

НІКОЛІ НЕ ЗАБУДЗЕМ

Расказы беларускіх дзяцей аб днях

Вялікай Айчыннай вайны

Тэкст друкуецца па выданні: Ніколі не забудзем. Мн., Юнацтва, 1981.

Укладальнік і аўтар прадмовы П. РУНЕЦ
Мастак Т. КУБЛІЦКАЯ

Для дзяцей малодшага школьнага ўзросту

Эту книгу, которая неоднократно издавалась, написали сами дети. Юные авторы рассказывают про суровое время Великой Отечественной войны, про гитлеровскую оккупацию, зверства фашистов, героизм советских людей.

4803120201-074
ББК 84 Бел7 Н 63
Н----- 85-89
ISBN 5-7880-0147-1
М 307(03)-89

(б) Афармленне. Выдавецтва «Юнацтва»,

ЯК СТВАРАЛАСЯ КНІГА

Размова з рэдактарам

Зімою тысяча дзевяцьсот сорок шостага года, калі я працаваў у рэдакцыі газеты «Піянер Беларусі», выклікала мяне да сябе рэдактар Анастасія Сцяпанаўна Рокаш.

— Пятро Мікалаевіч, вы ўдзельнік Вялікай Айчыннай вайны, і мне хочацца ведаць вашу думку. Ёсць прапанова сабраць расказы дзяцей пра барацьбу з фашысцкімі захопнікамі і вьщаць асобнай кніжкай. Што вы думаеце наконт гэтага?

І тут мне міжволі прыгадалася першая сустрэча з юным беларускім партызанам з Рагачова Колем Сіваваронкам, якая адбывалася ў 1943 годзе ў далёкім сібірскім горадзе Новакузнецку, дзе я знаходзіўся ў шпіталі. Яго расказ пра тое, як ён насіў партызанскі ультыматум камэнданту горада, узрушыў мяне да глыбіні душы.

— Я згодзен з вашай ідэяй,— адказаў я. — І зрабіць гэта патрэбна як мага хутчэй, пакуль усё яшчэ жыва ў памяці.

Назаўтра Анастасія Сцяпанаўна пайшла ў Цэнтральны Камітэт камсамола Беларусі. Вярнулася яна адтуль задаволеная: ЦК камсамола адобрыў ініцыятыву «Піянера Беларусі». Рады былі і ўсе работнікі рэдакцыі. Анастасія Сцяпанаўна не абмежавалася гэтым. Яна напісала пісьмо ў Маскву, у ЦК ВЛКСМ, і там не толькі ўхвалілі задуму рэдакцыі, але і выдаткавалі на арганізатарскую работу 37 000 рублёў (на старыя грошы). Гэта было якраз тое, чаго не хапала рэдакцыі. Калі фінансавае пытанне было вырашана, бюро ЦК ЛКСМБ першага чэрвеня 1946 года прымае пастанову: мяне вызваляюць ад усякай работы ў рэдакцыі і даручаюць заняцца выключна зборам расказаў у будучую кнігу. Крыху пазней яе рэдактарам быў прызначаны вядомы беларускі дзіцячы пісьменнік Янка Маўр.

3 чаго пачынаць

На чарговай рэдакцыйнай нарадзе стаяла адно толькі пытанне: стварэнне кнігі пра ўдзел беларускіх піянераў і школьнікаў у Вялікай Айчыннай вайне.

Вырашылі ў бліжэйшым нумары газеты паведаміць чытачам пра рашэнне ЦК ЛКСМБ, звярнуцца да ўсіх удзельнікаў партызанскай барацьбы з заклікам напісаць матэрыялы ў гэтую кнігу. Па-другое, прыцягнуць да работы пісьменнікаў, журналістаў, студэнтаў журфака БДУ. Сустрэцца ў якой-небудзь мінскай школе з былымі піянерамі-партызанамі і сынамі палкоў, расказаць ім пра наш план.

У школьным аддзеле ЦК камсамола даведаўся, што ў 37-й мінскай школе вучыцца шмат піянераў — удзельнікаў партызанскай барацьбы на тэрыторыі нашай рэспублікі.

І вось у канцы тыдня я разам з Марыяй Бареток — студэнткай БДУ, якая супрацоўнічала ў нашай газеце, — адправіўся ў гэтую школу. Дырэктар школы папрасіў завуча пасля апошняга ўрока сабраць былых школьнікаў-партызан у піянерскім пакоі.

На сустрэчу прыйшло каля дзесяці хлопцаў. Твар аднаго з хлапчукоў уразіў мяне. Ён увесь быў у чырвона-сініх шрамах. Алесь Булат — сын палка танкавай часці — ваяваў на тэрыторыі Украіны. У

адным з баёў іх танк немцы падбілі, і ён загарэўся. З вялікай цяжкасцю танкістам, у тым ліку і Алесю, удалося выбрацца з палаючай машыны і застацца жывым.

Астатнія хлопчыкі – В. Сасіноўскі, В. Васяноў, А. Казлоў, В. Давідзенка і іншыя – таксама знаходзіліся ў баявых воінскіх часцях ці партызанскіх атрадах. Мы папрасілі іх расказаць пра сябе. Завязалася шчырая, сяброўская гутарка. Простыя, няхітрыя расказы дзяцей захапілі і ўсхвалявалі нас, умацавалі веру ў патрэбнасць нашай задумы: з узростам уражанні сціраюцца, а факты забываюцца, асабліва імёны людзей і іншыя падрабязнасці. Мы прапанавалі дзецям напісаць у газету заметку-зварот да ўсіх юных мсціўцаў рэспублікі. Хлопчыкі ахвотна згадзіліся. Яны пры нас напісалі невялікую заметку, у якой звярталіся да школьнікаў Беларусі прыняць удзел у стварэнні калектыўнай кнігі. У гэтай заметцы былі такія словы:

«Давайце, рабяты, агульнымі сіламі пісаць кнігу. У нас ёсць пра што расказаць. Няхай усе савецкія дзеці і дарослыя ведаюць пра нашых герояў-піянераў, пра мужнасць і смеласць нашых юных партызан, пра падзеі, якія адбываліся на берагах Дняпра і Бярэзіны... Напісалі ж уральскія рабяты сваю кніжку «Урал – зямля залатая». А мы хіба не зможам?»

Калі мы паказалі пісьмо дзяцей рэдактару, яна тут жа прачытала яго і сказала:

– Добрае пісьмо! Ім мы і адкрыем нашу спецыяльную старонку. Рыхтуйце яе ў наступны нумар.

І вось 3 красавіка 1946 года трэцяя старонка газеты выйшла пад агульнай шапкай: «Пішыце ў кнігу беларускіх рабят». Думку пра стварэнне кнігі падтрымалі на гэтай старонцы пісьменнікі К. Крапіва, Я. Маўр, прафесар Ніканаў і іншыя.

«За гады акупацыі вы бачылі і перажылі такое, аб чым людзі будуць успамінаць стагоддзямі. Вы бачылі самых лютых ворагаў чалавецтва і па меры сваіх сіл змагаліся з імі. Вы бачылі пакуты і смерць блізкіх людзей, некаторыя з вас пабывалі на катарзе ў Германіі. Гэта такія падзеі, аб якіх нельга забыць. Яны павінны абавязкова ўвайсці ў будучую кнігу. Няхай кожны з вас, рабяты, напіша пра тое, што яго найбольш усхвалявала, што засталося ў памяці на ўсё жыццё», – пісаў вядомы беларускі пісьменнік Янка Маўр і абяцаў юным аўтарам сваю дапамогу. Гэтая старонка ў газеце фактычна і стала пачаткам нараджэння папулярнай у беларускай дзіцячай літаратуры кнігі «Ніколі не забудзем».

У штабе партызанскага руху

Неяк мне падумалася: «А што, калі паслаць дзецям, актыўным удзельнікам партызанскага руху, пісьмы з просьба й адгукнуцца на наш заклік і напісаць пра свае баявыя справы?»

Рэдактар параіла мне схадзіць у штаб партызанскага руху і ўзяць там імёны і адрасы юных партызан.

– А дзе знаходзіцца гэты штаб? – спытаў я.

– Недалёка ад Мінска, у Лошыцы.

Нгзаўтра раніцай я пехатой адправіўся ў Лошыцу. Адшукаў штаб партызанскага руху. Зайшоў у пакой, тры сцяны якога знізу даверху былі застаўлены паліцамі з кардоннымі папкамі. Недалёка ад дзвярэй, за невысокім бар'ерчыкам, стаяў стол, за якім сядзела маладая жанчына. Я

павітаўся. Яна адарвалася ад папкі, адказала на маё прывітанне і спытала, што мне патрэбна. Я папрасіў даць мне адрасы юных мсціўцаў. Яна здзіўлена паглядзела на мяне:

— А вы ведаеце, колькі дзяцей знаходзілася ў партызанскіх атрадах?

— Не, не ведаю, — сказаў я.

— Дык ведайце: каля дваццаці пяці тысяч. І даць усе адрасы я вам не магу.

— То хоць дайце найбольш актыўных.

Праз якую гадзіну жанчына падала мне спісаны лісток паперы, на якім былі імёны і адрасы каля пяці дзесяткаў маленькіх партызан Беларусі. Я, канечне, узрадаваўся — для пачатку гэта было не так ужо і дрэнна.

У рэдакцыі я напісаў усім ім пісьмы, і іх паслалі па адрасах.

Аднак на гэтым падрыхтоўчая работа па стварэнню кнігі не скончылася. Я напісаў тэкст для спецыяльнай лістоўкі «Пішы ў кнігу беларускіх рабят», якая была разаслана ў школы, дзіцячыя бібліятэкі, дзіцячыя дамы. Янка Маўр змясціў у газеце «Літаратура і мастацтва» артыкул, у якім даў шэраг парад юным аўтарам, як і пра што трэба пісаць. І мы пачалі чакаць пісьмаў-расказаў пра іх удзел у барацьбе з нямецка-фашысцкімі акупантамі.

Сустрэча ў піянерскім лагеры

Трэба шчыра сказаць, што спачатку пісьмаў прыходзіла мала, таму мне даводзілася часта ездзіць у камандзіроўкі ў школы, дзіцячыя дамы, піянерскія лагеры.

Аднойчы зайшоў у школьны аддзел ЦК камсамола і дазнаўся, што ў Воўкавічах працуе ўжо трэці дзень рэспубліканскі піянерскі лагер. І, самае галоўнае, у ім адпачывае некалькі былых удзельнікаў партызанскай барацьбы. Я, зразумела, зараз жа паехаў туды.

Лагер размяшчаўся ў прыгожым чыстым сасновым лесе. Знайшоў яго без цяжкасці — туды вяла ўезджаная лясная дарога. Начальнік лагера, былы франтавік, паставіўся з вялікай увагай і цікавасцю да маёй просьбы, тут жа паклікаў старшую піянерважату і загадаў сабраць дзяцей: маўляў, прыехаў карэспандэнт з рэдакцыі газеты «Піянер Беларусі» і хоча пагутарыць па вельмі важнай справе.

Неўзабаве на невялікай палянцы паблізу галоўнага корпуса сабрапіся піянеры. Я коратка расказаў ім, што мы ўжо зрабілі па стварэнню калектыўнай кнігі пра баявыя справы беларускіх піянераў і школьнікаў і папрахіў былых дзяцей-партызан успомніць і апісаць самы яркі, хвалючы эпизод свайго ваеннага жыцця.

Пасля гэтага выступалі дзеці, Адны гаварылі сцісла, другія больш падрабязна, але кожнае выступленне было цікавае і змястоўнае. Асабліва моцна ўразіў усіх расказ Каці Жачкінай пра тое, як яна разам з бацькамі трапіла ў лагер смерці Асвенцім і як яе ледзь не спалілі фашысцкія вылюдкі. Яе расказ усхваляваў да глыбіні душы і мяне.

Потым усе, хто выступаў, зайшлі ў сталовую (іншага вольнага памяшкання не знайшлося), напісалі свае расказы і аддалі мне. Я тут жа перачытаў іх. Сёе-тое ў расказе Каці Жачкінай трэба было ўдакладніць, і я зайшоў у пакой да яе. Дзяўчынкі, якія жылі разам з ёю, акружылі мяне і пачалі прасіць:

— Дзядзечка, вы ж хаця напішыце пра яе...

— Не хвалюцца, дзяўчынкі, яе расказ абавязкова будзе змешчаны ў кнізе,— паабяцаў я.

Вярнуўшыся ў Мінск, адразу ж пайшоў да Янкі Маўра, каб паведаміць, якія матэрыялы я прывёз з Воўчкавічаў. Прачытаўшы расказ Каці Жачкінай, Іван Міхайлавіч сказаў:

— З газет і перадач па радыё мы ведалі пра лагеры смерці, а вось сустракацца з чалавекам, які там пабываў, ні мне, ні вам пакуль што не даводзілася. Гэты расказ будзе адным з асноўных у нашай кнізе.

Праўда ці выдумка

Праз некалькі дзён пасля паездкі ў Воўчкавічы Янка Маўр пазваніў мне і папрасіў зайсці да яго. Сярод матэрыялаў, якія я прывёз з Воўчкавічаў, адзін быў напісаны выхаванкай дзіцячага дома № 7 Зояй Васілеўскай. Іван Міхайлавіч сказаў, што ў яго ўзнікла пытанне: адкуль дзяўчынкі ўзялі нажніцы, каб перарэзаць дрот у агароджы?

— Дык жа там напісана...

Іван Міхайлавіч папрасіў:

— Прывядзі да мяне аўтарку. Я хачу пагаварыць з ёю і ўсё высветліць.

Вечарам я зайшоў у дзіцячы дом і сказаў Зоі, каб яна пасля заняткаў прыехала да мяне ў рэдакцыю.

Назаўтра Зоя была ў мяне, і мы пайшлі да Маўра. Ён павітўся з дзяўчынкай, запрасіў сесці і пацікавіўся, як ёй жывецца ў дзетдоме, як яна вучыцца.

На пяцёркі і чацвёркі,— ахвотна адказала Зоя.

Янка Маўр пачаў распытваць дзяўчынку, пахваліў яе за добрую вучобу, а потым асцярожна, каб не пакрыўдзіць, запытаў, як нажніцы трапілі ў іх рукі. І тут здарылася тое, чаго ён не чакаў: дзяўчынка голасна заплакала.

— А-а, дык вы не верыце мне, думаеце, што я ўсё выдумала?— гаварыла яна, выціраючы кулачком слёзы.

Янка Маўр збянтэжыўся і пачаў супакойваць аўтарку, але яна працягвала ўсхліпваць. Тут я і сказаў Зоі, што апавяданне спадабалася ўсім і мы абавязкова змесцім яго ў кнізе. А калі Іван Міхайлавіч і запытаў пра нажніцы, дык толькі таму, каб лішні раз упэўніцца ў смеласці і знаходлівасці малых вязняў. Пасля гэтага Янка Маўр задаў яшчэ два-тры пытанні і адпусціў дзяўчынку.

Калі яна выйшла, ён спытаў, што я думаю наконт гэтага выпадку.

— Па-мойму, яе раптоўныя слёзы — лепшы доказ, што яна не выдумала.

— Згодзен. Словам я наўрад ці даў бы веры, а слязам паверыў,— з палёгкай уздыхнуў Іван Міхайлавіч і пачаў разважаць пра тое, што ў дакументальную кнігу не павінна трапіць ніводная недакладнасць. Кнігу будуць чытаць дзеці, і калі заўважаць хоць маленькую няпраўду, скажуць, што ў кнізе ўсё няпраўда. Наша кніга павінна быць крыштальна чыстай, як крынічная вада, праўдзівай. І дабіцца гэтага — наш святы абавязак.

Янка Маўр параіў мне, каб я, запісваючы расказы дзяцей, вельмі старанна правяраў факты, удакладняў дэталі, бо зрабіць гэта лягчэй на месцы, калі аўтар перад табой і ў яго можна ўсё высветліць.

— Трэба зрабіць такую кнігу, каб чытачы ўспомнілі добрым словам і нас з табою, — сказаў пад канец Іван Міхайлавіч.

Рэдкалегія чытае рукапіс

А час ішоў. Дасылаліся ў рэдакцыю расказы дзяцей. І лепшыя і горшыя. І ішлі яны з усіх куткоў Беларусі, бо партызанскія атрады дзейнічалі на ўсёй яе тэрыторыі.

Лепшыя з гэтых матэрыялаў сістэматычна друкаваліся на старонках «Піянера Беларусі». Час ад часу з'яўляліся яны і ў газеце «Чырвоная змена», рэдактарам якой у той час быў

І. Матыль, які ўхвальна ставіўся да нашай задумы і чым мог садзейнічаў яе папулярызачыі. Але асабліва прыемным для нас з'явіўся той факт, калі ў адным з нумароў часопіса «Польмя» было надрукавана адразу некалькі апавяданняў дзяцей. Янка Маўр расцаніў гэтую з'яву як прызнанне каштоўнасці расказаў дзяцей пра вайну і той справы, якую мы з ім робім.

Работа па збору матэрыялаў у калектыўную кнігу ішла амаль два гады. За гэты час у рэдакцыю рознымі шляхамі паступіла звыш 400 дзіцячых расказаў пра слаўныя баявыя ўчынкі беларускіх піянераў і школьнікаў у гады нямецкай навалы. Сорак два з іх, самыя яркія, цікавыя, змястоўныя, і былі ўключаны ў кнігу. Калі ўсё, што ад нас залежала, было зроблена, Янка Маўр сказаў:

— А цяпер аддадзім чытаць рукапіс членам рэдкалегіі.

Рукапіс прачыталі першы сакратар ЦК ЛКСМБ К. Т. Мазураў, заслужаны настаўнік школы БССР П. Чуліцкі. Апошні чытаў міністр асветы П. В. Саевіч.

Калі ў назначаны дзень я зайшоў да яго, каб забраць рукапіс, ён спытаў:

— Ці ведаеце вы, што вы зрабілі?

— А што такое? — насцярожыўся я, чакаючы пачуць нешта непрыемнае.

— Вы дапамаглі стварыць патрэбную кнігу... Выключна модную і праўдзівую... Яна — дастойны помнік нашым адважным дзецям-патрыётам, іх мужнасці і бяспрыкладнаму гераізму. Нічога падобнага я дагэтуль не чытаў,— з гэтымі словамі ён дастаў з шуфляды стала рукапіс і падаў мне,— Віншую з удачай!

Я падзякаваў Платону Васільевічу за шчырыя словы ў наш адрас.

Як назваць кнігу

Назаўтра я пайшоў да Янкі Маўра, каб расказаць пра сустрэчу з міністрам асветы. Іван Міхайлавіч уважліва слухаў, а потым сказаў:

— Значыцца, мы не дарэмна стараліся, аддаючы гэтай рабоце свой час, веды, вопыт. Цяпер з упэўненасцю можна сказаць, што кніга атрымалася. І нядрэнная кніга. Такая ж думка не толькі ў міністра, але і ва ўсіх членаў рэдкалегіі. А калектыўная думка — правільная думка. Нам застаецца прыдумаць назву кнігі і на гэтым паставіць кропку.

І мы пачалі думаць пра назву.

— Назва кнігі, што імя для чалавека,— гаварыў Іван Міхайлавіч,— і мы павінны падабраць імя, дастойнае кнігі.

Паколькі і героі, і аўтары ўспамінаў піянеры і школьнікі, то мы і парашылі адштурхицца ад гэтага. Перабралі больш за дзесятак розных назваў, але ніводная з іх не задавальняла ні Янку Маўра, ні мяне.

Праз нейкі час, калі здавалася, што мы зайшлі ў тупік, я раптам успомніў лозунг, які бытаваў у час вайны: «Ніколі не забудзем, нікому не даруем!»

— Іван Міхайлавіч, а што, калі з гэтага лозунга ўзяць першую частку: «Ні-ко-лі не забудзем»? Не забудзем таго, што перажылі дзеці, ды і ўсе савецкія людзі, у дні чорнага ліхалецця.

— Сапраўды, добра! — усклікнуў Маўр і выразна паўтарыў: — «Ніколі не забудзем». Лепшага загаловак нам, бадай, і не прыдумаць. Гэтак мы і назавём наша дзіця.

Каму пісаць прадмову

Як толькі была знойдзена назва кнігі, Янка Маўр з непрыхаваным задавальненнем прамовіў:

— Застаецца здаць рукапіс у выдавецтва, і наша місія скончана.

— А прадмова? — далікатна сказаў я. — Лічу, што такую незвычайную кнігу выдаваць без прадмовы ніяк нельга.

Янка Маўр зацікаўлена зірнуў на мяне.

— Праўда, праўда, нельга. А хто яе напіша?

— Па-мойму, вы рэдактар, вы і павінны гэта зрабіць,— сказаў я і тут жа вылажыў свае меркаванні.— Хто лепш за вас ведае ўсё да драбніцы: як яна стваралася, якія былі цяжкасці, што ўвайшло і што не ўвайшло ў кнігу. Так што вам, як гаворыцца, усе карты ў рукі.

Іван Міхайлавіч насупіў свае густыя пасівелыя бровы і хрыплаватым басам разважна сказаў:

— Усё гэта правільна. Але ўсё-такі будзе куды лепей, калі да такой своеасаблівай кнігі, першага вопыту ў нашай дзіцячай літаратуры, прадмову напіша хто-небудзь іншы, больш паважаны, чым я.

— Каго вы маеце на ўвазе? — спытаў я.

— Якуба Коласа,— не задумаўшыся, адказаў Маўр.— Тым больш што ён якраз і благаслаўляў нас на гэтую складаную, але высакародную справу. І дамаўляцца пойдзеш ты.

— А можа... зручней будзе зрабіць гэта вам? А што, калі ён не згодзіцца?

— Тады ўжо давядзецца схадзіць да яго мне самому. Але я ўпэўнены, што ён згодзіцца.

Я ўзяў рукапіс і, не заходзячы дахаты, рушыў да Коласа на кватэру. Канстэнцін Міхайлавіч быў якраз дома. Ён адчыніў мне дзверы, правёў у свой кабінет. Убачыўшы ў маіх руках пакунак, запытаў, што я прынёс.

— Рукапіс кнігі...

— Якой кнігі?

— Памятаеце, у 1946 годзе вы благаслаўлялі нашу рэдакцыю на стварэнне калектыўнай кнігі пра подзвігі беларускіх дзяцей у гады Айчынай вайны? Памятаеце? Дык вось, кніга гатова. Я прынёс рукапіс і хачу прасіць, каб вы прачыталі яго і заадно напісалі прадмову.

— Ну-ну, пакажы,— зацікавіўся Якуб Колас.

Я падаў рукапіс. Ён узяў яго і пачаў паволі гартаць. Прачытаўшы некалькі заглавак, закрыў яго, паклаў на стол і задуменна сказаў:

— Па заглавак бачу: патрэбная будзе кніга і... цяжкая. Ды калі гаварыць праўду, пра вайну весела і не напішаш. Асабліва пра такую жудасную, як Вялікая Айчынная.

Канстанцін Міхайлавіч з хвіліну памаўчаў, а потым спытаў, калі трэба напісаць прадмову. Я сказаў, што пажадана як мага хутчэй. Рукапіс адрэдагаваны, і яго неабходна здаваць у выдавецтва.

— Добра, пастараюся не зацягваць, — паабяцаў Якуб Колас.

Я падзякаваў за згоду і развітаўся.

Канстанцін Міхайлавіч стрымаў сваё слова. Дзён праз тры ён сам прывёз прадмову ў рэдакцыю. Вось што пісаў Якуб Колас пра вартасці кнігі «Ніколі не забудзем», пра яе выхаваўчае значэнне, пра яе аўтараў:

«Кніга паказвае велічнасць душы і патрыятызм усяго народа ў цэлым і ў прыватнасці яго гераічных дзяцей, смелых, вынаходлівых, бясстрашных, цвёрдых воляй, мужна пераносячых нечуванья пакуты, моцных сваёю вераю ў перамогу над ворагам». І далей: «Напісаная нашымі дзецьмі кніга аб вайне павінна стаць здабыткам не толькі чытачоў Савецкай Беларусі, — яна варта таго, каб яе перакласці на мовы іншых народаў Савецкага Саюза».

Лепш, бадай што, і не скажаш.

Кніга выходзіць у свет

Кніга нарэшце была здадзена ў Дзяржаўнае выдавецтва. Варта тут адзначыць, што выдавецтва ўлічыла важнасць і іадзённасць гэтай кнігі, дало ёй, як кажуць, «зялёную» вуліцу. І к пачатку навучальнага года кніга «Ніколі не забудзем» з'явілася на прылаўках кнігарань. Алесь Якімовіч, Аляксей Кулакоўскі, Іван Грамовіч, Валянцін Зуб, Цодзік Даўгапольскі, Міхась Даніленка і іншыя пісьменнікі, што прымалі ўдзел у апрацоўцы ўспамінаў дзяцей, падзялялі нашу радасць.

Па прапанове Янкі Маўра мы паслалі кожнаму аўтару экзэмпляр кнігі з аўтографам — разумелі, што гэтую кнігу яны будуць берагчы і шанаваць як самую дарагую і каштоўную памяць. Кніга ўмомант знікла з прылаўкаў кнігарань. Яе добразычліва сустрэла крытыка — у газетах, у часопісах, з'явіліся станоўчыя рэцэнзіі. Кніга знайшла жывы водгук у сэрцах піянераў і школьнікаў. У школах, дзіцячых бібліятэках, дзіцячых дамах наладжваліся калектыўныя абмеркаванні кнігі з удзелам яе аўтараў.

Шырокая папулярнасць кнігі «Ніколі не забудзем» дала падставу ГТетрусю Броўку на адным са сходаў беларускіх пісьменнікаў заявіць, што яна стала нашай класікай, настольнай кнігай у шматмільённай арміі чытачоў Савецкай Беларусі.

Пераклад на рускую мову

У канцы 1948 года я выпадкова сустрэўся ў Дзяржаўным выдавецтве Беларусі з ленынградскім пісьменнікам Паўлам Кабзарэўскім. Ён працаваў тады ў Ленынградскім аддзяленні выдавецтва «Дзіцячая літаратура» і займаўся падборам і перакладам на рускую мову лепшых твораў беларускіх пісьменнікаў, у тым ліку і новых кніжак для дзяцей, што выходзілі ў Мінску.

— А ведаеш, «Ніколі не забудзем» — выдатная кніга, — прыязна прамовіў ён і дадаў: — Мы думаем выдаць яе ў Ленынградзе.

— Дзякуй за прыемную навіну! — узрадаваўся я. — І хто будзе перакладаць яе на рускую мову?

— Кніга запланавана да выдання ў наступным годзе, — ахвотна адказаў ён. — А перакладаць буду я сам.

І вось у канцы 1949 года кніга «Ніколі не забудзем» з'явілася на рускай мове.

Збылася мара народнага паэта Беларусі Якуба Коласа – кніга стала здабыткам юных чытачоў нашай неабсяжнай Савецкай краіны.

Пераклічка юначых сэрцаў

У хуткім часе паміж школьнікамі нашай краіны і аўтарамі кнігі завязалася актыўная перапіска. Гэтаму спрыяла адна акалічнасць.

Пры выданні зборніка на роднай мове мы, каб надаць яму большую дакументальнасць, паставілі пад кожным расказам не толькі імя, прозвішча і год нараджэння аўтара, але і яго хатні адрас. Мы, вядома, і не падазравалі, якую ролю адыграюць гэтыя звесткі. А яны з'явіліся тымі нябачнымі ніцямі, што звязалі чытачоў з аўтарамі. Піянеры і школьнікі Савецкага Саюза пісалі сваім беларускім ровеснікам пра тое вялікае ўражанне, якое зрабіла на іх кніга. Пра размах гэтай перапіскі сведчаць наступныя прыклады.

Іна Краснапёрка, аўтар аповядання «Восем сутак», штодзённа атрымлівала па 4–5 пісьмаў з розных гарадоў і вёсак Савецкай краіны. І бацькі з гордасцю называлі яе «наш дэпутат».

А вось і яшчэ такі факт. Вася Саульчанка, бацькі якога загінулі ў вайну, скончыў сямігодку і паступіў вучыцца ў Магілёўскі машынабудаўнічы тэхнікум. На выхадныя дні і на летнія канікулы прыязджаў у дзіцячы дом.

– Вася, я чула, што табе дзеці адусюль пішуць пісьмы, цікавяцца тваім лёсам, – сказала яму аднойчы дырэктар дзіцячага дома. – Даў бы ты мне пачытаць хоць адно пісьмо.

– Добра, як буду ехаць наступны раз, прывязу, – адказаў хлопец.

У чарговы выхадны Вася прыехаў з чамаданам у руцэ. Дырэктар здзівілася:

– Вася, чаму ты з чамаданам? Што здарылася?

– Нічога не здарылася... Вы ж прасілі даць пачытаць пісьмы, якія я атрымліваю. Вось я і прывёз іх, – і хлопец адкрыў чамадан. Ён быў поўны пісьмаў.

Каб мець уяўленне, што пісалі аўтарам кнігі юныя карэспандэнты, прывяду вытрымкі з некаторых пісьмаў, якія былі надрукаваны ў другім выданні кнігі ў 1951 годзе.

«Мілая Іна! Чытаючы гэтую цяжкую, але праўдзівую кнігу, мы шмат чаго даведаліся аб гераізме беларускіх піянераў, – пісалі аўтару расказа «Восем сутак» Іне Краснапёрцы школьніцы Таня Канаева і Галя Сяргеева з горада Арэхава-Зуева Маскоўскай вобласці. – Мы разумеем, як страшна было вам, маленькім дзяўчынкам, блукаць па лесе адным. Але мы ганарымся і захапляемся табою і тваімі сяброўкамі: вы смела і мужна адказвалі гэтым праклятым звярам, стойка пераносілі ўсе жахі вайны».

Галя Уварава з горада Магадана напісала Зоі Васілеўскай, гераіні расказаў «У няволі» і «Каля возера»:

«Гэтую кнігу мы чыталі на зборах звенняў і атрадаў, калектыўна абмяркоўвалі яе. Кніга вельмі зацікавіла нас, асабліва піянераў майго атрада. Многія нашы рабаты хочудь быць падобнымі на цябе і тваіх таварышаў па барацьбе».

А вось што пісалі вучаніцы 7-й сярэдняй школы горада Данецка Украінскай ССР Ніна Громава і Валя Машута Васю Саульчанку:

«Дарагі Вася! Нядаўна мы прачыталі твой расказ і расказы іншых беларускіх рабят, сабраныя ў кнізе «Ніколі не забудзем». Мы з вялікім хваляваннем чыталі гэтую цудоўную кнігу. Усё, што напісана ў ёй, — праўда, хоць і страшная праўда. Мы верым кожнаму яе слову, таму што самі бачылі і перажылі здзекі фашысцкіх вылюдкаў».

У словах пісьмаў, на мой погляд, ключ да разумення той велізарнай папулярнасці, якую заваявала кніга сярод школьнікаў нашай краіны.

Сустрэча ў Маскве

У 1951 годзе адна з аўтарак гэтай кнігі, Зоя Васілеўская, скончыла сямігодку. Дзяўчынка скардзілася на боль у грудзях. Дырэктар дзіцячага дома пайшла ў гарадскі аддзел аховы здароўя, і там для Зоі выдзелілі пуцёўку ў дзіцячы санаторый непадалёку ад Ялты. У ліпені яна паехала на лячэнне. Вярталася адтуль праз Маскву. Да адыходу цягніка на Мінск дзяўчынка мела шмат вольнага часу, і яна вырашыла наведаць маскоўскую сяброўку, з якой перапісвалася. Тая жыла паблізу ад Беларускага вакзала, і Зоя даволі лёгка знайшла яе кватэру, Пастукала. Дзверы адчыніла жанчына. І толькі Зоя назвалася і сказала, што яна з Мінска, як з другога пакоя выскачыла дзяўчынка і са словамі: «Ты Зоя Васілеўская? З кнігі «Ніколі не забудзем?»» — кінулася да яе. Калі першае хваляванне прайшло, сяброўка сказала:

— А я ўяўляла цябе іншай... Ну, такой, ведаеш, гераіняй... змагаркай... А ты... такая звычайная... — І тут жа павярнулася да маці: — Мама, пакармі Зою, а я пабягу да дзяўчынак свайго атрада... Ім таксама цікава будзе пабачыць Зою, пагутарыць з ёю... — і выскачыла з кватэры.

Неўзабаве яна вярнулася разам з дзесяткам аднакласніц. Калі ўсе расселіся, яна з радасным хваляваннем сказала:

— Дзяўчынкі, вы чыталі і ведаеце кнігу «Ніколі не забудзем», якую напісалі беларускія піянеры. Перад вамі адна з гераінь гэтай кнігі Зоя Васілеўская, Яна напісала...

— Ведаем, ведаем! Чыталі! — закрычалі дзяўчынкі. — Зоя, раскажы пра сябе! І пра барацьбу з фашыстамі! І пра ўсё, усё, што бачыла і перажыла!..

Сяброўка папрасіла дзяўчат супакоіцца, а затым дала слова Зоі. Зоя так расхвалявалася, што спачатку не магла гаварыць. Ад пачуццяў, якія нахлынулі на яе, словы засядалі ў горле, і яна толькі варушыла вуснамі. Праз хвіліну яна авалодала сабою і пачала расказаць, як цяжка жылося людзям пры гітлераўцах, як яна трапіла ў канцлагер, як zdeкаваліся з дзяцей фашысты, як яна з таварышкамі ўцякла з лагера смерці.

Маскоўскія школьніцы слухалі яе затаіўшы дыханне, стараліся не прапусціць ніводнага слова. І гэта зразумела. Перад імі была не кніжная гераіня, а жывая, якая дапамагала дарослым наблізіць светлы Дзень Перамогі.

Вечарам дзяўчынкі правялі Зою на вакзал. Ноччу, лежачы на вагоннай паліцы, яна доўга не магла заснуць ад перажытых уражанняў.

Пасляслоўе

У заключэнне хочадца паўтарыць выказаную раней ісціну: калектыўная кніга беларускіх дзяцей «Ніколі не забудзем» стала прыкметнай з'явай у нашай дзіцячай літаратуры пра вайну. І сёння яе ахвотна чытаюць новыя пакаленні савецкіх школьнікаў.

Цікава адзначыць і яшчэ адно, не вядомае шырокаму колу чытачоў, значэнне кнігі: яна памагла некаторым сваім аўтарам і героям знайсці родных ці знаёмых або сустрэцца пасля доўгай разлукі. Прыкладу некалькі прыкладаў. У 1948 годзе, у хуткім часе пасля выхаду з друку кнігі «Ніколі не забудзем», знайшліся маці і старэйшая сястра Зоі Васілеўскай. Пра тое, што Зоя жывая, яны даведаліся, прачытаўшы ў кнізе яе апавяданні. Васю Саульчанку кніга дапамагла знайсці дзядзьку, якога ён лічыў загінуўшым. Праз дваццаць адзін год пасля вайны сустрэліся чатыры гераіні расказа «Восем сутак». Якаў Паўлавіч Літвіненка, які ў вайну быў камандзірам роты ў адным з партызанскіх атрадаў Беларусі, а зараз жыве ў горадзе Кізляр Дагестанскай АССР, дзякуючы кнізе пачаў перапісвацца са сваім юным падрыўніком Віцём Чалавым.

Нельга не ўпамянуць і пра тое, што кніга «Ніколі не забудзем» апрача беларускай выйшла на рускай, украінскай, кіргізскай, татарскай, казахскай, малдаўскай, каракалпакскай, а таксама на замежных – венгерскай і японскай мовах.

Пятро РУНЕЦ

ПРАДМОВА

Чытаючы кнігу «Ніколі не забудзем», я мімаволі прыгадваю апошнія дні чэрвеня 1941 года. Мы ехалі на грузавой машыне з мястэчка Горы на Мсціслаў. Пачынала чуць-чуць займацца на свет. Пад'язджаючы да адной вёсачкі, мы заўважылі ў ранішнім змроку чараду падлеткаў, дзяўчатак і хлопчыкаў, ад дзесяці да дванаццаці гадоў. Дзеці раздзяліліся на дзве групы і стаялі па баках дарогі. Яны пападзьмалі рукі, крычалі. Шафёр спыніў машыну. Дзеці акружылі нас. Яны былі ўсхваляваны, узбуджаны. Яны ўжо адчувалі дыханне вайны. Старэйшы з іх сказаў шафёру:

– Дзядзя, далей ехаць нельга: масток наломаны.

Два старэйшыя хлопчыкі сталі на падножку грузавіка і паказвалі, як аб'ехаць разбураны масток. А каля мастка завіхаліся мужчыны і жанчыны. Яны спешна рабілі новы мост.

Гэта здарэнне ў дарозе ў небяспечны час вайны глыбока запала мне ў памяць. Да глыбіні душы ўсхвалявала мяне гэта шчырае дзіцячае жаданне дапамагчы сваім людзям у часе грозных праяў. І сягоння, чытаючы кнігу, напісаную самімі дзецьмі, перажыву ўсе жахі нябачанай у свеце па сваіх памерах і жорсткасцях вайны і прымаўшымі ў ёй самы актыўны ўдзел, я ўспамінаю сваё спатканне ў дарозе з нашымі слаўнымі дзецьмі. Гэта дзеці новага савецкага пакалення, выхаваныя нашай роднай бальшавіцкай партыяй.

Гэта гарачыя патрыёты сваёй радзімы, скромныя героі, гатовыя аддаць жыццё за свой народ, за сваю радзіму, за сваё светлае і радаснае дзяцінства, якое можна знайсці толькі ў Савецкай краіне. Быць можа, хто-небудзь з тых падлеткаў, якія папярэджалі нас аб няспраўнасці моста, з'яўляецца аўтарам аднаго з хвалючых апавяданняў,

змешчаных у кнізе «Ніколі не забудзем». Карыстаючыся зручным выпадкам, я прыношу сваё шчырае – дзякуй вам, дзеці!

Я горача вітаю паяўленне гэтай кнігі, дастойнай вялікай увагі.

У чым яе вартасць?

Па-першае, кніга ў значнай меры запаўняе той прыкры прабел у нашай беларускай мастацкай літаратуры, у якой пакуль што яшчэ няма колькі-небудзь выдатнага твора аб гераічнай барацьбе нашага народа з нямецкімі захопнікамі, аб яго стойкасці, адданасці сваёй радзіме, яго вернасці дружбе народаў, савецкай уладзе і партыі бальшавікоў. Па-другое, кніга паказвае велічнасць душы і патрыятызм усяго народа ў цэлым і ў прыватнасці яго гераічных дзяцей, смелых, вынаходлівых, бясстрашных, цвёрдых воляю, можна пераносячых нечуванья пакуты, дужых сваёй вераю ў перамогу над ворагам'. Па-трэцяе, кніга «Ніколі не забудзем» уяўляе сабою грозны абвінаваўчы акт супроць тых міжнародных вар'ятаў-разбойнікаў, якія мараць аб сваім панаванні над народамі, аб устанаўленні сваёй улады над светам, і ў той жа час яна красамоўна гаворыць за тое, які лес налучыць такіх сусветных бандытаў.

Напісаная нашымі дзецьмі кніга аб вайне павінна стаць здабыткам не толькі чытачоў Савецкай Беларусі, – яна вартая таго, каб яе перакласці на мовы іншых народаў Савецкага Саюза.

ЯКУБ КОЛАС. 1948 г.

ПАД СМЕРЦЮ

Мы жылі ў вёсцы Усохі Бягомльскага раёна. Сям'я ў нас была невялікая – шэсць душ: бацька, маці, сёстры Жэня і Ліда, брат Віця і я. Жылі мы ціха і спакойна, але немцы ўсё разбурылі. Адбылося гэта так.

У 1943 годзе немцы блакіравалі наш раён. Усе жыхары схаваліся ў балоце. Немцы на аўтамашыне прыехалі ў вёску Усохі, але там нікога не было. Яны злавілі адну жанчыну з другой вёскі, Руні, і хтаслалі яе сказаць, каб усе людзі выйшлі з балота і вярнуліся дадому да дзевяці гадзін вечара, а не то іх усіх паб'юць. Але людзі не паслухаліся немцаў і не пайшлі дадому з балота. Яны казалі:

– Калі пойдзем дадому, дык нас усіх пераб'юць.

А назаўтра людзі з вёскі Ганцавічы спужаліся і выйшлі з балота. Як толькі яны прыйшлі дадому, немцы загналі іх у кароўнік і запалілі яго. Каторыя ўцякалі, тых забівалі. Тады згарэла вельмі шмат людзей. Мы засталіся ў балоце.

Немцы, як толькі спалілі людзей, пайшлі ў балота шукаць астатніх. Вось немцы ціха падышлі да першых будак і пачалі страляць. Тут яны забілі Чабатар Палюту і яе чатырох дзяцей. Усе людзі кінуліся ўцякаць хто куды. І мы пабеглі. Немцы стралялі па нас, але не трапілі. Так мы дабеглі да рэчкі. Але рэчка ў тым месцы была шырокая і глыбокая, і пераправіцца цераз яе нельга было. Тады мы пабеглі каля берага, і тут немцы нас дагналі і пачалі страляць у нас з аўтамата. Маці і бацьку забілі, і дзве сястры забілі, а брата ранілі ў правае вока. Ён закрычаў і схапіўся рукою за вока. Скрозь пальцы цякла кроў. Я падбегла да яго і стала выціраць яму кроў хусткай. У гэты час падбег немец і выстраліў: брат упаў і тут жа памёр. А немец усё страляў і раніў мяне ў левае плячо, а другая куля трапіла ў правую руку, але касці не закранула. Трэцяя куля зачэпіла спіну. Мне зрабілася гарача, і я павалілася, а немец пайшоў – ён думаў, што я мёртвая. Гэта было рана, гадзін у дзесяць.

Увесь дзень я праляжала разам са сваімі роднымі. А пад вечар адна цётка, Волька, з вёскі Смал'ярова, лёгка раненая, устала і ўбачыла мяне. Яна памагла мне падняцца, і мы пайшлі. У адным месцы мы перабраліся праз раку ўброд. На тым беразе мы сустрэлі дзеда Янулю, які завёў нас да сваёй сям'і. Яны мне давалі есці, але я нічога не ела чатыры дні, толькі піла ваду. Потым яйка з'ела. Тут мяне знайшла дачка майго дзядзькі Ал ісе я Алай, Маруся.

Але доўга ляжаць не давялося. Немцы бамбілі, стралялі, і нам зноў прыйшлося ўцякаць у балота. Я зусім аслабела, і мяне панеслі. Зрабілі насілки на палках, разаслалі посцілку і так неслі. Мяне неслі два мужчыны, дзядзька і Герасімовіч Іван, а дзве дзядзькавы дачкі, Маруся і Ніна, неслі сына настаўніка, Геню. З мяне цэлы дзень цякла кроў. Потым Маруся перавязала мне раны. А мае родныя ляжалі ў балоце.

Калі немцы выехалі з вёскі, людзі сталі выходзіць з балота. Дзядзька папрасіў людзей, яны выкапаш яму на востраве і пахаваш маіх родных. Я не магла хадзіць і не бачыла, як іх хавалі.

У маёй мамы былі дзве сястры, якія жылі ад нас за дзесяць кіламетраў. Яны пачулі, што нашых родных немцы забілі, што я засталася адна, і прыехалі да мяне. Адна з іх, цётка Прузына, узяла мяне да сябе. Доктара нідзе не было, і цётка лячыла мяне сваімі лякарствамі. Я

хварэла доўга, але цётка мяне вылечыла, і я цяпер бадзёрая, вясёлая і валодаю абедзвюма рукамі.

ТАНЯ АЛАЙ (1933 г.), Бягомльскі раён, Мсціжскі сельсавет, в. Рэм.

У канцы кожнага расказа пададзена месца жыхарства яго аўтара на той час, калі стваралася гэтая кніжка, а таксама прозвішча і год нараджэння. (Заўвага рэдакцыі.)

СВАІМІ ВАЧЫМА

Люты 1943 года. Стаяла ціхая і ясная ноч. Звечара чуліся далёкія стрэлы гармат і разрывы снарадаў. Гэта страляла наша артылерыя.

Ноччу я прачнуўся ад нейкага шуму. У хаце ўсе былі ўстрыжаны. Я выскачыў на двор, але немец вярнуў мяне назад. Я здагадаўся, што здарылася нешта нядобрае. Ля кожнай хаты стаяў нямецкі патруль і нікога не выпускаў на двор.

Калі зусім развіднела, немцы падагналі машыны і пачалі грузіць на іх людзей. Браць з сабою нічога не дазвалялі. У адну з машын загналі і нашу сям'ю.

З намі было двое малых дзяцей старэйшай сястры Каці. Яна была хворая на тыф і знаходзілася ў асобнай хаце, куды немцы сабралі ўсіх тыфозных. Даведаўшыся, што людзей вывозяць, яна кінулася шукаць нас. Збегала дадому, але там нікога не знайшла. Мы ўжо былі за вёскай. Машыны якраз чагосьці спыніліся. Сястра ўбачыла і пабегла да нас. Загудзеў матор, грузавік гатовы быў вось-вось крануцца. Але ўсё-такі яна паспела дабежы. Мы дапамаглі ёй узлезці на машыну. Сястра зблела і страціла прытомнасць.

— Каця! — закрычаў я, але яна не адказвала. Апусціўшы галовы, мы моўчкі ста ял і над ёй. «Як выратаваць сястру?» — думаў я. Але дапамагчы нельга. Вады ніхто не меў, а ўзяць на хаду снегу немагчыма.

На суседняй чыгуначнай станцыі грузавікі спыніліся. Я саскочыў з машыны, набраў у банку снегу, растапіў яго і даў сястры вады. Яна апрытомнела.

Нас згрузілі ў якісьці хлёў. У ім мы прасядзелі два дні. На другі дзень ноччу падышоў эшалон, і нам загадалі садзіцца ў вагоны.

Двор, дзе мы знаходзіліся, быў абгароджаны калючым дротам. Паабпал вузкіх варот стаялі нямецкія жандары з бляхамі на грудзях. Яны прапускалі па адным чалавеку. Выносіць нічога не дазвалялі. Калі ў каго быў за плячыма клуначак, яго адразалі. У матак забіралі з рук грудных дзяцей і кідалі проста ў снег.

Нарэшце мы сяк-так пагрузіліся. У вагон загналі столькі людзей, што нават стаць не было дзе. Дзверы наглуха забілі і ноччу нас павезлі невядома куды. Усе паціху гаварылі, што мы едем на верную смерць.

У вагоне стаяла невыносная духата. Людзей мучыла смага, а вады не было. Асабліва цяжка прыходзілася дзецям. У нашым вагоне некалькі малышоў не вытрымалі і памерлі, мусць, яны задыхнуліся ад цяжкага паветра. Калі цярпець стала немагчыма, мужчыны праламалі ў сцяне невялікую адтуліну. Усе былі рады, што цяпер можна падыхаць свежым паветрам.

І вось эшалон стаў. Людзі хацелі выскачыць з вагона, каб набраць вады ці снегу. Нямецкі канваір так грозна крыкнуў, што ніхто не адважыўся гэта зрабіць. Потым нас зноў павезлі. Цягнік ішоў надта

марудна, тузаўся то ўперад, то назад, часта спыняўся. На адной станцыі немцы дазволілі набраць вады. Канчаўся люты, снег раставаў і ўтвараліся лужыны. Вада ў іх была мутная і нясмачная. Але людзі рады былі і такой.

— Хоць горла прамочым,— казалі яны.

Праз некалькі хвілін пачуўся свісток, і нас загналі ў вагоны. Зноў забілі дзверы і павезлі далей.

Цягнік спыніўся ля якогасьці балота. Людзей выгрузілі з вагонаў і пагналі ўперад. Гіа ўсім відаць было, што тут раней былі такія ж няшчасныя, як і мы. Паабапал дарогі валяліся розныя рэчы, чалавечыя трупы.

Ад голаду і смагі людзі так аслабелі, што ледзь рухаліся. Калі хто знясільваў і не мог ісці, таго нямецкія канваіры цкавалі сабакамі.

Прыгналі нас у спаленую вёску. Я на навокал была абнесена калючым дротам. Па краях стаялі вышкі. На іх знаходзіліся нямецкія вартавыя, якія пільна сачылі, каб ніхто не ўцёк. Размясціліся на снезе, будынкаў ніякіх не было. Зварыць страву таксама не было дзе. Людзі курчыліся ад холаду, вохкалі і плакалі.

Сястру Кацю мучыў тыф. Яна кідалася, стагнала. Маці пайшла шукаць больш зацішнае месца. Каля аднаго хлява я на знайшла кучу гною. Мы хутчэй узяліся раскопваць яго. На дне ён быў цёплы, і з яго ішла пара. Разаслалі коўдру, палажылі сястру і яе двое маленьых дзетак і прыкрылі зверху лахманом.

Тры дні пратрымалі нас пад адкрытым небам. На чацвёрты дзень зноў загадалі збірацца. Пехатой пагналі далей. У дарозе прыйшлося наглядаць шмат жудасных малюнкаў. Вось ідзе маладая жанчына з дзіцем, а побач з ёю бабуля. Немцы дзіця перадалі бабулі, а матку забралі. Другая маці не хацела аддаць дзіця, яго тут жа забілі. Былі і такія выпадкі. Калі жанчына знясільвалася і садзілася адпачыць, то пракляты фрыц забіваў яе, а дзіця кідаў на абочыну дарогі ў снег. Мы раз бачылі, як вароны дзяўблі вочы ў такога, яшчэ жывога дзіцяці.

Я змарыўся і ледзь ішоў. Даволі было трохі адстаць, як канваір цкаваў сабакам. Сабака рваў на мне вопратку і кусаў за ногі. Акрамя таго, мяне некалькі разоў білі палкамі. Я думаў, што выб'юся з сілы, упаду і тады мяне скінуць з дарогі на страшную смерць. Але я ўсё-такі дацёгся да астаноўкі.

Нас загналі ў балота, за калючую агарожу. Тут было таксама, як і на першым месцы: валяліся розныя рэчы і забітыя людзі. Прабылі мы тут нядоўга. Адсюль нас павезлі далей на машынах. Нідзе не відаць было ні жыхароў, ні вёсак.

Нам загадалі злазіць. Каця ўжо зусім не магла ісці. У яе быў вялікі жар. Яна гаварыла абы-што. Разам з другімі хворымі немцы пакінулі яе з дзецьмі, а нас пагналі далей пешшу.

Дваццаць пяць кіламетраў брылі мы галодныя і халодныя. Многія падалі і не ўставалі. Ноччу прыгналі ў лес. Мы паселі на зямлю.

— Мы-то прыйшлі, а што сталася з Кацяй? — казалі мама плачучы. Мы маўчалі — усім было шкада сястру.

Ноччу нехта падабраў і прывёз у лагер Кацю з дзеткамі. Мы вельмі ўзрадаваліся, калі ўбачылі яе. Яна ледзь трымалася на нагах — хвароба яе была ў разгары. Збудавалі маленькі буданчык і палажылі ў ім сястру з дзецьмі. Самі ляглі каля будана. Мы так стаміліся, што, нягледзячы на холад, хутка заснулі.

Раніцой я прагнуўся і не мог узняцца: нас прысыпаў снег. Сяк-так выбраўся. Вылезлі і астатнія.

— Збегай, сыноч, пашукай сухога галля. Распалім агонь і пагрэемся,— сказала мама.

Я пусціўся ў пошукі. Іду і бачу — там ляжаць двое адубяNELых людзей, там чацвёра. Як ляглі адпачыць, так і не падняліся. Шмат людзей замерзла ў гэтую сцюдзёную ноч.

Але пагрэцца нам не давялося. Немцы не дазволілі распальваць вогнішчы. Адноу цётку, якая расклала агеньчык, немец закалоў штыком. Па другіх «самавольчыках» стралялі з аўтаматаў. У многіх не было цёплай вопраткі, стаптаўся абутак. У іх адмярзалі рукі, ногі, вушы.

Пацягнуліся дні цяжкай няволі. Нечуваныя пакуты і здзекі прыйшлося перажыць нам.

Іншы раз немцы строілі нас у шарэнгу і праз агарожу кідалі хлеб. Людзі хапалі яго. Каму ўдавалася, у таго стралялі. Часта рабілі і так. Калі людзі ўлягуцца спаць, немцы наставяць мін, а на міны накладуць хлеба. Як толькі хто падыходзіў да хлеба і хацеў узяць, міна ўзрывалася, і чалавек узлятаў угору.

Людзі мерлі як мухі. Іх выкідвалі ў канавы ці ямы.

Аднойчы пад вечар немцы забегалі каля дротавай загарадкі. У іх быў спалоханы выгляд. Потым па лагеры прайшлі нямецкія сувязісты, якія зматвалі кабель. Па ўсім відаць было, што яны збіраюцца адступаць.

Ноччу мы заснулі, а ўранні глядзім — нідзе ніводнага немца. Усе адразу кінуліся на другі бок набраць дроў. Але дарога была замініравана. Кекалькі чалавек узарвалася на мінах.

У поўдзень у лагер прыйшлі пяць нашых разведчыкаў. Колькі было радасці, калі мы ўбачылі сваіх воінаў-вызваліцеляў! Людзі абдымалі іх і цалавалі.

Разведчыкі агледзелі агарожу і сказалі: нікому не выходзіць, таму што ўсё наўкола замініравана.

Праз некаторы час прыйшоў узвод мінёраў і размініраваў дарогі і лагер. Мінёры сказалі так-сама, што павінны прыйсці машыны. Але людзі не чакалі машын і разыходзіліся хто куды. Кожнаму хацелася хутчэй дабрацца да сваіх. Тыя, што не маглі ісці, засталіся. Такіх набралася вельмі шмат. У азарыцкім лагеры смерці знаходзілася некалькі дзiesiąткаў тысяч чалавек.

Тых, хто застаўся, размеркавалі па вёсках. Нам выдалі ваенны паёк: сухары, кансервы, цукар, тлушчы. Праз некалькі дзён адправілі па сваіх раёнах, і мы зноў вярнуліся дадому — толькі не ўсе.

МІША ДЗЯТЛАЎ (1930 г.), Вёска Змяёўка, Гомельская вобласць.

ДАРОГА Ў АТРАД

Наша вёска Я гадка стая ла каля самага лесу. Як наступалі немцы, дык пасля баёў там заставалася шмат зброі. Я і надумаўся збіраць яе для партызанаў. Але аднаму рабіць гэта было страшнавата. Аб сваім намеры я раскажаў суседскаму хлопчыку Марату Добушу, які сябраваў са мною.

Вечарам таго ж дня мы ўзялі торбы і накіраваліся на «работу». Прайшлі агародамі — і ў лес. На ўскрайку спыніліся, прыслухаліся і пайшлі далей. Для смеласці трымаліся паблізу адзін ля аднаго.

Неўзабаве мы наткнуліся на кучу гранат, якія ляжалі пад маладой развесістай елачкай. Мы аж затрэсліся: гэтулькі зброі мы яшчэ не бачылі!

— Што мы будзем з ёю рабіць? — спытаў Марат.

— Трэба схаваць,— кажу я.

Мы прынеслі гранаты на ўскраіну і закапалі ў яму пад арэхавым кустом. Каб ніхто не пазнаў гэтае месца, засыпалі яго лісцем.

Потым мы зноў падаліся ў пошукі. У адным месцы знайшлі станковы кулямёт, каля якога ляжаў забіты чалавек, уткнуўшыся тварам у зямлю. Ля правага вуха яго чарнелася маленькая дзірачка. Кроў, якам цякла з раны, паспела засохнуць. Вакол кулямэта валяліся адны гільзы. Відаць, кулямётчык да апошняга патрона вёў агонь і як герой загінуў у барацьбе з немцамі. Мы наказалі дзеду Сідаровічу Пракопу. Той употай зрабіў труп і прынёс яе ў лес. Мы дапамаглі яму выкапаць магілу і пахаваць героя-кулямётчыка. Дакументаў пры ім ніякіх не было, і мы не даведаліся, якое яго прозвішча і адкуль ён родам.

Кулямёт мы прыцягнулі ў вёску і схавалі каля нашай хаты ў старым склепе. Потым знайшлі яшчэ ручны кулямёт, тол, бікфордаў шнур. Усё гэта занеслі туды ж. Хутка наш склеп ператварыўся ў склад зброі.

У вёску пачалі прыязджаць партызаны. Яны цішком дапытваліся, у каго ёсць зброя.

Аднаго разу яны прыехалі ноччу і пачалі стукаць у дзверы. Маці перапалохалася: яна думала, што гэта паліцаі.

— Што вам трэба? — запыталася яна.

— Дзе ваш Шура?

— Спіць...

— Пабудзіце яго.

Маці расштурхала мяне і сказала, у чым справа. Я адразу здагадаўся і выйшаў на двор. Партызан было пяць чалавек.

— Камісар атрада прасіў, каб ты дастаў гранат,— сказаў адзін з іх, відаць, старшы.

Я ўсхвалявана прашаптаў:

— Гэта можна, яны ў мяне ёсць.

— Давай іх сюды.

— А на чым вы іх павезяце? — спытаў я.

— Мы панясём на сабе.

— У вас не хопіць сілы.

— А хіба іх так многа? — здзівіліся яны.

— Многа,— прамовіў я і павёў да ямы.

Калі яны ўбачылі, колькі там гранат, то аж за галовы схапіліся.

— Дзе ты набраў іх столькі?

Я расказаў.

— Малайчына! — пахваліў старшы і загадаў двум партызанам схадзіць на пасёлак і ўзяць каня. Тыя пайшлі і хутка вярнуліся з падводай. Пагрузіўшы на воз гранаты, старшы раптам спытаўся, ці ёсць у мяне запалы. Я сказаў, што зараз у мяне іх няма, але я магу дастаць. Ён папрасіў абавязкова дастаць, бо яны вельмі патрэбны.

Раніцай я пайшоў да Марата і расказаў, што было ноччу. Ён выслухаў мяне і спытаў:

— І ты ніводнай не пакінуў сабе?

— Не. А навошта яны нам?

— А калі што якое?..

Тады Марат падумаў і сказаў:

— Ну што ж, аддаў дык аддаў. Але дзе мы возьмем запалы?

Я адкрыў яму сакрэт. Недалёка ад нас жыў селянін Левановіч. Яго сын Ігнась прынёс з лесу скрынку запалаў. Аб гэтым ён расказваў сам. Дзе ён схававу яе, я не ведаў. Цяпер ён збіраўся ісці ў паліцыю. Жадаючы паказаць сваю адданасць немцам, ён хацеў занесці ім і скрынку з запаламі. Каб яны не дасталіся ворагу, мы павінны былі адшукаць іх і выкрасці.

Падпільнаваўшы, калі Левановічы пайшлі на поле, мы кінуліся ў разведку. Мы кружыліся каля хаты з такім выглядам, нібы што згубілі і цяпер шукаем. Пасля доўгіх пошукаў мы заўважылі, што ў адным месцы на прызбе зямля была нібы крыху свяжэйшая. Я ўзяў кавалак тоўстага дроту і пачаў ім торкаць. Хутка ён застукаў аб нешта цвёрдае. Гэта была скрынка.

Вярнуліся мы дадому радасныя і пачалі чакаць вечара. Як толькі сцямнела, я і Марат падкраліся да Левановічавай хаты, асцярожна адкапалі скрынку і прынеслі да нас. Праз дзень прыехалі партызаны і забралі яе. У гэты прыезд мы аддалі ім і кулямёты. Партызаны ад душы падзякавалі нам за дапамогу.

Праз некаторы час немцы зрабілі налёт на вёску. Яны схапілі нашых бацькоў. Мы зразумелі, што немцы даведаліся аб нашай сувязі з партызанамі. Я і мой брат Толя паспелі ўцячы. Прыбеглі ў лес, які быў зараз жа за агародамі. Ва ўмоўленым месцы нас ужо чакаў Марат. Адсопшыся крыху, мы сталі наглядаць, што робіцца ў вёсцы. Мы бачылі, як забіралі нашых бацькоў і павялі ў падвал лесапільнага завода. Мы знаходзіліся недалёка ад іх і не маглі нічым дапамагчы. Ад гэтага было вельмі крыўдна і балюча, і мы заплакалі. Бацькі, вядома, нічога не выдалі нямецкім катам. Пазней мы даведаліся, што нашых бацькоў і многіх жыхароў вёскі расстралялі.

І вось я, Толя і Марат сталі круглыя сіроты.

Вяртацца ў вёску было небяспечна — нас таксама маглі схапіць і расстраляць. У нас была адна дарога — у партызаны. І мы ўсе трое падаліся ў атрад Беражнёва.

ШУРА НЯМІРКА (1932 г.), г/п Бярэзіна.

ВЫБУХ НА ВЫШЦЫ

Мы жылі ў вёсцы Раўнаполле, каля Рудзенска. Канец нашай вёскі ўпіраецца ў самую чыгунку. Мы заўсёды любілі гуляць на чыгунцы. ГІрыйшлі немцы і забаранілі нам хадзіць па ёй. А крыху пазней, калі ў раёне з'явіліся партызаны, немцы пабудавалі ўздоўж чыгункі доты і вышкі. Адна такая вышка была насупраць нашай вёскі. На ёй дзень І ноч знаходзіліся два немцы з кулямётам. З акна нашай хаты відаць было, як яны пільна пазіралі навакол.

З другога боку ад вёскі быў лес. У ім часта бывалі партызаны з атрада «За Радзіму». Я пазнаёміўся з імі, калі хадзіў у ягады. Камандзір атрада Ганчароў, убачыўшы мяне першы раз, падрабязна распытаў, хто я такі і адкуль. Я расказаў, што сірата, жыву ў цёткі Пелагеі, а цяпер прыйшоў у ягады. Ён уважліва выслухаву мяне і спытаў, ці ёсць у вёсцы немцы.

— Няма,— адказаў я.— Толькі два на вышцы сядзяць.

— А зброя ў цябе ёсць?

— У мяне няма, але знайсці можна.

Тады ён папрасіў, каб я сабраў для яго людзей што трапіцца — патроны, вінтоўкі, гранаты. Я паабяцаў зрабіць гэта.

Мы ў лесе часта знаходзілі схаваную зброю. Некаторыя хлопцы бралі сабе, некаторыя проста ведалі, дзе яна ляжыць. Калі я перадаў ім просьбу камандзіра, яны дапамаглі мне сабраць каля соткі гранат, трыццаць вінтовак і ручны кулямёт Дзегцярова. Калі я ўсё гэта перадаў камандзіру, ён ласкава сказаў:

— Дзякую, Віця, за дапамогу.

Мне вельмі радасна было пачуць пахвалу ад самога камандзіра.

Немцы часцей сталі наезджаць у вёску. Яны забіралі збожжа, вопратку, сала, курэй, дашчэнтку спалілі вёскі Рыбцы разам з людзьмі, Луцішчы, Зазерку і іншыя. Немцы забілі нашых суседзяў Лук'янавых. Помню, калі я ўвайшоў у хату, яны ляжалі, распластаўшыся на падлозе. Упершыню ў жыцці бачыў я забітых людзей. Мне зрабілася страшна, і па спіне папаўзлі халодныя мурашкі.

Я хуценька выбег з хаты.

Ноччу людзі ўцяклі ў лес, да партызан. Я так-сама парашыў пайсці.

Камандзір узвода Валодзя Осіпчык, малады хлопец, спытаў мяне:

— Колькі табе гадоў?

— Дванаццаць, — адказаў я.

— Ты яшчэ малы.

Я пачаў прасіцца. Ён і кажа:

— Ці не мог бы ты дапамагчы нам узарваць вышку? Падумай. Пастарайся пазнаёміцца з немцам!, а потым прыходзь.

Я пайшоў дадому і стаў абдумваць, як гэта зрабіць. Потым узяў некалькі яек і пайшоў да немцаў. Малых дзяцей яны не баяліся і падпускалі да сябе. Я ўзбраўся на вышку і папрасіў:— Пан, дай цыгарэту!

— Дай яйка, — сказалі яны ў адзін голас.

Я дастаў з кішэні яйкі і падаў немцам. Яны ўзрадаваліся, нешта залапаталі па-свойму і далі мне чатыры цыгарэты. Я тут жа закурыў. Адзін з іх паглядзеў на мяне, усміхнуўся і сказаў:

— Гут, кіндэр!

На вышцы я ўбачыў ложак, чыгунную печку і ручны кулямёт. Стаяла восем. Надвор'е было хмурнае, халоднае. Немцы баяліся сцюжы і бесперапынку палілі печку.

На наступны дзень я зноў прыйшоў да іх. Маладзейшы стаяў каля кулямёта, а старэйшы корпаўся каля печкі. Я папрасіў закурыць. Старэйшы дастаў цыгарэту і на ламанай рускай мове сказаў, каб я прынес яму дроў.

Я злез з вышкі, назбіраў кавалкаў дошак, што валяліся навокал, і прынес ім.

— Гут! — сказаў старэйшы.

Праз некалькі часу яны да мяне прывыклі, і я мог свабодна заходзіць да іх на вышку. Пасля гэтага я зноў пайшоў у атрад і расказаў аб усім Осіпчыку.

— Прыдуманая нядрэнна, — сказаў ён.

Цяпер яны далі мне толу і навучылі, як ім карыстацца. Тол быў загорнуты ў анучку і абвязаны ніткамі. Я палажыў скрутак у кішэню.

— А цяпер ідзі. Выканаеш заданне — бяжы да нас, — сказаў Осіпчык і паведаміў, дзе яны будуць чакаць мяне.

Я пайшоў. Дзень выдаўся сонечны. Людзі выбіралі бульбу. У галаву мне лезлі розныя думкі. Часам здавалася, што немцы здагадаюцца аб маім намеры, схогіяць і павесяць. Але я стараўся адагнаць такія думкі ад сябе. «Немцы ведаюць мяне і нават не падумаюць, што я адважыўся ўзарваць іх»,— супакойваў я сам сябе.

Я падышоў да чыгункі. Тут знайшоў кавалак дроту і зрабіў з яго кручок. Назбіраўшы дроў, стаў паднімацца на вышку. На адным слупе я заўважыў шчыліну, хутка ўткнуў у яе кручок і замацаваў так, каб ён не вываліўся. Затым я ўзнёс дровы і кінуў іх каля печкі. Немцы ўзрадаваліся і далі цыгарэту. Закурыўшы, я пачаў спускацца. Сэрца маё моцна калацілася, але я стараўся трымаць сябе ў руках. Параўняўшыся з кручком, я хуценька падвесіў тол і нямецкай цыгарэтай падпаліў шнур. Уніз спускаўся хутка, бо баяўся, каб тол не ўзарваўся раней, чым я паспею сысці з вышкі.

Апынуўшыся на зямлі, я пайшоў хуткім крокам, а потым не выцерпеў і кінуўся падбегам. Бег і думаў: «А што, калі не ўзарвецца?» Але не паспеў я адбегчы і гоні, як раздаўся страшэнны выбух. Я азірнуўся і ўбачыў, як угору ўзняліся слуп чорнага дыму і кавалкі дрэва. Мяне ахапіў яшчэ болыны страх, і я з усіх сіл памчаўся ў лес. Адтуль пайшоў у пасёлак Баравыя, кіламетраў за пяць ад чыгункі, дзе чакалі партызаны. Убачыўшы мяне, запыханага і ўсхваляванага, Осіпчэж спытаў:

— Узарваў вышку?

— Узарваў,— адказаў я.

— Добра. Пойдзем з намі,— сказаў ён і прывёў да камандзіра роты, які знаходзіўся ў вёсцы Прыстань.

— Вось той хлопчык, што ўзарваў вышку,— сказаў яму Осіпчык.

Камандзір агледзеў мяне і сказаў:

— Малайчына! Цяпер ты будзеш у нас, у атрадзе,— і загадаў залічыць мяне ва ўзвод Осіпчыка.

За тэты ўчышак мяне ўзнагародзілі медалём «Партызану Айчыннай вайны».

ВІЦЯ ПІСКУН (1931 г.), Вёска Раўнаполле, Рудзенскі раён.

МУЖНАСЦЬ

У пачатку вайны мы выехалі з Мінска і пасяліліся ў пасёлку Выжары Смілавіцкага сельсавета Рудзенскага раёна. Тут жылі многія партызанскія сем'і.

У навакольных лясах дзейнічаў партызанскі атрад Зельнікава. Мая мама трымала з ім сувязь, ёй давалі лістоўкі, а я са сваімі сяброўкамі разносіла іх па вёсках.

Раз мы сабраліся каля лесу і пачалі гуляць «у партызаны». У час гульні прыбег хлопчык Віця і кажа мне:

— Поля, бяжы дадому. ГПаліцаі забралі тваю маму.

Я кінула гульню і пабегла ў пасёлак. Мамы дома не было. Бабулька Ганна, якая жыла ў адным доме з намі, сказала мне, што прыехалі паліцаі і забралі маці. А за што, яна і сама не ведае. Я ўся закалацілася ад такой навіны.

— Куды ж яе павезлі?

— Не ведаю,— адказала бабулька.— Яны нічога не гаварылі.

Майго бацьку немцы павесілі яшчэ ў 1941 годзе. Потым забралі старэйшую сястру Раю і зavezлі немаведама куды. Цяпер схапілі і маму. Засталася я адна. Што мне рабіць? Я не вытрымала, села на лаву і горка заплакала.

Праз некалькі хвілін на вуліцы заскрыпеў снег. Я глянула ў акно. Да хаты пад'ехалі сані. На іх сядзелі сем паліцаёў. Ubачыўшы мяне, адзін з іх кіўнуў пальцам, каб я выйшла. Я апранулася і пайшла. Слёз маіх як і не было. Як мага спакайней спытала, што ім патрэбна ад мяне.

— Садзіся, і паедзем,— загадаў старшы.

— А куды? — спытала я.

— Не твая справа, шчанё! — грозна крыкнуў старшы.— Куды павязём, туды і паедзеш.

Я села ў сані. Дзьмуў халодны вецер, але я не адчувала сцюжы. Я думала пра маму. У дарозе паліцаі распыталі мяне пра партызан. Я адказвала так, як мяне вучыў камандзір атрада: «Не ведаю» або «У партызанах ніколі не была».

Мяне прывезлі ў Смілавічы і пасадзілі ў пакой, у якім сядзела мама. Я вельмі ўзрадавалася, што ўбачыла яе. З ёй мне было зусім не страшна.

Хутка сцямнела, і мы ляглі на нары. Але не спалася. Мама абняла мяне за шыю і доўга навучала, як я павінна трымацца і што гаварыць на допыце. «Адказвай на такія пытанні,— гаварыла яна,— на якія можна. Што ж датычыцца партызан, дык ты нічога не чула і не бачыла. Калі будуць біць, не плач і маўчы. Пакажы, што ты не з плаксівых». Я сказала, каб мама не турбавалася: я хоць і малая, але ведаю, што да чаго.

Назаўтра нас дапытвалі: спачатку маму, потым мяне. У мяне паліцаі дамагаліся даведацца, дзе партызаны, колькі іх, дзе змяшчаецца штаб, якое ўзбраенне і іншае. Я адказвала адно і тое ж:

— Не ведаю. У партызанах ніколі не была.

— Маніш! — закрычаў начальнік паліцыі і ўдарыў мяне бізуном. Я сціснула зубы і маўчала. Мая цярплівасць узлавала яго.

— Якая матка, такое і дзіцятка,— прасіпеў ён і загадаў вывесці мяне з пакоя.

Потым нас адправілі ў Рудзенск. Начальное паліцыі злосна сказаў:

— Там з вамі разбяруцца па-другому.

У Рудзенску нас пасадзілі ў цесную і брудную камеру. Увечы нам прынеслі якойсьці мёрзлай бульбы. Мы крыху з'елі і ляглі на падлозе, але спаць не давялося. У камеры было холадна, з-пад падлогі дзьмула, чародамі бегалі пацукі.

— Адсюль нам, дачушка, наўрад ці ўдасца выбрацца,— сказала мама і цяжка ўздыхнула.— Але, што б нас ні макала, мы павінны трымацца да канца. Хай каты ведаюць, што нас лягчэй зламаць, чым сагнуць.

Раніцай нас паклікалі на допыт. Зноў пасыпаліся адны і тыя ж пытанні. Я гаварыла тое самае, што і ў першы раз. На допыце прысутнічаў паліцэйскі Сазонаў, які ведаў нас да вайны. Калі мы вярнуліся ў камеру, мама прагаварыла:

— Наш рускі чалавек, а дапамагае немцам. Якая ганьба! Як агідна на яго глядзець. Цяпер нам не мінуць шыбеніцы, абавязкова выдасць нас.

Надзеі на вызваленне не было. Мы сталі макаць свайго канца. Мама часта паўтарала: «Хутчэй бы скончылася ўсё гэта».

Наступнай раніцай з суседняй камеры да нас данесліся злосныя крыкі. Я зацікавілася і падышла да сцяны. Крыкі паўтарыліся яшчэ

мацней. Сценка дашчаная, і ў ёй была шчыліна. Я перамагла страх і прыпала да яе. Тое, што я ўбачыла, прымусіла мяне задрыжаць усім целам. У камеры было чацвёра: нямецкі афіцэр, перакладчык і два канваіры. Перад імі стаяў малады хлапец. Выгляд меў ён жудасны: увесь у крыві, пад вачыма сінякі, замест вопраткі матляліся адны лахманы. Раскудлачаныя валасы пасмамі звісалі на лоб. За яго спіной, на дзвярах камеры, была выразана пяціканцовая зорка. Паказваючы на гэтую зорку, афіцэр праз перакладчыка пытаў:

— Навошта ты гэта зрабіў?

Юнак маўчаў.

— Пан афіцэр,— прамовіў перакладчык,— гэты нягоднік не хоча адказваць. Паглядзім, што ён скажа, калі такая ж зорка з'явіцца ў яго на спіне.

Афіцэр матнуў галавой у бок салдат. Тыя, як сабакі, падскочылі да хлапца і схапілі яго за рукі. Ударам бота яны павалілі яго на падлогу і пачалі выразаць на плячы зорку. Хлапец застагнаў. Мне зрабілася жудасна, і я адварнула.

Калі ўсё сціхла, я зноў глянула ў шчыліну. Хлапец, сабраўшы апошнія сілы, прыўзняўся на руках і сказаў так гучна, каб, відаць, яго пачулі другія зняволеныя ў суседніх камерах: «Бывайце, таварышы, я паміраю за Радзіму! Адпомсціце за мяне...»

Канваіры падхапілі яго, выцягнулі на двор і кінулі ў канаву, якая была за баракамі.

Апоўдні пачуліся крыкі ў камеры з другога боку. Праз такую самую шчыліну я ўбачыла, што дапытвалі бабульку гадоў васьмідзiesiąці. Немец на ламанай рускай мове гаварыў:

— Засталося пятнаццаць хвілін. Будзеш адказваць?

Бабулька маўчала. І зноў...

— Засталося дзесяць хвілін. Будзеш адказваць?

У адказ ні гуку.

— Засталося пяць хвілін...

І нарэшце:

— Засталася адна секунда. Будзеш адказваць?

А потым грозна крыкнуў:

— Узяць яе!

Тут пачалося такое, што і сказаць нельга. Ёй абрэзалі вушы, выкал ал і вочы...

Я не магла глядзець, а толькі чула стогны бабулі. Калі яна была мёртва, яе выкінулі ў канаву, дзе ляжаў невядомы хлапец.

Праз дзень нас выпусцілі. Калі нам казалі, што мы можам ісці дадому, мы не паверылі сваім вушам. Мы чакалі смерці, а нам кажуць:

— Можце ісці дадому.

Некалькі секунд мы стаялі як аслупяненыя. І толькі пасля таго як нам прапанавалі ачысціць камеру, мама хуценька выйшла і я ўслед за ёю.

Вярнуўшыся ў атрад, мы пайшлі да камандзіра. Мама пра ўсё расказала яму і на чым свет стаіць пачала ляць здрадніка Сазонава. Камандзір атрада перапыніў яе і сказаў:

— Дарэмна лаеш яго.

— Чаму дарэмна? — абурылася мама.

— Ваша шчасце, што там быў Сазонаў.

— Што вы гаворыце? — здзівілася мама.

Камандзір спакойна растлумачыў:

— Сазонаў — не здраднік. Ён — падпольшчык. І гэта ён дапамог вам вызваліцца.

Мы ўсё зразумелі. Мама вінавата сказала:

— А я так кляла яго...

— Ну, што ж, ад гэтага яму нічога не станеца,— сказаў камандзір.

Апрача таго, мы даведаліся, хто такая бабулька. Яна была матка камандзіра партызанскай брыгады (прозвішча яго я цяпер не памятаю). Пад выглядам жабрачкі яна пайшла ў Рудзенск, каб сабраць патрэбныя звесткі аб нямецкім гарнізоне. Адзін здраднік пазнаў яе і данёс у паліцыю. Яе схопілі і замучылі. Мы засталіся ў атрадзе. Праз некалькі дзён пачулі, што немцы расстралялі падпольшчыка Сазонава. Мама і я вельмі шкадавалі яго.

ПОЛЯ НІКАЛАЕВА (1933 г.), г. Мінск, вул. Іванаўская, 36.

СТРАШНЫ ДЗЕНЬ

Раніцай у нашу вёску Рыбцы наехала шмат немцаў. Яны ланцугом акружылі сяло і пачалі паліць з таго канца, што ад чыгункі. Палячы, яны стралялі ў тых, хто выскакваў з хаты і хацеў уцячы.

Мы таксама сабраліся ўцякаць. Мама нават звязала ў клункі адзежу, крыху яды. Але да нас зайшла цётка А гап а, і мама пачала раіцца з ёю, што рабіць.

— Можа, яны спаляць некалькі хат, а ўсіх не будуць,— сказала цётка.

— І то праўда. Навошта ім губіць усіх людзей,— згадзілася мама.

У хату ўвайшоў немец і па-руску спытаў:

— Дзе гаспадар?

— У млын паехаў,— адказала мама.

Немец не стаў больш распытваць і знік. Пасля яго ў хату ўбег другі, у руках ён трымаў выстаўлены наперад аўтамат. Цётка Агапа стаяла каля печы, а мама сядзела на лаве, каля акна, і на руках трымала меншага браціка Пецю, я кому пайшоў толькі чацвёрты год. Нічога не кажучы, немец выстраліў у цётку. Куля трапіла ёй у живот.

Цётка схапілася рукой за рану, павалілася на падлогу і крыкнула:

— Гад нямецкі! Страляй яшчэ, каб не мучыцца!..

Немец выстраліў другі раз. Цётка Агапа застагнала і змоўкла. Тады ён выставіў аўтамат на маму. Яна не скранулася з месца. Немец стрэліў і папаў маме ў плячо. Мама захісталася і звалілася з лаўкі дадолу: яна ўпала на правы бок і падабрала пад сябе Пецю.

Я сядзеў на печы і з-за коміна сачыў, што рабілася ў хаце. Немец зірнуў на мяне, але не зачапіў. Мне тады было сем гадоў, і ён падумаў, што я малы і з хаты нікуды не ўцяку. Калі ён выйшаў, мама варухнулася і завойкала. Я злез з печы і падбег да мамы. З пляча ў яе цякла кроў. Ubачыўшы кроў, я заплакаў. Пеця таксама пачаў усхліпваць. Ён ляжаў пад маінай рукой. Я асцярожна падняў яе руку і вызваліў браціка. Рукаў яго кашулі быў у крыві. Пеця баязліва азірнуўся і пабег да ложка. Я дапамог яму ўзбрацца на печ.

— Сынок, падай мне вады,— папрасіла мама. У кутку, ля печы, на лаве стаяла вядро. Я схапіў конаўку, зачэпнуў вады і падаў маме. Яна глынула разы са тры.

Раптам я пачуў, што ў сенцах нешта трашчыць. Я выглянуў у дзверы. У сенцах гарэла сена. Ад яго загаралася страху. Польшы паўзла па сценах. Белы горкі дым ішоў у хату. У хаце становілася дымна і гарача. Я паспрабаваў выцягнуць маму, але ў мяне не хапіла сілы. У гэты час загарзліся дзверы.

— Куды мне дзявацца? — спытаў я ў мамы.

— Бяжы, сынок, хутчэй,— сказала мама і цяжка застагнала. Я пабег. А на браціка забыўся.

Праз агонь у дзвярах рынуўся ў сенцы, а адтуль на двор. На прыгуменні ў нас стаяў стажок сена. Я пабег да яго. Вакол гарэлі суседнія будынкі. Ад гарачыні раставаў снег, і вада хлюпала пад нагамі. Я быў у лапцях, і ногі мае намоклі.

Немцы ўбачылі мяне і пачалі страляць, Але я стаў бегаць вакол стога, каб немцы ў мяне не папалі, Другія немцы лавілі кароў, авечак, свіней і клалі іх на вазы. Людзей нідзе не было відаць.

Калі ўся вёска была ў агні, немцы паехалі. Я адшоў ад стажка і ўбачыў суседзяў Драздоў. Яны намагаліся патушыць сваю хату, але гэта ім не ўдалося. Я падышоў да іх.

— Вазьміце мяне,— папрасіў я.

— А дзе ванты?

Я сказаў, што засталіся ў хаце.

— Бяжы хутчэй у склеп,— сказала старая І паказала куды.

У склепе сядзела іх двое дзяцей: хлопчык Шура і дзяўчынка Галя. Я сеў побач з імі. Прабыў там пакуль не прыйшла Драздзіха і не сказала вылазіць.

— Хадзем з намі,— сказала Драздзіха, калі я вылез.

Ад вёскі нічога не засталася, толькі дагаралі галавешкі. Мы абышлі пажарышча і пайшлі на пасёлак, што за чыгункай. У пасёлку ўцалела некалькі хат. Мы зайшлі ў адну з іх. Там сабралася шмат людзей: і здаровыя, і раненыя. Разам з імі я пераначаваў.

Назаўтра вярнуўся з млына мой бацька. Ён клікнуў цётку Таццяну, і мы пайшлі ў сваю вёску. Ад нашай хаты засталіся адны вугалькі. Мы адкапалі костачкі згарэўшых мамы, Пеці і цёткі Агапы, злажылі ў скрыначку і пахавалі на сялібе, бліжэй да лесу. Пасля гэтага татка, цётка Таццяна, яе Толя і я пераехалі ў вёску Пярэжыр і пасяліліся жыць у цёткі Матруны.

Калі прыйшла Чырвоная Армія, бацька пайшоў на фронт.

ГЕНЯ ШЫМАНОВІЧ (1935 г.), в. Дукора, дзіцячы дом, Рудзенскі раён.

ЯК Я СТАЎ ГВАРДЗЕЙЦАМ

Да вайны я жыў у вёсцы Марынішча Расонскага раёна Віцебскай вобласці. Маці працавала ў калгасе, а бацька быў начальнікам пажарнай дружны. Я закончыў два класы Марынішчанскай школы. Летам купаўся, лавіў рыбу ў Дрысе.

Калі пачалася вайна, бацьку ў Чырвоную Армію не ўзялі, бо ён быў хворы. Мы сталі капаць у садзе зямлянку-сховішча ад бомбаў. Туды хаваліся я, мама, бацька і бабуля.

У той дзень, як немцы ўпершыню абетрэльвалі наша сяло, мы сядзелі ў гэтым сховішчы. Калі супакоілася, мы вылезлі з зямлянкі. Я ўбачыў, што сцяна нашай хаты прастрэлена кулямі.

Потым у вёску прыйшлі немцы. Але я іх не бачыў зблізку. Мы ўцякалі ў лес. Карову прывязалі за біла, паклалі на воз пажыткі і разам з усімі паехалі ў гушчар.

Я чуў, што ў нашай вёсцы немцы забіраюць свіней, курэй – усё, што ўцалела на дварах. Я і Пецька Шырокаў парашылі схадзіць у Марынішча і паглядзець.

Прышлі. Бачым – салдаты ў зялёных фрэнчах з белымі каўнярамі паклалі дзеда Міхала і б'юць. Ён ляжыць на пасланых дошках, а яны сякуць бізунамі па голай спіне. Мы з Пецем – назад, схаваліся за хлеў, папаўзлі агародамі за сяло – і ў лес. Мы расказалі ўсё, што бачылі. Бацька насварыўся і прыгразіў, каб больш я нікуды не адлучаўся, а пільнаваўся воза.

Сям'я наша вярнулася ў сяло. Але як толькі немцы заглядвалі ў Марынішча, мы зноў хаваліся ў лес. Жыццё зрабілася цяжкім. Зіма надыйшла. Наша бабуля прастудзілася, захварэла і памерла.

– Пайду ў партызаны, – сказаў бацька мацеры.

Я вельмі рад быў, што мой тата будзе партызан. Бацька пайшоў. Мама і я засталіся дома. Калі бацьку здаралася вольная часіна, ён прыходзіў да нас. Гэта было ў 1942 годзе. У нашым раёне зрабіўся партызанскі край. Партызаны стварылі моцную абарону ад немцаў. Я сам хадзіў капаць канавы, каб танкі не прарваліся да нашага сяла.

Аднойчы бацька ўзяў мяне з сабой у лес. Мне хацелася пабачыць партызанскі атрад. У лесе я спаткаў многа дзядзькоў. Я таксама хацеў застацца ў атрадзе, але трэба было памагаць маме.

Летам нямецкія самалёты спалілі наша жыта. Я дапамагаў маме ўпраўляцца з хатнімі справамі і час ад часу хаваўся ў лес. Немцы рабілі аблавы па вёсках. Яны стварылі блакаду.

Нрайшла зіма. Надыйшоў сакавік месяц. У той дзень, як я пачуў першых жаваранкаў, вечарам да нас ірыехала фурманка. Узброеныя дзядзькі насцеж расчынілі дзверы і ўнеслі ў хату штосьці доўгае, захутанае ў кажух. Гэта быў забіты бацька. Маці заплакала, загаласіла. Партызаны пачалі расказваць, што мой бацька вельмі смела біўся з немцамі. Асабліва я заплакаў тады, калі закапалі на могілках бацьку і паставілі над яго магілай помнік – белы слупок з чырвонай зоркай.

Застаўся я жыць з адной мамкай. Партызаны нам дапамагалі. Яны далі нам карову.

Я парашыў набыць зброю. Я стаў рабіць наган, каб ён страляў сапраўднымі патронамі. Знайшоў сук, да яго прымацаваў дротам трубку, а ў яе ўклаў яшчэ адну трубку, заклаў туды патрон так, што цвік, адцягнуты гумай, удараў па капсулю. Я пайшоў страляць: як стрэліў, дык і разарвала мой самаробны наган. І пальцы на левай руцэ да касці разадрала.

Калі Чырвоная Армія пачала гнаць немцаў назад, мы пачулі, што зямля гудзе, сталі чуваць разрывы снарадаў. З Марынішча ўсе людзі пайшлі ў лес. Я з маткай спяшаўся, але немцы на матацыклах дагналі нас каля лесу. Мама толькі крыкнула:

– Сынok.

З многімі людзьмі я ўцёк. Спыніўся, апамятаўся, мне стала шкада мамы. Я стаў думаць, што мне рабіць, куды мне ісці, і ўспомніў партызан. Я пайшоў туды, да іх у атрад, каб помсціць немцам, як дарослы.

У атрадзе я паведаміў, што карнікі захапілі нашых людзей і пастралілі. З боем партызаны пайшлі на тое месца, і я пабачыў тады забітую маму. Толькі доўга змагацца з немцамі атрад не мог. Немцы з болынай сілай, з танкамі, з машынамі, рушылі на лес. Партызаны адышлі, і я не паспеў пахаваць маму.

Была восень 1943 года. У партызанскім атрадзе я стаў дапамагаць дзядзьку-повару мыць лыжкі, міскі. На кухні бульбу скроб, чысціў іржавыя патроны.

Аднойчы немцы напалі на нас і ўвесь атрад разагналі па лесе. Я з Шурам Шуміліным, які быў старэйшы за мяне на шэсць год і таксама знаходзіўся ў партызанах, забрылі ў глыбіню лесу. Мы так далёка забраліся, што не ведалі, куды ісці і дзе мы. Ішоў дождж, навокал дзесьці стралялі. Мы пераначавалі пад елкай. Есці ў нас не было чаго. У Шурыка было масла змазваць карабін. І карабін быў. Селі мы з ім пад дрэвам, пачысцілі карабін і пайшлі шукаць ежы.

Мы пяць дзён харчаваліся ягадамі журавінамі і ўвесь час шукалі наш атрад.

Калі напаткалі знаёмую сцэжку, мы сталі асцярожна падкрадвацца да месца размяшчэння нашага атрада. Але там нікога не было, толькі хадзіла курыца, гадаванка дзядзькі-повара. Мы так хацелі есці, што злавілі яе, абарвалі пер'е і, паколькі ў нас не было сярнічак, пачалі есці яе сырую.

Потым пайшлі далей шукаць каго-небудзь з атрада. Нарэшце знайшлі.

— Мы ўжо думалі, што вас немцы злавілі, — сказаў камандзір атрада.

— Нас немцы ніколі не зловяць, — адказалі мы.

Нас завялі ў новы будан і далі добра пад'есці. Дзядзька-повар наліў крупніку з баранінай ды яшчэ па месцы заціркі. Хлеба не было.

Настаў час, калі партызаны злучыліся з Чырвонай Арміяй. Я стаў прасіцца, каб узялі і мяне. Але мяне не хацелі прымаць. Я сказаў, што ў мяне няма ні бацькі, ні маці, і тады лейтэнант Красных, камандзір узвода сувязі, прыняў мяне і нават пачаў зваць «сынам». Я і цяпер вяду з ім перапіску.

Ва ўзводзе я стаў вучыцца вайсковай справе — праходзіў уставы, вывучаў тэлефонныя апараты. Тут я ўпершыню ў жыцці атрымаў карабін. Я быў так рады, што нідзе з ім не разлучаўся, Цяпер на мне была вайсковая форма. Я зваўся выхаванцам Першага Прыбалтыйскага фронту.

Наша стралковая брыгада знаходзілася ў Віцебскай вобласці да 15 мая 1944 года. У тэты дзень мы пайшлі ў наступленне. Я ўжо ўмеў цягнуць сувязь, выдатна ведаў усе няспраўнасці тэлефонных апаратаў — і сваіх і нямецкіх. Я ішоў услед за разведчыкамі і прымаў удзел у вызваленні горада Полацка.

У Полацку нашу брыгаду расфарміравалі. Наш камандзір стралковай брыгады загінуў у баі. Цяпер я трапіў у батальён сувязі. І калі пайшлі ў наступленне далей, мне далі гвардзейскі значок. Я стаў гвардзейцам. З нашым гвардзейскім батальёнам я прайшоў Польшчу, Літву, Латвію. Мы многа вызвалілі гарадоў, але назвы іх усе такія, што запомніць цяжка.

Вось, памятаю, у Рызе адзін дзядзька распытаў у мяне, як я трапіў у армію, і даў мне вялікі букет кветак. Я падзякаваў.

— Трымайся, сыноч! — сказаў ён.— Хутка закончыцца гэтая вайна? Я адказаў:

— Як да Берліна дойдзем.

Але я не дайшоў да Берліна. У Прусіі было такое здарэнне.

Я і тры разведчыкі — Кузьмін, Саўчанка і Байкадамаў — пайшлі да немцаў у тыл. Нам трэба было даведацца, колькі ў немцаў батарэй і дзе яны знаходзяцца. Пайшлі ноччу. Узялі аўтаматы і дзве шпулькі з нровадам. Цераз лінію абароны ісці было страшна, але мы перабраліся шчасліва. І шлі разам, оакуль ставала проваду. Тады я застаўся наладжваць сувязь, а разведчыкі пайшлі далей. Я падключыў апарат, паклікаў свой пазыўны, сказаў, што ўсё ў парадку, і пачаў маскіравацца. Праз нейкі час, калі стала світаць, Саўчанка прынёс мне паперку. На паперцы былі запісаны квадраты на карце і колькасць нямецкіх батарэй. Ён сказаў мне перадаць гэта камандзіру, а сам пайшоў да таварышаў. Я даў званок, чую — ручка апарата лёгка круціцца. Значыць, сувязі няма. Я пайшоў шукаць парыву на лініі. Іду, шукаю, а ўжо світае. Хутка знайшоў адзін канец проваду, потым другі і пачаў іх звязваць.

Раптам з-за кустоў паказаліся два немцы. Яны ішлі да мяне, але пакуль што мяне не бачылі. Я хапіўся за аўтамат, прыклаўся і даў чаргу. Немцы паваліліся. Я хацеў ісці да апарата, а пасля парашыў: можа, у немцаў якія важныя дакументы. Пайшоў і забраў усё, што было ў іх з дакументаў. А зброю іх у кусты пакідаў. Вярнуўся і перадаў па тэлефоне весткі, а таксама і тое, што са мною было. Камандзір адказвае:

— Схавайся дзе-небудзь там, каб нашы снарады не закранулі. Зараз мы распачнём агонь.

Калі пяхота пайшла ў наступленне, мяне падабралі нашы байцы.

На другі дзень капітан Анохін выклікаў мяне са строю.

— Гвардыі радавы таварыш Казлоў, вас узнагароджваем медалём «За адвагу».

Я адказаў:

— Служу Савецкаму Саюзу!

Я з яшчэ большай ахвотай пайшоў у наступленне, помсціць немцам за бацьку і маці, але хутка настаў Дзень Перамогі. Дзень Перамогі я спаткаў у Данцыгу і на радасці ўсе патроны і ракеты перастраліў.

Пасля вайны наш батальён тры месяцы стаяў на беразе Балтыйскага мора. Я часта ездзіў на лодках, караблях гуляць у мора.

А калі надшоў навучальны год, мяне накіравалі вучыцца.

АЛІК КАЗЛОЎ (1932 г.), Мінск, чыгуначнае рамеснае вучылішча № 3.

НА ФАШЫСЦКАЙ КАТАРЗЕ

У часе блакіроўкі немцы забілі маю маці. Мы, дзеці, разбегліся хто куды. Я далучыўся да трох партызан і разам з імі пачаў уцякаць. У Пціцкім лесе нас сталі даганяць немцы. Схавацца не было дзе, і я ўзлез на дрэва. Немцы ішлі ланцугом і ўбачылі мяне. Яны размахвалі рукамі і крычалі, каб я злазіў. Я не паслухаўся. Тады яны далі некалькі

выстралаў. Паўз маё вуха празвінела куля. Я ўздрыгнуў, але не крануўся з месца. «Хоць мяне і заб'юць, але злазіць не буду», – рашыў я.

Тады немцы падсеклі елку, і я разам з ёю ўпаў на зямлю. Я так моцна ўдарыўся, што спачатку не мог гаварыць. Немцы схапілі мяне і прывялі ў бункер. Пачаўся допыт. Праз перакладчыка яны спыталі і ў мяне, чаго я сюды хадзіў.

– Баяўся, што немцы заб'юць, і ўцякаў, – адказаў я.

– А чаму ты быў з партызанамі?

– Яны казалі, што з імі мяне не заб'юць...

– А каб цябе і забілі, то на свеце не паменшала б людзей, – злосна сказаў перакладчык і падаў знак рукою. Мяне завял! за перагародку і пачалі біць бізунамі. Але нічога не даведаліся.

Мяне прывялі ў вёску Аносавічы і загадалі пільнаваць захопленых у людзей кароў. Я паспрабаваў уцячы, але гэта мне не ўдалося. Мяне злавілі, набілі, завезлі на аўтамашыне ў вёску Навасёлкі Капаткевіцкага раёна і пасадзілі за калючы дрот. Там ужо знаходзілася многа нашых людзей. Праз тыдзень нас пагрузілі ў вагоны, замкнулі і павезлі ў Германію. У нашым вагоне былі адны толькі хлопчыкі, і так многа, што мы ляжалі адзін на адным. Шэсць канваіраў сцераглі нас, як сабакі. Мы думалі, што нас вязуць на смерць, і рашылі ратавацца.

На першай станцыі канваіры адчынілі дзверы. Хлопчыкі, як па згавору, рынуліся ў дзверы, збілі немцаў з ног, пачалі выскокваць з вагона і разбягацца хто куды. Я сядзеў каля дзвярэй. Калі на мяне пачалі напіраць, я скокнуў і паваліўся на зямлю. Не паспеў узняцца, як на мяне пачалі падаць другія. Яны так прыціснулі мяне, што я не мог устаць. Калі яны разбегліся і я хацеў узняцца, да мяне падскочыў канваір, схапіў за каўнер і, ударыўшы нагою ў спіну, павалок назад у вагон. Пасля гэтага выпадку немцы больш не адчынялі вагоны.

Праз тыдзень нас выгрузілі ў Берліне і пагналі ў канцлагер. Тут нас пастрыглі і пасярод галавы выбрылі палоскі. На рукавах зрабілі нашыўкі, на штанах – зялёныя лампасы. У лагеры мы прабылі нядоўга. Адтуль нас перавезлі ў горад Лангельфельд. Мы апынуліся ў канцлагеры, высока агароджаным калючым дротам. У цёмных сырых бараках былі нары ў чатыры паверхі. У кожным з іх змяшчалася па чатырыста – пяцьсот чалавек. Дзеці знаходзіліся разам з дарослымі. Цесната была страшэнная. Кармілі нас вельмі дрэнна. На нагах мы насілі драўляныя калодкі. Часта нас цягалі на допыт. У мяне хацелі дапытацца, хто я такі, чым займаўся, дзе і за што мяне злавілі... Я гаварыў, што, калі палілі вёску, я ўцёк у лес, там мяне і злавілі.

З кожным днём я слабеў усё больш і больш. Хутка я адчуў, што мне прыйдзе канец, і рашыў уцякаць. Але зрабіць гэта было нялёгка: немцы пільна ахоўвалі лагер.

Аднаго разу ноччу я заўважыў, што дарослыя выдралі акно і пачалі вылазіць з барака. Я – за імі. За варотамі лагера мяне злавілі вартавыя і прывялі ў барак. На допыце спыталі, чаму я ўцякаў. Я сказаў:

– Мяне тут мораць голадам, і я не мог больш цярпець...

За гэта мяне так збілі, што ўсё цела было чорнае. Я не мог падняцца. Мяне прынеслі ў барак і кінулі на нары. Уранні пачалі выганяць на работу, але ў мяне не было сілы ісці. Тады мяне паставілі ўсярэдзіну, між дарослымі, і гіагналі на завод.

На заводзе мяне прыставілі да станка і паказалі, што І як мне рабіць. Я павінен быў штампаваць шайбы. Я націскаў кнопку, і машына

прабівала ў шайбе дзірку. Нада мною стаяў наглядчык і пільна сачыў за маёй работай. Я не меў права ні азірнуцца, ні глядзець па баках. Даволі было гэта зрабіць, як наглядчык біў кулаком па карку і на ўсё горла крычаў:

— Фэстэр арбайт! Хутчэй працуй!

Рабочы дзень цягнуўся дванаццаць гадзін, і за гэты час есці не давалі. Я так знясільваўся, што ледзь стаяў на нагах. Калі работа канчалася, нас строілі ў калону і пад канвоем прыганялі ў барак. Там нам давалі па сто грамаў прэлага хлеба і па літру варанай і несалёнай крапівы. З'еўшы галодны полудзень, мы па званку валіліся на нары. Сеннікі, набітыя стружкамі, былі вельмі цвёрдыя. У іх вадзілася шмат насякомых. Нылі рукі і спіна. У галаву лезлі розныя думкі. Заснуць адразу не было ніякай магчымасці.

На золаку нас паднімалі і зноў пад канвоем гналі на завод. Калі хто не ўставаў ад знясілення ці недамагання, таго моцна білі і прымушалі ісці. Пры гэтым гаварылі:

— Няма чаго прытварацца.

На маіх вачах збілі Галавача Пецю, які так аслабеў, што не мог падняцца з нараў.

Рабочыя не вытрымлівалі і паміралі. Штодзённа з баракаў выносілі па дзесяць — дванаццаць чалавек. Іх грузілі на аўтамашыну, вывозілі за горад, у лес, і там закопвалі.

Праз некаторы час нас перавялі на другую работу — загартоўваць часці для самалётаў. Рабочыя не хацелі дапамагаць немцам і стараліся шкодзіць, як маглі. Яны то недагартоўвалі, то перагартоўвалі. Калі немцам удалося выявіць шкодніцтва, пачаліся допыты, У мяне імкнуліся даведацца, хто з рабочых гэта зрабіў. Я хоць ведаў, але не прызнаўся. За гэта мяне моцна адлупцавалі. Дарослых збівалі да смерці. Тонік Васіль не перанёс пабояў і назаўтра ж памёр. Нягледзячы на катаванні, рабочыя трымаліся дружна, і немцам не ўдалося выявіць, хто шкодзіў.

Немцы ўзмацнілі нагляд, але і гэта не дапамагло. Рабочыя ўхітраліся шкодзіць і пасля гэтага.

Цяжка было ў канцлагеры. Жылі мы горш за скаціну. Я ўсё часцей і часцей успамінаў родны дом. «Эх,— думаў я,— каб хоць на хвілінку злётаць дадому, убачыць сваіх». Але гэта было немагчыма. Немцы пільна сцераглі нас і на кожным кроку гаварылі, што мы ўжо ніколі больш не вернемся на радзіму. Балюча было чуць гэта.

У пачатку 1945 года да нас у барак трапіў адзін наш ваеннапалонны баец. Убачыўшы яго, зняволеныя пачалі бедаваць. Тады ён ціха сказаў:

— Не бойцеся, хутка нас вызваляць.

— Адкуль ты ведаеш? — спыталі ў яго.

— Я быў разведчыкам,— сказаў ён і раскажаў, што робіцца на франтах.

Ад яго мы даведаліся, што нашы ідуць на Берлін. Усе вельмі ўзрадаваліся: да гэтага часу мы нічога такога не чулі. Але некаторыя гаварылі, што нам усё роўна не мінаваць пагібелі.

— Нас ці пазабіваюць, ці папаляць,— казалі яны.

Мне чамусьці думалася, што я абавязкова застануся жывы і вярнуся дадому.

У канцы красавіка немцы забегалі. Потым пачалі праходзіць адступаючыя нямецкія часці. Наш завод быў замініраваны. У поўдзень

сталі выводзіць здаровых людзей. Тыя, што не маглі хадзіць, засталіся ў бараку. Такіх набралася чалавек пяцьсот. Сярод іх быў і я.

Нас замкнулі, а барак падпалілі з двух канцоў. У бараку падняліся страшэнныя крыкі, плач. Людзі лезлі ў вокны, але канваіры спіхвалі іх назад. Я бегаў з аднаго канца ў другі, але выбрацца не мог. Потым і на сярэдзіне барака пачало прыпякаць. У адным месцы дашчаная сцяна зусім прагарэла і абвалілася. Я падумаў, што ўсё роўна загіну, і рынуўся ў гэтую дзірку. З гэтага боку канваіры не пільнавалі. Таму мне і ўдалося выскачыць з барака.

Калі я апынуўся на двары, на мне гарэла вопратка. Я хутка скінуў яе, і ўсё ж у мяне абгарэлі паласы, твар, рукі, ногі. Ад болю я не мог ісці і прысеў на зямлю. Тут наляцелі амерыканскія танкі і нрагналі немцаў. Праз некаторы час усе, хто выратаваўся, адправіліся на радзіму.

АНДРЭЙ БАРАНОЎСКИ (1932 г.), Капаткевіцкі раён.

ВЫРАТАВАННЕ СМЕРТНІКАЎ

Мой дзень пачынаўся і канчаўся на станцыі Шклоў. Наша сям'я была звязана з партызанамі, і мне было даручана сачыць, калі і што прыбывае на станцыю. Як я заўважаў што-небудзь цікавае, дык зараз жа праз сувязных паведамляў аб гэтым у атрад. А там ужо рабілі свае «выпады».

Вясною 1943 года, як заўеёды, я з сваім таварышам Пыжыкам Барысам туляўся на станцыі, але нічога такога карыснага для нас не траплялася. І толькі пад вечар немцы расчынілі вагоны з соллю і пачалі яе згружаць. Мы зараз жа пайшлі туды, бо нам вельмі не хацелася вяртацца дахаты з пустымі рукамі.

Немцы не адзін раз адганялі нас ад вагонаў, але мы вярталіся зноў і зноў, пакуль не панабівалі соллю ўсе нашы кішэні. Аднасьшы дадому соль, мы прыйшлі другі раз. Немцы ўжо грузілі апошнюю машыну і вагоны падмялі так, што нельга было сабраць нават на засол аднаго гаршка.

Але нечакана нам пашанцавала. У метрах пяцідзесяці ад таго месца, дзе мы стаялі, у тупіку ўбачылі адзін вагон, якога мы раней чамусьці не заўважылі.

— Пойдзем паглядзім, што там такое,— прапанаваў я.

Мы падышлі да вагона. Ён быў яшчэ запламбіраваны, але гэта нас не спыніла. Мы садралі пломбу, разарвалі дратавую прывязь і рассунулі дзверы. Тое, што мы ўбачылі, вельмі нас узрадавала. Вагон даверху быў нагружай маленькімі скрыначкамі. Я ўскочыў наверх і ўзадраў дошкі адной з скрынак. Але было цёмна, і я не мог убачыць, што там знаходзіцца. Я ўсадзіў руку ў скрынку і адчуў нешта густое, ліпучае.

Адкалупаўшы кавалак, я панюхаў і потым пакаштаваў. Ого! Гэта быў самы сапраўдны пчаліны мёд. Нечакана наш няўдалы дзень скончыўся так добра.

Спачатку мы хацелі завярнуцца і хутчэй бегчы да сувязнога, каб сказаць яму аб каштоўнай знаходцы, але Барыс падаў добрую думку:

— З якой гэта ласкі мы пабяжым з пустымі рукамі...

Мы набралі скрынак, колькі маглі, і, хаваючыся па-за вагонамі, панеслі да нас. Мама дома не было. Мы занеслі скрынкі ў наш хлеў і схавалі іх у яме, дзе стаяла бочка з капустай. Яму загрузілі да краёў,

а наверх паставілі, як і было, бочку. Потым Барыс пабег да сувязнога, а я зноў вярнуўся на станцыю сачыць за вагонамі. Толькі гэта падшоў я да станцыі, як убачыў, што немцы нешта вельмі забега л і каля вагона з мёдам. Я вярнуўся дадому. Неяк выйшла, што матцы я так нічога і не сказаў пра гэтую справу. А калі назаўтра раніцай я бег да Барыса і параўняўся з будкай вартавога, адтуль выбег немец і схапіў мяне. Адначасова ў гэты самы момант па вуліцы праходзіў другі, мне незнаёмы, хлопчык. Немец схапіў і яго. Нас абодвух адвялі ў камендатуру.

Як высветлілася пазней, немцы супроць нас ніякіх доказаў не мелі, і трапілі мы да іх у рукі зусім выпадкова. Майго таварыша па няшчасцю звалі Васілём. З ім нам прыйшлося перанесці многа пакут.

Нас білі і дапытвалі, але мы нічога ім не казалі. Тады нас пасадзілі ў барак, які быў турмой. Праз дзень мая маці неяк даведлася, дзе я, і прынесла мне перадачу, якую мы падзялілі з Васілём. Бачыцца з мамам мне не дазволілі.

На другі дзень немцы пасадзілі нас у легкавую машыну і павезлі да майго дому. Я вельмі хваляваўся, бо ведаў: калі немцы знойдуць мёд, то мне будзе канец.

Мама дома не было – яна цэлымі днямі праседжвала ў прыёмнай у жандармерыі. Я быў такі галодны, што, як толькі ўвайшоў у хату, зараз жа накінуўся на хлеб, а немцы пачалі рабіць вобыск. Перавярнуўшы ўсё ў хаце, узарваўшы падлогу, перакапаўшы зямлю, яны, нічога не знайшоўшы, загадалі мне весці іх у хлеў.

«Ну, зараз я прапаў!» – падумаў я, але рабіць не было чаго, і я павёў іх.

Немцы, як і ў хаце, усё перавярнулі, усё перагледзелі, нарэшце падшлі да бочки, пад якой я схаваў скрынкі з мёдам. Халодны пот выступіў у мяне на лбе. Сэрца, здавалася, зараз выскачыць з грудзей. Я з вялікім жахам сачыў за кожным рухам немцаў. «Хаця б яны не адвярнулі бочку», – мільгала ў мяне ў галаве. Але ў гэты самы момант, як я аб гэтым падумаў, маленькі немец плячом перакуліў бочку і засвяціў ліхтарыкам у яму. Я заплюшчыў вочы... Так пастаяў я хвіліну, а мо і больш, і раптам чую:

– Нікс, нікс...

Я расплюшчыў вочы. Яма была пустая, і ніякіх скрынак там не было...

У Васіля яны спыталі, ці далека ён жыве. Баешь адказаў, што да яго дому больш за два кіламетры, і, паколькі дарога была гразкая, яны паленаваліся ехаць і адвезлі нас зноў у турму.

«Куды дзеліся скрынкі з мёдам?» – думаў я ўсю дарогу, але нічога не мог прыдумаць.

Мы трапілі ў камеру, дзе знаходзіліся людзі, якім пагражала смерць. Свайго ўчынку я не схаваў ад іх, і яны навучылі мяне, як адказваць немцам: «Я злавіў некалькі птушак і хацеў для іх зрабіць клеткі, але ў мяне не хапала дроту для пераплёту клеткі, і я бег да аднаго свайго таварыша, каб ён мне дапамог у гэтай справе. Па дарозе мяне схапілі і адвялі ў паліцыю...»

Так я паўтараў заўсёды слова ў слова, як толькі мяне выклікалі на допыт. А Васіль казаў сваю праўду. Усе гаварылі, што нас павінны адпусціць, бо ніякіх яўных доказаў супроць нас не было. Але камера, куды нас пасадзілі, была камерай смернікаў. Значыцца, нічога добрага мы чакаць не маглі, і невядома, чым бы ўсё гэта скончылася, каб не здарылася наступнае.

Аднаго разу да нас зайшоў немец і спытаў, хто тут ёсць добры сталяр. Адзін стары аб'явіўся. Немец паклікаў яго зрабіць недзе перагародку.

Увечары дзед прынёс ахапак стружак, каб палажыць сабе пад бок, бо падлога была цэментавая і спаць было вельмі холадна і жорстка. Мы ў яго выпрасілі жменю стружак для таго, каб пагрэць рукі. Праз хвіліну пасярод камеры весела гарэў маленькі агеньчык.

Я глянуў на агеньчык, і тут мне прыйшла ў галаву адна думка. Я параіўся з Васілём, потым з адным партызанам. Схапіўшы ўсе дзедавы стружкі, я кінуў іх на агонь. Польшмя адразу ахапіла ўсю камеру.

— Пажар! Пажар! — началі крычаць людзі і кінуліся ламаць дзверы. Наваліўшыся ўсім гуртам, хутка высадзілі іх і пачалі разбягацца. Было цёмна, узняліся страшэнная мітусня, крыкі, стрэлы... Не ведаю, што з кім сталася, а я ўцёк.

Калі я вярнуўся дадому, то даведаўся, што мае скрынкі з медам знайшла мама і перахавала ў другое месца.

АЛЯКСАНДР ЛЯЎКОВІЧ (1931 г.), г. Шклоў, школа № 29.

СМЕРЦЬ МАМЫ

Наша вёска Валадарск Рэчыцкага раёна была цэнтрам усяго партызанскага войска. Навокал яе, у лясах, жылі партызаны. Немцы часта нападзілі на партызан, і яны вымушаны былі перабірацца ў другое месца.

Людзі таксама пераехалі ў лясок за вёскай. Тут мы пражылі два дні. Потым наша сям'я разам з іншымі рашыла перабрацца ў другі, большы лес.

Мы пагрузілі на падводу свае манаткі і выехалі ў поле. Наперадзе віднелася вёска Вузнаж. Дзесьці, далека за лесам, нешта гарэла. Дым вялікімі чорнымі клубамі ўздываўся ўгору.

— Дуброва гарыць, — гаварылі людзі.

Калі прыехалі ў вёску, то ўбачылі, што яна пустая. Усе людзі жылі ў лесе. Навокал стаяла такая цішыня, нібы ўсё пазамірала. Неба было сіняе, чыстае, без ніводнага воблачка. Страшэнна пякло сонца.

Калі мы праехалі вёску і зноў апынуліся ў полі, раптам перад намі ўзвілася ў неба ракета.

— Бяжыце ў лес! — сказаў дзед Рыгор.

Людзі кінулі свае пажыткі і памчаліся да лесу.

Але не прабеглі мы і метраў сто, як наперадзе загурчаў кулямёт. Мы ўсе, як па камандзе, пападалі на зямлю. Кругом світалі кулі.

Не магу апісаць, што тады адбылося.

Выпусціўшы чаргу, кулямёт на некалькі секунд заціх. Людзі не ляжалі на месцы. Некаторыя паўзком, а некаторыя перабегжамі кінуліся назад, думаючы праз вёску прабрацца ў лес.

Мама кінулася за намі. Але, прабегшы некалькі крокаў, яна ўспомніла, што на возе засталася мая трохгадовая сястрычка Валька. Вярнулася да воза, схавала Вальку і пабегла на ўвесь рост. Зноў загрукатаў кулямёт. Я і брат Пеця пачалі крычаць:

— Лажыся, мама, паўзі!

Але яна чамусьці не паслухала нас. Мы папаўзлі назад да вёскі. Мама была за намі. Прапоўзшы крыху, я хацела крыкнуць, каб яна хутчэй бегла, але ўбачыла, што яна ляжыць на зямлі. Калі я к рыкнуў а

некалькі разоў і яна не адклікнулася, у мяне ў грудзях нешта абарвалася.

Я з бабкаю хутка падбеглі да мамы. Яна ляжала бокам, рукі яе былі падкладзены пад галаву, нібы яна спала. Хутка была насунута на вочы. Адхінуўшы яе, я ўбачыла, што куля папала ў левае вока І на яго месцы глыбокая рана. Мама ледзь чутна храпла. Ад жаху я ўся закалацілася і кінулася ёй на грудзі. Я заплакала наўзрыд, пачала крычаць і зваць маму, але яна маўчала. Маленькая Валька поўзала ў нагах, тузала за спадніцу і жаласна клікала:

– Мама, мама-а...

Але мама не чула яе голасу. Бабка прысела ля мамы на калені моцна загаласіла. Недзе далёка ад нас пачуўся гул. Гэта рухаліся ў вёску нямецкія машыны. Бабка сказала: – Бяжыце, дзеткі, уцякайце, бо гады тыя вас не пашкадуць.

Не хацелася пакідаць на нолі забітую маці, але і заставацца тут нельга было. Мы добра ведалі, што маме нічым не дапаможам, а нас могуць забіць немцы. Я пацалавала маму, схпіла на рукі Вальку і пабегла. За намі пакрочыла і бабка. Навокал нікога не было. Усе людзі ўжо разбегліся, толькі нерухома ляжалі забітыя.

Хутка мы нагналі бабулю Аўгінню Гуз, якая бегла па полі, падала, ускоквала і зноў бегла. Яе параніла ў нагу, але не ў косць, а ў мяса, і ёй можна было бегчы. Як толькі мы выйшлі на гароды, наша бабка ўпала ў нізенькі лянок. Ёй было шэсцьдзсят пяць гадоў, і яна вельмі змарылася. Яна сказала:

– Я больш не магу ісці, а вы ўцякайце адсюль.

Сказаўшы гэта, яна заплакала.

За вёскай пачыналіся кусты, за імі чарнеў сасновы лес. Я з Валькай пабегла ў той бок. Брат Пеця крыкнуў мне ўслед:

– Куды ты? Не бойся, немцы ў ільне нас не ўбачаць.

Я не паслухалася яго і пабегла: страх гнаў уперад. Пеця застаўся з бабкай.

Па дарозе я ўбачыла рэчку. Ля яе расла высо кая трава. У гэты момант машыны мінулі вёску і накіраваліся на поле. Яны шпарка набліжаліся да мяне. Я з Валькай павалілася ў густую траву ля рэчкі.

Праехаўшы трохі, машыны спыніліся. Я ўзнялася, схпіла сястрычку і па рэдкім жыце, сярод якога трапляліся кусты, пабегла далей. Немцы сталі страляць па нас.

Калі я дабегла да таго месца, адкуль пачыналіся густыя кусты, то неспадзявана ўбачыла трох чалавек з вінтоўкамі напачатове. Спачатку падумала, што гэта партызаны. Але потым, калі ўбачыла на двух нямецкую вопратку, з жахам спынілася і хацела бегчы назад, але ногі не слухаліся.

Адзін з іх, што быў не ў вайскавай вопратцы, крыкнуў:

– Што там робіцца ў вёсцы?

– Вашы напалі, пачалі страляць у людзей; забілі маю маму, – сказала я.

Не ведаю, што б ён яшчэ сказаў мне, але немцы заўважылі нас і пачалі страляць. Кулі, якія світалі злева і справа ад нас, раптам задзынькалі ля самых вушэй. Мы ўсе пападалі на зямлю. Адзін з трох, які быў не ў вайскавай вопратцы, ускрыкнуў і ўпаў тварам дагары. Зірнуўшы на яго, я ўбачыла ў яго на грудзях кроў. Астатнія двое падскочылі да яго, паглядзелі, патрэслі за плечы, а потым узялі з кішэні нейкія паперы і, прыгінаючыся да зямлі, пабеглі ўздоўж кустоў.

Я зразумела, што гэта былі не злыя немцы, а родныя, блізкія людзі – партызаны. Спачатку я кінулася за імі, але потым спынілася, падумала і пайшла ў той лес, адкуль мы ехалі.

У лесе мне сустрэлася невядомая жанчына. Яна паказала, дзе знаходзіцца алёс (так у нас называецца месца з высокім густым лесам, часткова затопленым вадой). Я пайшла ў той бок і хутка ўбачыла алёс. Галіны абдзіралі нам твары, ногі вязлі ў мутнай грузкай твані. Часам я правальвалася ў багну да калень. Валька ўскрыквала ад страху, але я старалася супакоіць яе. Раптам я пачула мычанне каровы. Я пайшла на яе голас і хутка апынулася сярод сваіх людзей, якіх тут сабралася вельмі многа. Яны расказалі мне, што вёска наша спалена ўжо, забіта шмат народу. У мяне з вачэй закапалі слёзы. Людзі пачалі суцяшаць і ўгаварваць, каб я не плакала. Знаёмыя жанчыны далі нам харчоў, але ежа не лезла ў рот, а Валька пад'ела і заснула ў мяне на руках, не разумеючы таго цяжкага гора, якое навалілася на нас.

Увечары зацэрушыў дождж. К ночы ўсё неба завалаклося хмарамі і паліў лівень. Дзьмуў вецер, лес шумеў, скрыпелі і трашчалі дрэвы, і ад гэтага рабілася вельмі страшна. Не было прытулку людзям у лесе гэтай ноччу.

Назаўтра да нас прыйшлі яшчэ людзі. Сярод іх былі баока і брат Пеця. Яны праляжалі ў ільне цэлы дзень і толькі ўначы выпаўзлі ад немцаў. Я вельмі ўзрадавалася, убачыўшы іх. Цяпер не адчувала сябе такой адзінокай, як да гэтага.

Праз тры дні людзі выйшлі з лесу і пачалі хаваць забітых. З атрада прыехаў мой бацька, і мы пахавалі маму на тым месцы, дзе яе забілі. Пахаваўшы маму, бацька пайшоў у атрад. Мы з бабкай засталіся ў лесе. А бацька часта наведваў нас. Так мы пражылі да прыходу нашых.

РАЯ СЕВЯРЫНЕЦ (1931 г.), Рэчыцкі раён, г. Валадарск.

«ТАТА ГІСА»

Калі пачалася вайна, тата наш сабраўся, пацалаваў нас усіх і пайшоў на вайну. Засталіся мама і нас трое: я, браты Вова і Ваня. Мне было дзесяць год, Вову – сем, а Ваню – чатыры.

Пасля з'явіліся немцы і сталі хадзіць у нашу вёску Някрасава. Яны забіралі кароў і шукалі гартызан, якія прыходзілі ў вёску. Часта партызаны заходзілі і да нас і начавалі ў лазні. Мама нас папярэджвала, каб мы нікому не прагаварыліся. Асабліва мы ўгаварвалі Ваню, бо ён быў малы.

Адзін раз у нас быў партызан, якога называлі Грыша. Ён быў вясёлы, добры, і мы ўсе яго любілі. Ён гуляў з Ванем, і той называў яго «Гіса».

Раптам мы ўбачылі, што да нас ідуць тры немцы. Мы ўсе перапалохаліся. Грыша хацеў быў уцякаць, але было позна. І схавацца не было як. Тады мама сказала нам:

– Дзеці! Называйце яго татам. Разумеете?

Мы з Вовам добра разумелі, але ўсе баяліся за Ваню. Мы сталі гаварыць яму, каб ён называў Грышу татам, каб не забыўся, бо немцы тады ўсіх нас наб'юць.

А немцы былі ўжо на двары. Мама дала Грышу татаву рваную світку, малаток і сказала:

— Папраўляй шафу.

А ў шафы дзверцы былі паламаня, ледзь трымаліся на ніжняй завесцы. Грыша пачаў стукаць малатком, здымаць дзверцы.

Калі немцы былі ў сенцах, я закрычала:

— Тата! Вова дражніцца.

Калі немцы ўваходзілі ў хату, Вова крычаў:

— Тата! Ліда б'ецца.

Грыша павярнуўся да нас і строга крыкнуў:

— Ціха! Чаго вы тут не падзялілі!

Убачыўшы немцаў, Ваня закрычаў:

— Тата Гіса! Тата Гіса!

Мы зусім спалохаліся: хто ж так называв свайго татку.

Я ўзяла Ваню і паставіла яго ў шуфляду ад шафы, дзе была бялізна. Ваня смяўся і ўсё паўгараў:

— Тата Пса! Тата Гіса!

Не ведаю, ці яму спадабалася гэтая гульня, ці ён стараўся наказаць немцам, што гэта яго «тата», але ён больш як трэба гаварыў «тата Гіса».

Толькі немцы не звярнулі на яго ўвагі. Яны спыталіся ў мамы:

— Партызаны ёсць?

— Няма,— адказала яна.

— А гэта хто?

— Мой муж.

А Грыша быў, мусіць, маладзейшы за маму. Ён стараўся не паказваць немцам свой твар і зноў застукаў малатком. Я надбегла да яго, прытулілася і нібы заплакала.

— Тата, я баюся,— сказала я.

Ён абняў мяне і сказаў:

— Не бойся, дачушка, яны нічога табе не зробіць.

Тады падышоў Вова і таксама прытуліўся да «таткі». Я заўважыла, як маці здаволена ўсміхнулася. Толькі Ваня занадта стараўся.

— Тата Гіса! Тата Гіса!

На шчасце, немцы не звярталі ўвагі на яго балбатню. Адзін падышоў да печы, падняўся на дыбачкі і паглядзеў наверх. Другі заглянуў пад ложак. Добра, што Грыша не хаваўся.

Немцы выйшлі, і мы ўсе былі вельмі рады. Радаваўся і Ваня.

— А я сказаў «тата Гіса», ага!

Але нядоўга мы радаваліся. Праз некалькі часу немцы напалі на нашу вёску, знішчылі яе і пабілі многа людзей. Загінула і наша мілая мама... Не вярнуўся і татка.

Толькі мы засталіся жывыя і цяпер усе трое жывём у дзетдоме № 1, у г. Барысаве.

ЛІДА ВОЛКАВА (1932 г.)

ЯК ПАЛІЛІ СЯЛЮЧЫЧЫ

У 1942 годзе ў нашу вёску прыехалі немцы і аб'явілі, што будзе сход. Людзі думалі, што гэта праўда, і пачалі збірацца ў хату пасярод вёскі. Да нас у хату зайшло некалькі салдат. Мой брат Дзёма схаваўся на печ. Немцы ўбачылі яго і загадалі злезці. Ён не паслухаўся. На яго

пачалі крычаць. Дзёма сядзеў і не думаў злазіць. Тады адзін немец падбег да яго, схапіў за руку і сцягнуў з печы.

– Збірайся! – сказаў ён па-руску.

– Я не найду, – смела адказаў брат.

Немец раззваваўся і ўдарыў яго некалькі разоў прыкладам.

Дзёма ўскрыкнуў, але не крануўся з месца. Яго сілком вывелі з хаты.

Затым немец падышоў да мамы і грозна прагаварыў:

– Збірайся!

Пачуўшы гэта, я моцна заплакала, падбегла да мамы і ўчапілася ў яе рукаў. Немец схапіў мяне за плечы і адарваў ад мамы. Яны ўзялі маму, старэйшую сястру Аню і павялі.

– Не плачце, дзеткі, – сказала маці, выходзячы з хаты.

– Куды іх павялі? – спытала ў мяне сястра Маруська.

– Забіваць, – скрозь слёзы адказала я.

Маруська заплакала наўзрыд і крыкнула:

– Мамачка загіне, і я з ёю! – І яна пабегла на вёску.

Я выскачыла на вуліцу і ўбачыла, што гарыць наш дом. Вярнуўшыся ў хату, схапіла меншую сястрычку Еўку і браціка Васю і пабегла на агарод. Але там сядзелі немцы. Заўважыўшы нас, яны пачалі страляць з аўтамата. Мы вярнуліся назад і залезлі ў хлеў. Аднекуль выскачыла гіарасё. Немец пагнаўся за ім. Парасё панеслася проста на нас. А за ім падбег немец. Убачыўшы нас, ён спытаў у мяне:

– Дзе твой бацька?

– Памёр, – адказала я.

– А маці?

Еўка высунула галоўку і смела сказала:

– Забралі праклятыя фашысты!

Немец разгневаўся і наставіў на нас вінтоўку. Ён хацеў нас пастрэляць, але не пастрэляў. Замест таго ён падпаліў хлеў і пабег.

Мы выскачылі з хлява і пабеглі на агарод. Селі ў ямку і чакаем. І вось бачу – бяжыць мой старэйшы брат Міша. Дабегшы да дома, спыніўся. Дом палаў. Міша думаў, што мы гарым у хаце. Ён стаў клікаць:

– Каця!.. Каця!..

– Мы тут, – гукнула я.

Пачуўшы мой голас, ён падбег да нас, схапіў Васю, і мы пабеглі ў чужы дом, што стаяў на агародзе. Селі ў кутку і гіачалі размаўляць. Раптам Міша ўбачыў, што сюды бяжыць немец.

– Хавайцеся! – крыкнуў Міша.

Мы пазалазілі пад ложак. Міша таксама схаваўся. Але немец не зайшоў у хату, а пахадзіў каля яе і пабег прэч.

Вечарам з лесу прыйшоў бацька. У гэтай хаце мы пераначавалі.

Назаўтра бацька і другія сяляне, якія засталіся жывыя, пайшлі хаваць костачкі пагарэлых людзей.

Калі я даведлася, што ў той хаце разам з другімі спалілі і маю міленькую мамачку і сястрычак Маруську і Аню, я плакала датуль, пакуль не змаглася. Не магла змірыцца з тым, што ніколі больш не ўбачу маму, не пачую яе голасу, не прытулюся да яе грудзей.

Пасля пахавання маці бацька сказаў, што паедзем жыць у суседнюю вёску Грабаў. Мне вельмі не хацелася пакідаць роднае месца, дзе я нарадзілася і пражыла столькі год. Але раз бацька сказаў – трэба слухацца.

У Грабаве мы пасяліліся ў нейкай незнаёмай цёткі. Жылося цяжка: у нас не было чаго есці. Але бацька казаў нам, што хутка прыйдуць нашы і вызваляць ад пакут. Мы слухалі яго, і нам становілася лягчэй.

Аднойчы ў Грабаў уварваліся немцы. Мы ўцяклі ў лес. У лесе было яшчэ горш, але мы цярпелі і чакалі, калі настане шчаслівы дзень вызвалення.

І вось ён прыйшоў. Вярнулася наша Чырвоная Армія. Мы былі вельмі рады бачыць дарагіх байцоў, нашых вызваліцеляў. Тэты дзень застанецца ў памяці назаўсёды.

Мы пераехалі ў сваю вёску. Хутка бацька і брат Міша пайшлі на фронт.

У 1946 годзе мой бацька прыйшоў з арміі. Я вельмі ўзрадавалася яго звароту. Зноў мы будзем жыць разам.

КАЦЯ ГОРБАЛЬ (1934 г.), Петрыкаўскі раён, ст. Капцэвічы.

У НЯМЕЧЧЫНЕ

Аднаго дня немцы акружылі нашу вёску, забралі кароў, авечак, свіней, а пасля сталі браць людзей.

Наша сям'я складалася з сямі чалавек: тата, мама, два браты і тры сястры. Нас усіх пагрузілі на нейкую машыну зялёнага колеру, навокал абцягнутую палатном. Тата з мамай сядзелі на скрыначцы, у якой былі харчы. Мама карміла грудзьмі маленькага Антося. Валя сядзела ў таты на каленях, схіліўшы галоўку на яго грудзі, і драмала. Мы, як старэйшыя, стаялі каля ног мамы і таты.

Была летняя спякота, а нас у машыне – што селядцоў у бочцы. Страшна хацелася піць, сохлі вусны, а вады не давалі. Машыны несліся на захад некалькі дзён і начэй. Прыехалі ў нейкі горад. Перад намі барак. Немец грозна загадаў вылазіць. Мы пасыпаліся з машыны, як гарох. Сэрца раздзіраў крык і плач дзяцей. Была пададзена каманда:

– Жанчыны і дзеці ў левы бок, а мужчыны ў правы!

Мы ледзь паспелі развітацца з нашым таткам. Немцы крычалі на ўсё горла: «Шнэль! Шнэль!» Мужчын кудысьці павялі, а нас загналі ў цесны барак.

Засталіся мы з мамкай. Ва ўсіх слёзы каціліся з вачэй. Галас жанок і дзяцей раздзіраў душу, але йямецкія бандыты толькі пасмейваліся. Быў тут і Пранук дзядзькі Кастуся, і Анька цёткі Алесі, і многа-многа другіх дзяцей з нашай вёскі. Ды не толькі з нашай вёскі, а былі і другія людзі. Сама я чула, як у маёй мамкі пыталіся жанчыны:

– Якой вы вобласці? Ці спалена ваша вёска? – і г. д.

Мамка ім адказвала:

– Віцебскай вобласці, вёска спалена. Спалена жывая і мая мама, і бабуля, сямідзесяцітрохгадовая, хворая, у якой балела галава, а немцы думалі, што тыф. Ох! Ох! – і захліпнулася мамка ад слёз.

Мы ўсе, гледзячы на мамку, таксама пачалі плакаць.

– Ціха, цётка, не плач, – сказала другая жанчына, – бачыш, дзеткі, гледзячы на цябе, плачуць.

Калі пачала надыходзіць ноч, мамка, сабраўшы нашы рызманы, паслала нам пасцель. Вячэраць не было чаго, і мы, не еўшы, ляглі спаць. Скрыначка наша з харчам і засталася ў машыне.

Раненька я абудзілася ад вялікага скаплекня паветра. Быццам камень ляжаў на маіх грудзях, і цяжка-цяжка было дыхаць. Вокны і дзверы не дазвалялася адчыняць. Людзі спалі на нарах адзін над адным. Дзяцей зазвычай лажылі на падлозе.

Працёршы вочы ад сну, я ўбачыла, што няма маёй мамкі. Мне стала вельмі страшна. Я думала: напэўна, і мамку пагналі ў правы бок. Засланіўшы вочы рукамі, я пачала плакаць і прыгаварваць.

А ж чую нечы голас:

— Манечка, дачушка!

Гэта была мая мама: яна трымала ў адной руцэ малюсенькі кавалачак чорнага хлеба, у другой оалдацкі кацялок, відаць, з нечым цёплым, бо пара ішла.

— Ціха, Манечка, не плач, прынесла вам есці,— сказала маці.

Калі я пачула слова «есці» ды ўбачыла хлеб, запляскала рукамі і засмялася. Сваім смехам абудзіла меншых братоў і сясцёр. Мама прысела каля нас, доўга глядзела на гэту маленькую скібачку хлеба, а пасля разламала на чатыры кавалачкі. Антосю і сабе не выдзеліла. Я да самай смерці не забуду таго кавалачка хлеба, які дастаўся мне ў тую пару. Я ніколі не забуду, як мне тады хацелася есці.

У такім паветры і голадзе мы праседзелі два тыдні. Разы два мамы нашай удалося вылезці праз калючы дрот, каб дастаць нам чашнебудзь паесці. Пасля немцы нацягнулі нейкі электрычны провад, да яго нельга было падыходзіць. Немцы з барака выходзіць не дазвалялі, а ў барак уваходзіць пускалі. І вось раз мамка прыйшла з жэбраў — торба поўная хлеба, а ў руцэ жбанок з малаком. Вось мы тады пад'елі даволі.

Але хутка мама захварэла. Прышлі санітары і забралі яе ў шпіталь. Толькі аднеслі мамку, як зараз жа захварэлі таксама два мае браты і дзве сястры. І іх таксама на насілках кудысьці нанесли Гэта, мусіць, зрабіла нам яда.

Плакала я колькі хацела — ніхто мяне ўжо не супакойваў.

Надумалася я прасіць у немцаў пропуску ў шпіталь. Так хацелася ўбачыць сваю мамку. Да братоў і сясцёр я не прасілася: немцы самі, забіраючы іх, казалі, што ім зараз жа зрабяць «капут». Маленькі Антоць у тую пару быў быццам нежшы: не крычаў, як бывала раней, у яго былі заплюшчаныя вочы, і ён ледзь дыхаў.

Пасля доўгага ўпрошвання аднаго немца я дабілася пропуску ў шпіталь да мамкі. Сабралася ў паход. Толькі так балюча,— ведаю, мамка галодная, а я не маю чаго ёй занесці.

Паглядзеўшы пропуск у шпіталь, мяне прапусцілі праз браму. Павярнуўшы ўправа, я ўбачыла высокі белы будынак. Гэта быў шпіталь. Там таксама стаялі патрулі. Яны паглядзелі дакумент і казалі:

— Другі ганак налева.

Іду. З ганка адразу ўваход у пакой, дзе трое дзвярэй. Мне чамусьці захацелася пайсці прама. Стукаюся.

— Мо-ожна-а,— чуецца быццам з падсямелля голас.

Уваходжу. Стаіць шэсць ложкаў. На кожным ложку па два-тры чалавекі. Пытаюся:

— Ці няма тут, цётчкі, маёй мамкі?

— А як жа завецца мамка? — запытала адна.

Я не паспела адказаць, як пачуўся голас:

— Манечка, дачушка!

Гэта мая мамка! Ляжала яна з нейкай жанчынай. Мамкі сваёй я не пазнала: была яна жоўтая, як воск, апухлая, а словы вымаўляла вельмі цяжка. Пачала яна пытаць у мяне пра астатніх дзяцей.

— Нічога, мамачка,— кажу я,— нам цяпер даюць тры разы есці, і мы пачалі папраўляцца...

— Праўда, Манечка, ты як быццам пачала папраўляцца,— радасна сказала мама і заплакала.

Яна заўважыла, што я пачынаю пухнуць, і падумала, што папраўляюся. Села я блізенька-блізенька каля сваёй мамкі. Мне так было добра, што я зноў да яе прытулілася. Многа чаго гаварыла мне мамка. Яна казала, як будзе нам зноў добра, калі немцаў нашы паб'юць.

— Толькі глядзі, Манечка, Антося і ўсіх дзетак.

Я адказала:

— Добра.

Вельмі прыемна было сядзець з сваёй мамкай, але час не дазваляў. Сюды можна было заходзіць толькі на дзве гадзіны. Моцна-моцна мы пацалаваліся, і я мусіла пайсці. Ішла, ледзь перастаўляючы нага за нагу.

Назаўтра першы раз нам далі паесці супу з качарэжак ад капусты, чарвякамі запраўленага, ды такога рэдзенькага, што я ў сваім кацялочку знайшла палавіну качарэжкі, восем крупінак ячных і дзесяць чарвякоў. Нам проста было дзіўна, адкуль яны бяруць столькі чарвякоў? Чарвякоў мы выкідвалі. Лыжак нам не трэба было: усе мы суп пілі проста з сваіх кацялкоў або місак.

Пасля сьнедання нам далі загад збірацца на работу. Пад'ехалі машыны, мы пагрузіліся і паехалі. Куды — не ведалі. Я вельмі баялася, каб не вывезлі з таго горада, бо не ўбачу тады сваю мамку.

Але не. Спыніліся мы ў горадзе, перад вялікай фабрыкай. Вылезлі з машыны. Жанчынам казалі ісці направа, а нам — налева. Жанчын павёў нямчур у сярэдзіну гэтай фабрыкі. Нас павёў другі нямчур.

Кожнаму з нас, дзяцей, была дадзена работа і загадана:

— Каго сёння мы дзе паставілі, мусіць там працаваць заўсёды. Хто зменіць сваё месца, атрымае пяць бізуноў або 24-ты барак.

Бізуны і 24-ты барак былі вядомы нам усім.

Мяне паставілі пры нейкай машыне, адкуль выходзілі шрубачкі. Працавалі з васьмі гадзін раніцы да васьмі гадзін вечара. Абедзенны перапынак — адна гадзіна. У дванаццаць гадзін дня нам далі абед, які складаўся з трыццаці грамаў чорнага хлеба і такога ж супу. Чарга за супам была вялікая, але я дачакалася. Атрымаўшы малы кавалачак хлеба, я яго там жа і праглынула, суп выпіла да дна. Раптам як бы мяне хто кальнуў іголкай — так я падскочыла. Ах! Што ж я зрабіла, з'ела ўвесь хлеб і не пакінула хворай мамцы! Ад жалю аж слёзы пакаціліся, але хлеба не вернеш.

Назаўтра гіасля сьнедання мы пастроіліся па парах і пайшлі па вуліцы, трымаючыся правага боку. Па тратуары нам было забаронена хадзіць, там толькі хадзілі немцы. У кожнага з нас была нашыўка на левым рукаве: «ОСТ». У нашым бараку кожнаму накалваўся нумар. У мяне ён і цяпер застаўся на левай руцэ — 61506.

Калі мы ішлі па вуліцы, нямецкія дзеці на нас плявалі, гаворачы: «Русіш швайн». Мы сціскалі кулакі ў сваіх рукавах.

Мы чулі ад сваіх старэйшых, што наш народ не сёння, дык заўтра стане пераможцам.

Прапрацаваўшы пяць дзён на фабрыцы, я выпрасіла выхадны дзень. Мне вельмі хацелася наведацца да сваёй хворай мамкі. Бягу па знаёмай сцежцы ў шпіталь. Маю два кавалачкі хлеба і супу ў кацялочку. З радасці сэрца гатова выскачыць. Ubачу мамку, прынясу ёй падарунак і зноў моцна да яе прытулюся. Яна зноў мяне будзе цешыць будучым. Ужо знаёмыя дзверы, стукаюся. Ціха, ніхто нічога не адказвае. Я адчыняю дзверы. Іду проста да таго месца, дзе ляжала мая мамка. Там пуста, толькі адзенне на кожным ложку. Я падумала: напэўна, кудысьці перамясцілі ўсіх хворых. Але я памылілася. За мною прыбег нейкі немец, стаў рукамі махаць, нагамі тупаць і крычаць: «Тыф! Тыф!» Што ён большы крычаў – я не разумела. Зразумела толькі, што ўсе памерлі. І мая мама.

Выпусціла я хлеб і кацялочак з рук. Немец схапіў гэты кацялочак, стукнуў разоў пяць мне па галаве і выкінуў за дзверы.

Прышоўшы ў барак, я плакала ўсю ноч. У вачах маіх стаяла мамка. Мне прыпомнілася жудасная смерць, якую бачыла я. «Можа, і мамка памерла такой смерцю», – думала сабе я.

Каля нашага барака стаяў невялікі будынак, на ім надпіс: «24-ты барак – цёплая вада». Загнаўшы ў яго людзей, зачынялі за імі шчыльна дзверы і пуск ал і туды газ. Атручаных забіралі і клалі ў печ, дзе яны перагаралі на попел. Попел насыпалі каля нашага барака. Па гэты попел прыходзілі немкі і бралі яго для ўгнаення сваіх агародаў.

Значыць, апрача галоднай смерці, нас штохвіліны чакала многа страшнейшая смерць.

Гінуў наш народ, як мужі. Жанчын станавілася менш і менш з кожным днём. Мы, дзеці, лягчэй пераносілі голад і холад і розныя хваробы. Пасля смерці мамы ў тым бараку я прабыла два месяцы.

Аднаго разу, у суботу, у нас чамусьці не стала ніводнага немца. Мы пачалі разыходзіцца куды хто. Кожны стараўся дастаць чаго-небудзь паесці.

Горад напоўніўся амерыканскімі салдатамі. Яны нас сабралі ў адно месца і праз некаторы час адвезлі ў Берлінхен, дзе мы прабылі два месяцы. Потым сюды з'явіліся нашы савецкія камандзіры. Яны сабралі нас і павезлі на радзіму. Хутка мы прыехалі ў г. Паставы.

Колькі было радасці і шчасця, калі мы сустрэлі сваіх! Нас, дзяцей, было вельмі многа.

Мы ўсе да смерці будзем помніць тыя здзекі, што перацярпелі ў Нямеччыне.

МАНЯ КУЗЬМЕНКАВА (1932 г.), Віцебск, вул. Віцебская, 34.

ПАГІБЕЛЬ «ТЫГРА»

Перад вайной мае бацькі паехалі на работу ў За х о дню Беларусь. Мы пасяліліся ў раённым цэнтры Жабчыцы Пінскай вобласці. Тата працаваў загадчыкам гаража, а мама – шафёрам. Увесну 1941 года мне мінула сем год, і я з нецярплівацю чакаў таго дня, калі пайду вучыцца ў школу.

22 чэрвеня мы ўсёй сям'ёй збіраліся паехаць у Пінск фатаграфавання. Нават бабка не хацела заставацца дома, і тата абяцаў узяць з сабой і бабку.

Увечары перад выхадным я лёг спаць раней, каб лепей выспацца. Але паспаць так і не ўдалося, я прагнуўся ад страшэннага грукату,

недзе зусім блізка раздаўся выбух, за ім – другі, трэці... Было пяць гадзін раніцы. Тата хутка апрануўся і пайшоў у гараж. Я, мама, бабка і малодшы брат Шурык пабеглі хавацца ў поле. Адкуль я бачыў, як гарэлі дамы, ірваліся бомбы. Нямецкія самалёты прыляталі бамбіць праз кожныя дзве гадзіны. Начаваць мы засталіся ў полі, а раніцай прыйшлі дадому. Ад суседзяў мы даведаліся, што тату мабілізавалі ў армію і ён яшчэ ўчора выехаў на машыне. Больш мы яго не бачылі.

Увечары немцы зноў бамбілі. На другі дзень маму выклікалі ў ваенкамат. Там ёй далі машыну, нагужаную жанчынамі і дзецьмі, і загадалі везці на ўсход. Маці пасадзіла нас на машыну, і ў той жа дзень мы выехалі з горада. У Жыткавічах мама здала машыну, і далей мы паехалі эталонам. У дарозе захварэла бабка, мы не ведалі, што рабіць. У Рэчыцы мы сышлі з пезда. Маці спытала, што за горад, вялікі ці малы, ці можна паступіць на работу. Знайшлі кватэру на Вакзальнай вуліцы і сталі там жыць.

Мы думалі, што хутка немцаў адгоняць і мы зноў вернемся дадому. Але немцы ўсё ішлі ды ішлі. Хутка яны занялі і Рэчыцу. Жыць стала цяжка, есці не было чаго, грошай таксама не было. Мы стараліся не паказваць маме віду, што нам хочацца есці. Зрэдку мама прыносіла бульбу, а зімой пякла бульбяныя лушпайкі ў печцы на патэльні. Лушпайкі рабіліся сухія, надутыя і здаваліся мне вельмі смачныя. Цяпер бы я іх не еў.

Я ўвесь час маляваў пушкі, танкі, абазначаў пушку зорчак і маляваў, што яна падбівае нямецкі танк. Мне вельмі хацелася, каб прыйшлі нашы.

Неяк увечары мама прыйшла дадому вясёлая.

– Хутка нашы прыйдуць, – сказала яна.

– Адкуль ты ведаеш? – спытаў я.

Тады мама наказала мне афішку і газету «Комсомольская правда» і прачытала пра суд над немцам і ў горадзе Краснадары.

– Трэба, каб аб гэтым даведаліся ўсе нашы людзі, – сказала мама і загадала мне непрыкметна раскідаць пачку афішак на біржы.

Потым яна яшчэ некалькі разоў давала мне афішкі, і я раскідваў іх у гарадскім упраўленні, на біржы і аднаго разу нават у паліцыі.

Так прайшло з паўгода. У верасні месяцы 1943 года маму арыштавалі. Бабка паклікала мяне і браціка і сказала:

– Вам трэба хавацца, бо маму будуць мучыць, і калі яна што-небудзь раскажа, то нас расстраляюць. Я ўжо старая і не маю сілы ісці.

А вы, калі будзеце гуляць на вуліцы і ўбачыце, што ідуць гэтыя немцы, дадому не ідзіце, а ідзіце ў лес. Там вас знойдуць партызаны.

Ноччу мы з брацікам пайшлі на вуліцу і пераначавалі ў траве пад плотам. Мы ўжо думалі ўцякаць у лес, але праз сем дзён маці вярнулася з турмы. Адночы, калі я гуляў на вуліцы, мама паклікала мяне дадому. Калі я ўвайшоў у хату, мама шчыльна зачыніла дзверы і зацягнула фіранкі на акне. Шурыка выправіла гуляць на вуліцу. Потым яна сказала мне:

– Толік, ты хочаш, каб хутчэй прыйшоў наш тата?

– Вядома, хачу.

– Тады ты павінен дапамагчы мне. На рагу Луначарскай і Леніна стаіць нямецкі танк «тыгр». Я табе дам міну, ты зараз пойдзеш са мной і падложыш яе пад танк.

– А калі немцы зловяць нас, то расстраляюць? – спытаўся я.

— Калі зрабіць разумна і асцярожна, усё будзе добра. Затое, калі прыйдуць нашы, ты скажаш, што таксама дапамог гнаць немцаў.

Мама выйшла на двор і хутка прынесла нешта, загорнутае ў анучку. Калі яна разгарнула анучку, я ўбачыў невялікую чорную каробачку.

— Гэта міна,— сказала мама.

Я спужаўся, што міна ўзарвецца, і хуценька адскочыў назад.

— Не бойся, яна ўзарвецца толькі праз шэсць гадзін. Гэта міна магнітная. Ты не паспееш яе прыкласці, як яна сама прыліпне да танка.

І мама паднесла міну да жалезнага ложка, Міна так моцна прыстала, што мы ледзь адарвалі яе. Тады мама выцяла з міны нейкую палачку, падобную на аловак, надзела на палачку даўгаваты чырвоны каўпачок, пацягнула за нешта і сказала:

— Міна завялася. Зараз пяць хвілін на шестую, трэба спяшацца.

Я апрануў палатняныя штонікі, што мне бабка пашыла з мяшка. Там была вялікая кішэня, і я палажыў туды міну. Паверх яшчэ я надзеў паліто з дзіравай кішэняю і праз дзірку прытрымліваў рукой міну, каб яна не боўталася. Мама сказала:

— Калі немцы заўважаць цябе і будуць крычаць «стой!», ты не спыняйся і дадому не ідзі, а бяжы праз двары і гароды.

Яна пацалавала мяне, і мы выйшлі на вуліцу. Мне здавалася, што ўсе людзі глядзяць на мяне, нібы ведаюць, што ў мяне ў кішэні міна. Мама шаптала:

— Не бойся.

Але па твары яе відаць было, што яна таксама хвалюецца. Хутка мы дайшлі да вуліцы Леніна. Мама спынілася ў завулку, а я пайшоў адзін. Каля танка нікога з немцаў не было відаць. Танкісты адпачывалі ў доме, што быў насупраць. Адтуль чуліся рогат і песні. Пасярэдзіне вуліцы стаяў высокі рыжы немец-рэгуліроўшчык. Паўз яго несліся машыны, матацыклы, ехалі павозкі з раненымі. Гэта адступалі немцы. Аб гэтым нам яшчэ ўчора сказаў знаёмы партызан, што служыў у паліцыі.

Каля танка малыя гулялі ў вайну. Адно наступалі, а другія адступалі. Я далучыўся да адступаючых і стараўся адступаць к танку. Але я не мог бегчы хутка, таму што мне перашкаджала міна. Наш камандзір пачаў смяцца з мяне:

— Эх ты, ваяка! Нават бегчы не можаш.

Калі наступаючыя пачалі кідаць у нас папяровыя гранаты, мы кінуліся хавацца хто куды. Я схваўся за танк, а потым палез пад яго. Я памятаў, што мама казалася, каб я прыляпіў міну з п ра вага боку. Расшпіліўшы паліто, я дастаў міну і ледзь толькі дакрануўся ёю да жалеза, як яна прысасалася. Тады я выскачыў з-пад танка і з крыкам «ура!» кінуўся на наступаючых. Яны закрычалі:

— Няправільна! Ты павінен адступаць!

Але я не слухаўся і бег на іх. А за мной пагналіся і ўсе нашы адступаючыя. Крыху прабегшы, я завярнуў у адну, другую вуліцу. Дадому цяпер ісці нельга было, і я пайшоў на рэчку, а адтуль — у парк.

«А што, калі міна не ўзарвецца або немцы знойдуць яе?» — думаў я. Я і не заўважыў, як сцямнела. Калі я прыйшоў дахаты, было зусім цёмна. Мама сядзела на лаўцы і нешта шыла.

— Ну што? — спытаў я.

— Танк адтуль ужо выехаў,— сказала мама.

— Дык мы нават не будзем ведаць, ці ўзарвецца танк!

— Мне казалі, што танк спыніўся на ноч каля бензінавай калонкі, блізка ад чыгункі,— сказала мама.

Я лёг спаць, а мама ўсю ноч сядзела на лаўцы.

Раніцою ў горадзе было шумна. Людзі гаварылі, што ноччу ў горадзе былі партызаны і падарвалі танк. Мама трэба было ісці ў атрад, але да часу дня нікога не пускалі ні з горада, ні ў горад. Вечарам мама сабралася і пайшла ў атрад.

Праз тры дні да нас прыйшла цётка Шура і сказала:

— Збірайцеся, дзеткі, пойдзем са мной да вашай мамы.

Яе муж быў у адным атрадзе з нашай мамай. Мы ішлі дваццаць кіламетраў і прыйшлі ў лес. Там стаяў будан з галля. Уверсе была дзірачка, каб выходзіў дым. Але там было так дымна, што слёзы ліліся з вачэй. Потым прыйшла мама і завезла нас да знаёмай цёткі з другога атрада.

Мы прабылі ў яе некалькі дзён, калі раптам немцы пачалі акружаць лес. Адны партызаны пачал! бой з немцамі, а мы разам з другімі партызанамі пайшлі ў глыб лесу. Усе стараліся ісці ціха, каб немцы не пачулі. Цётка ішла спераду, а я і Шурык — ззаду за ёй. Так мы ішлі ўсю ноч. Калі развіднелася, цётка спытала:

— А дзе ж Шурык?

Тут толькі я заўважыў, што Шурыка няма. Цётка вельмі спалохалася. На другі дзень мы знайшлі Шурыка ў атрадзе Варашылава. Калі наш атрад стаяў на прывале, пад'ехалі варашылаўцы і кажуць маме:

— Ідзі і забяры свайго сына.

Мы вельмі ўзрадаваліся і пабеглі да іх. Прыбеглі ў атрад і бачым: Шурык сядзіць на павозцы, брудны, твар як чыгун чорны, і ў руках трымае вялікі кавалак хлеба. Мама спытала Шурыка:

— Дзе ж ты быў?

А ён маўчыць. Тады партызаны расказалі, як яны знайшлі Шурыка. Яны ехалі праз лес і бачаць — у кустах, крокаў за пяць-шэсць ад дарогі, ляжыць хлопчык. Яны думалі, што ён нежывы. Падышлі, бачаць, ён спіць. Тады яны пабудзілі яго і спыталі:

— Дзе твая мама?

Шурык сказаў, што мама ў атрадзе Фрунзе.

— А як ты апынуўся тут?

— Я не мог больш ісці. Мне вельмі забалелі ногі, і я хацеў спаць.

Потым Шурык кажа маме:

— А я цябе бачыў, калі ляжаў на дарозе. Ты ехала з раненымі.

— Чаму ж ты не паклікаў мяне?

— Як жа я мог крычаць? Каб прадаць увесь атрад немцам? Камандзір сказаў, што крычаць нельга.

Назаўтра мы пераехалі ў вёску Талстыкі, кіламетраў за сорок ад таго месца, дзе знаходзіўся атрад. Там мы былі ўвесь час, пакуль не прыйшлі нашы. А тады мы вярнуліся зноў у Рэчыцу.

ТОЛЯ ЗАХАРЭНКА (1934 г.), г. Рэчыца, вул. Савецкая, д. № 10.

БУДУ ПАМЯТАЦЬ

Нашу вёску падпалілі немцы. Мая мама, бабулька і я з брацікам Толікам уцяклі ў лес. Назаўтра, калі мы вярнуліся з лесу, вёскі ўжо не было — яна згарэла дашчэнтку. Над вогнішчам слаўся ўдушлівы дым. Высокія коміны стаялі, як помнікі на могілках. Мы ўсёй сям'ёй пайшлі ў

суседнюю вёску Варатьш. Там жыла мая цётка. Пажыць тут доўга не прыйшлося. На вёску, як каршуны, наляцелі немцы, падпалілі яе, а ўсіх жыхароў ад старога да малога пагналі невядома куды. Доўга гналі народ па незнаёмых мясцінах. Калі людзі адставалі, не маючы сілы ісці, іх падганялі гумавымі палкамі і прыкладамі. Ад хады ногі мае распухлі і пасіненлі. Мама несла на руках Толіка. Яна так стамілася, што ледзь-ледзь крочыла. Яе твар быў страшэнны – белы-белы, з незнаёмымі вачыма і ўвесь мокры, ці то ад поту, ці то ад слёз – цяжка было пазнаць. Мама доўга несла Толіка і не заўважыла, што ён мёртвы... Спачатку ён нібы заснуў на руках, а потым і памёр, бедны, мусіць, ад голаду ды ад смагі.

Два месяцы нас гналі кудысьці. Потым усіх людзей пасадзілі на нейкай станцыі ў вагоны і павезлі. Усіх мучыла смага. Некаторыя прыпадалі сухімі губамі да вільготных дошак дзвярэй вагона...

Цягнік спыніўся ў нейкім лесе. Людзей выгналі на шырокую палянку, на якой стаялі баракі. Вакол баракаў цягнуліся высокія рады калючага дроту, і было вельмі многа вартавых. Хтосьці сказаў, што гэта канцэнтрацыйны лагер.

Маю маму спалілі, бабуля таксама памерла, і я застаўся з усёй сям'я адзін. Я не прыпомню, колькі часу знаходзіўся ў лагеры.

Аднойчы раніцою здарылася штосьці незвычайнае. Нас не будзілі гумавымі палкамі, як заўсёды, і каля дзвярэй не было вартавога. Калі мы выйшлі з барака, на двары ўжо былі нашыя чырвонаармейцы. Многія плакалі ад радасці. Адзін салдат узяў мяне на рукі. Я падумаў: «Вось які ён дужы, такога вялікага гэтак лёгка на руках трымае».

Салдат трымае мяне на руках, а ў самога на вачах слёзы...

Цяпер я живу ў дзетдоме ў Бабічах.

АРКАДЗЬ НАВУМЕНКА (1935 г.), Жлрбінскі раён.

МАЯ ДАПАМОГА

У адну з вясенніх начэй 1943 года ў акно нашай хаты нехта ціха пастукаў. Мама падышла да майго ложка і шэптам сказала:

– Сыноч, ты чуеш? Нехта стукае. Учора гаварылі, што ў камендатуру прыехала шмат немцаў. Пэўна, гэта яны. Вось калі нам будзе канец...

– Чую, – адказаў я і задумаўся.

Камендатура размяшчалася ў Дукорскай МТС, у якім-небудзь кіламетры ад нашай вёскі Дукоркі. Вядома, маглі наскочыць немцы, але яны так далікатна не стукаюць. А партызаны ў такіх выпадках хаваюцца за сцяной, і можна ўбачыць толькі руку. Гэты ж чалавек стаіць у акне, і я выразна бачу яго абрыс. Прытым стук дужа знаёмы, чуты раней, значыць, стукае свой. Пачынаю ўважліва прыслухоўвацца. Стук паўтараецца.

– Мама, стукае наш... – кажу я і ўсхопліваюся.

– Цішэй! – сіпіць на мяне мама, падыходзіць да акна і ўпаўголасу пытае:

– Хто там?

Знадворку даносіцца прыцішаны голас:

– Мама, адчыні...

Мама выйшла ў сенцы. За ёю паспяшыў і я. Бразнула завала, бясшумна расчыніліся дзверы, і цераз парог пераступіў мой брат-партызан. Мама кідаецца яму на шыю. Брат цалуе яе, мяне і кажа:

— Зойдзем у хату.

У хаце ён пацалаваў меншага браціка, сястрычак. Потым прысеў каля стала і пачаў распытваць пра здароўе, жыццё, гаспадарку. Мама расказала.

— А як ты маешся? — спытала яна.

— Як бачыш, жывы, здаровы,— весела прагаварыў брат, гладзячы мяне па галаве.

Маці пачала гаварыць, каб ён асцерагаўся, таму што ў камендатуры прыбавілася немцаў.

Брат папрасіў маму, каб яна прыгатавала што-небудзь перакусіць для двух чалавек, і затым звярнуўся да мяне:

— Шурык, мне трэба пакарміць двух коней. Знойдзеш якога-небудзь корму для іх?

— Знойдзем,— адказаў я.

Мы выйшлі на двор. Толькі я хацеў адчыніць дзверы хлява, як брат мне кажа, што коні накормлены, і садзіцца на камень. Я сеў побач з ім. Ён пачынае распытваць, ці баюся я немцаў, ці ходзяць яны ў вёску, ці лёгка трапіць у камендатуру.

Немцы прыносяць у вёску сахарын, брошкі і мяняюць на яйкі. Калі немцы заходзяць у хату па аднаму, я іх тады не баюся. А вось як па шэсць-сем чалавек, тады страшна. Думаецца, што ідуць па нас. З нашай вёскі пакуль што ў партызанах два чалавекі, і немцы могуць прыйсці і забраць партызанскія сем'і. Але яны баяцца партызан. Заходзячы ў вёску днём, пытаюць: «Партызан нікс?»

І ў камендатуру я хадзіць не баюся. Немцы не ведаюць, што я брат партызана, і прапускаюць. Такія носяць у іх пакоі дровы, возяць ваду, чысцяць коней. Стараста загадвае ісці на работу. Камендатуру спачатку агарадзілі калючым дротам, а цяпер робяць сцяну ў метр таўшчынёй. Хлопцы туды ходзяць купляць цыгарэты.

— Вось што,— кажа мне брат.— Сёння раніцой схадзі ў камендатуру, як быццам табе трэба купіць цыгарэт, і пастарайся даведацца пра немцаў, якія прыехалі ўчора: колькі іх, на чым прыехалі, у што яны апрануты, якія ў іх знакі адрознення, якія знакі на машынах. Аб усім гэтым раскажаш мне. Пасля абеду прыйдзеш на пажарышча (назва ўчастка лесу). Там я сустрэну цябе...

— Сыноч, ці не думаеш ты і Шурку забраць з сабою? — нечакана прагаварыла мама каля нас.

— Не, мама,— адказаў я,— гэта ён кажа, дзе сустрэцца, калі нам прыйдзеца ўцякаць ад немцаў.

Брат спытаў:

— Мама, ты прыгатавала есці?

— Ага, ідзіце,— адказала яна.

— Добра. Ідзі ў хату. Зараз і я там буду.

Калі мама пайшла, брат сказаў:

— Ну вось, Шурык, я цябе буду чакаць на пажарышчы. Запомні: як падыдзеш да лесу, заспявай:

Выходила на бераг Катюша,

Выходила на бераг крутой...

Гэта на выпадак, калі сустракаць буду не я, а хто-небудзь з нашых партызан. Ён цябе спытае: «Грушы ёсць?» – «Ёсць!» – адкажаш ты. Гэта ўмоўны знак. Такому чалавеку можаш расказаць усё. Зразумеў?

– Зразумеў, – адказаў я.

– Вось так будзеш дапамагаць нам.

– А вінтоўку мне дасце? – пацікавіўся я.

– Дадзім, як возьмем у атрад. Калі будзеш дастаўляць дакладныя звесткі, то возьмем хутка.

Брат з таварышам пад'елі і паехалі. Я ляжаў у пасцелі і думаў, як лепш выканаць яго заданне, сабраць падрабязныя звесткі. Перад вачыма стаялі нямецкія машыны з незразумелымі знакамі, немцы станавіліся папярком дарогі і гаварылі: «А, ты пасланец партызан!» Хапалі і дапытвалі, але я ім не гаварыў ні слова... Часам мне мроілася, што я партызан, маю вінтоўку, хаджу на заданні...

З такімі думкамі я і заснуў.

Калі я прачнуўся, мама паліла ў печы. Я апрануўся, узяў пяць яек і, не сказаўшы ёй ні слова, выйшаў з хаты. Іду і думаю, як пра ўсё даведацца. За мной паўзе страх, але я стараюся адагнаць яго. За спіной чую нечыя крокі. Азіраюся. Мяне даганяе знаёмы хлопчык Валодзя.

– Шура, ты ідзеш у камендатуру на работу? – пытае ён.

– Не. Купіць цыгарэт...

Набліжаемся да нямецкага паста. Стаяць двое: немец і паліцэйскі. На мяне глядзіць немец і, здаецца, вось-вось скажа: «Куды ідзеш? Партызаны прыслалі?» Але не, ён раптам крычыць:

– Цыгарэты! Сахарын! Яйка нікс?

– Нікс, – адказваю я.

– Шура, ты ж ідзеш купляць цыгарэты, – шэпча Валодзя.

– Гэты ашукае, – кажу я. – Выменяю ў камендатуры.

Адлягло ад сэрца. Ступаю смялей і сам сабе кажу ў думках: «Хіба яны могуць здагадацца, што я іду ў разведку? Такіх, як я, тут швэндаецца многа».

Тыя, што прыйшлі раней, у баку ад камендатуры рэжуць і колюць дровы. Больш нікога навокал не відаць. І машын ніякіх няма. Вось камендатура – вялікі двухпавярховы будынак. Узнімаюся па прыступках наверх. Насустрач выскоквае немец, хапае мяне за плячо і крычыць:

– Гольц! (Дровы!)

Разам з немцам вяртаюся да дроў. Ну, думаю, цяпер-то я траплю ў пакой! Набралі дроў і панеслі. Але не ў пакой, а на кухню. На дварэ цеплыня, і ў памяшканнях не паляць. Не шанцуе. Ідучы назад, я адлучаюся, заходжу ў першыя дзверы і трапляю ў афіцэрскі пакой. Афіцэраў двое. Дастаю тры яйкі і прашу цыгарэты. Адзін бярэ яйкі і дае мне цыгарэту, другі паказвае, каб я чысціў боты. Я рад, што магу затрымацца.

Першы ўстаў, апрануўся, а на шыю начапіў якужысці бляшку з арлом. Раней я такіх не бачыў. Пэўна, гэта і ёсць тыя, што ўчора прыехалі.

Пачысціўшы боты, я выйшаў і адправіўся на канюшню. Там сустрэў хлопчыкаў, якія хадзілі кожны дзень. Пачаў размаўляць з Валодзем. Ад яго даведаўся, што ў камендатуру прыехала палявая жандармерыя, а немцы, якія тут былі, выязджаюць.

З канюшні рашыў зайсці яшчэ ў адзін пакой, – у мяне ж было два яйкі. Трапіў у каракульнае памяшканне, але зрабіць абмен не ўдалося: там адбываўся нібы сход, і мяне адразу выгналі.

Больш хадзіць пабаяўся і з гэтымі дадзенымі вымушан быў вяртацца. Ідучы дадому, адчуваў сябе дарослым: я ж пачаў дапамагаць партызанам!

Зноў у камендатуру пайшоў праз дзень. На тэты раз убачыў рэшту немцаў, якія выязджалі. На іх месцы засталася палявая жандармерыя і паліцаі з смілавіцкага гарнізона.

Такім чынам, праз некаторы час я ўжо ведаў, што ў гарнізоне ёсць два пасты і адна наглядальная вышка, што тут налічваецца сто чалавек, два станковыя кулямёты і дзесяць ручных, што ёсць у жандараў аўтаматы, а ўсіх жандараў – чалавек пятнаццаць. І ўсе гэтыя звесткі я перадаў партызанам.

Аднойчы мы вячэралі. У хату ўвайшоў дзядзька Аляксей і пачаў расказваць, што ён зараз сустрэў аднаго чалавека з вёскі Турэц, які супроць ночы чагосьці пайшоў у нашу вёску.

– Падазроны ён, – сказаў дзядзька. – Добраму чалавеку ў такі час няма чаго хадзіць з партызанскай вёскі ў камендатуру.

Я кінуў яду і, недаслухаўшы, што гаварыў далей дзядзька, выскачыў на двор. Пачынала цямнець. Подбегам пайшоў да камендатуры. У канцы вёскі дагнаў старога. Ён быў абуты ў лапці, ногі да калень заматаны аборамаі.

«Гэта і ёсць той чалавек, пра якога гаварыў дзядзька, – падумаў я. – Так абуваюцца толькі с тары я з Турца». Я прыцішыў хаду і стаў наглядаць, куды ён пойдзе.

Але прасачыць яго мне не ўдалося. Недалёка ад камендатуры знаходзілася канава і раслі кусты. Ад іх адна за адной пачалі аддзяляцца цёмныя постаці. Стары параўняўся з імі, і раптам да маіх вушэй даляцелі нямецкія словы. Я здагадаўся, што гэта адпраўляюцца немцы на засаду, і павярнуў назад.

Мінуўшы дамоў восем, спыніўся. Хоць было страшнавата, але жаданне дазнацца, куды яны пойдучь, пераадольвае. Прыглядаюся, дзе можна перачакаць, каб прапусціць іх уперад, і тады сачыць. На дварэ зусім сцямнела. Крокі набліжаюцца. Разважаць няма калі. Пад нагамі адчуў мосцік. Гэта каля Верамейчыка. Залез пад мосцік і чакаю. Шум нарастае. Вось-восць немцы пойдучь па мосціку.

Але што такое, мосцік маўчыць, не грукоча. Я зразумеў, што немцы звярнулі каля Верамейчыка ў вулачку. Шум заціхае. Я асцярожна вылез з свайго ўкрыцця і, прыгнуўшыся, паспяшыў у вулачку. Глянучь уздоўж і ўбачыў немцаў, якія аддаляліся. Каля платоў пайшоў услед.

У канцы вулачкі немцы накіраваліся па дарозе, што ідзе па загуменні. Пачаліся прысады. Я выбраў удалае месца, каля вішань, і пералез цераз плот. Цяпер іду амаль побач з імі, толькі яны – па дарозе, а я – агародамі. Немцы параўняліся з сядзібай Кароткага Фёдара, і я бачу іх на ўвесь рост.

Немцы дайшлі да ўчастка Савіча і спыніліся. Я прысеў на агародзе Каляды Макара. Адсюль частка немцаў пайшла далей, а частка на агарод Савіча і Камейкі Івана.

Па дарозе, якая праходзіць у гэтым месцы, часта праязджаюць партызаны з вёскі Турэц у нашу; значыць, немцы і рашылі падпільнаваць іх.

Калі засада размясцілася, я асцярожна праз агарод Шычко Івана выйшаў на вуліцу, перайшоў на другі бок і накіраваўся дадому. На вуліцы сям-там сядзела моладзь.

Увесь час я думаў, як папярэдзіць партызан. Пабегчы да іх? Але дзе ж іх знайсці? Я прыкідваў так і гэтак. У галаве гудзела ад думак. Нічога не прыдумаўшы, рашыў параіцца з мамай.

Даведаўшыся пра нямецкую засаду, мама ўзрушылася не менш за мяне. Мы жылі каля лесу, і партызаны, напэўна, паявяцца з гэтага боку. Яна і параіла мне папільнаваць іх тут.

Я зайшоў за апошні дом і прыслухаўся. Навокал было ціха. Пастаяў крыху і пабег к дарозе. Паслухаў — нічога не чуваць. Вярнуўся на старое месца. Мама стаяла ля варот. Я сказаў ёй ісці ў хату, а сам застаўся. Да самага рання я хадзіў то туды, то назад. Нідзе нічога не чуў. Значыць, партызаны сёння не прыедуць. Шкадаваў, што не мог удружыць ім. Затое і немцы праседзелі дарэмна.

Назаўтра адправіўся ў вёску Чэславое, каб убачыцца з партызанамі. Сустрэўся і расказаў пра ўсё, а таксама і пра старога.

— Сачы і даведайся, хто ён,— сказаў мне партызанскі сувязны.

Праз дзень, калі было яшчэ відно, мама варочалася з поля. Я быў на двары і ўбачыў таго самага старога: ён ехаў на падводзе Верчука Сяргея.

Я выбег на вуліцу. Калі падышла маці, я паказаў ёй на старога і спытаў, хто ён такі. Яна сказала, што гэта Гірынскі з Турца і што ён увесь час быў аднаасобнік.

Каля свайго дома Вярчук спыніўся, а стары пайшоў далей. Хутка ён павярнуў у камендатуру.

Гэтыя звесткі я перадаў брату, але сачыць за старым мне ўжо не прыйшлося. А пазней я даведаўся, што партызаны падпільнавалі яго, і ён атрымаў па заслугах.

Надышла зіма. Аднаго разу я з меншым брацікам і сёстрамі снедалі, а мама рыхтавала карове есці. Зрабіўшы сваю работу, яна памыла рукі і кажа:

— Дапамажы занесці карове.

Я апануўся, і мы вынеслі цэбар на двор. Ступілі крокаў пяць і бачым — ідуць чатыры жандары з аўтаматамі наперавес.

— Шурык, жандары!.. Па нас... Вось калі нам канец,— шапнула мама.

Афіцэр у гэты час грозна крыкнуў:

— Хальт!

Уцякаць не было куды. Мы спыніліся. Падышлі немцы. Афіцэр вылупіў вочы на маму і крыкнуў:

— Ты Гуло Фацінія?

Перапалоханая мама адказала:

— Не, пан...

Тым часам я падскокваю да афіцэра, хапаю яго за руку і кажу:

— Пан, гэта не яна. Гуло Фацінія пайшла даіць карову. Хадземце, я пакажу.

Немцы пайшлі следам за мною. На хаду я пачуў ціхі голас мамы:

— Вядзі да Аляксея.

Заходжу на двор і накіроўваюся да хлява. Немцы ідуць за мною. Ля дзвярэй павярнуўся да іх і паказваю:

— Вось тут карова Гуло Фацініі.

Салдаты кінуліся ў хлеў, а я толькі збіраўся

драпануць, як голас немца спыніў мяне. У хляве нікога не было.

Немцы выскачылі злосныя з, штурхаючы мяне ўперад, пабеглі на вуліцу.

На тым месцы, адкуль мы пайшлі, стаяў адзін толькі цэбар. Тое, што мамы не відань, заспакоіла мяне. Значыць, яна ўцякла.

Іду і думаю, як уцячы і мне. Салдаты ледзь не наступаюць на пяты. Раптам афіцэр штурхануў мяне ў двор Камейкі Ганны. Заходзім у дом. Нас сустрэла гаспадыня.

— Гуло няма? — спытаў у яе афіцэр.

Я гляджу на яе і міргаю вачыма, каб яна маўчала. Яна, мусіць, не зразумела мяне ды кажа:

— Пан, няма... А вось яе сын... Ён жа павінен ведаць, дзе яго маці.

Калі я пачуў гэтыя словы, у мяне пацямнела ў вачах і мімаволі навярнуліся слёзы. Афіцэр, ашчэрыўшы зубы, хутка павярнуўся, ударыў мяне аўтаматам па твары і выштурхнуў на вуліцу.

Пакуль ішлі да нас, мяне ўвесь час шпынялі і ў спіну аўтаматам. Акрамя трохгадовай сястрычкі, дома нікога не заспелі. Перавярнуўшы ўсё ў хаце і нічога не знайшоўшы, немцы павялі мяне да Людчыка Мікалая. У яго ў хаце сядзелі чатыры жанчыны. Афіцэр падвёў мяне да першай жанчыны і, паказваючы на яе пальцам, спытаў:

— Матка?

Не паспеў я прагаварыць «не», як ён мне — бац кулаком па твары.

— А гэта?

— Не.

І зноў — бац... І так чатыры разы.

З рота ў мяне пацякла кроў. Я пачаў выціраць яе рукавом. Афіцэр загадаў выходзіць. На двары ён так аплявушыў мяне, што я не ўтрымаўся і паляцеў у снег. Другі немец падняў мяне на ногі і штурхануў наперад.

Прывялі ў камендатуру.

— Кляйн партызан, кляйн партызан, — пачуў я галасы немцаў.

Мяне адвялі ў каракульнае памяшканне, а адтуль — у халодную. У халоднай сядзеў Ахрэмчык Мікалай. Яго адразу выпусцілі. Я застаўся адзін. Прыгадаў падзеі сённяшняга дня. Сэрца маё сціскалася ад болю. Думкі блыталіся ў галаве. Нарэшце пасля доўгага роздуму прыйшоў да вываду: калі гінуць, дык лепш мне, чым маме. У мамы трое дзяцей, меншых за мяне. Каб яе забілі, то прапалі б малышы. А так яна іх выратуе. А можа, і мяне не заб'юць...

У пакоі холадна — нельга цярпець. Я асмеліўся і пастукаў у дзверы. Немец бразнуў ключом, адчыніў і вывеў на двор. Было зусім цёмна. На небе свяцілі зоркі. Я зноў апынуўся ў камендатуры, у цёмнай камеры. Падумаў: а можа, і выпусцяць? Праз некалькі хвілін мяне паклікалі на доныт. Пачалося для мяне самае цяжкае. Як толькі я ўвайшоў у пакой, афіцэр, што вёў допыт, крыкнуў:

— А, кляйн бандыт! Чаму не сказаў, што быў з маткай?

— Я быў з Сашай Гарбацэвіч, — адказаў я.

Удар па галаве.

— А дзе старэйшы брат?

— Паехаў у Мінск на работу. А дзе цяпер — не ведаю.

— А хто забіў памочніка каменданта і двух немцаў летам 1943? — было новае пытанне, нібы я ўсё гэта павінен быў ведаць...

Мяне зноў кінулі ў камеру. Усю ноч праляжаў я на падлозе, як мех. А назаўтра зноў на допыт. Увайшоў у пакой і ні на кога не гляджу — вочы не паднімаюцца. Мяне падштурхнулі да самага стала. Камендант пытае пра сям'ю. Гавару, што прыходзіць у галаву, як непрытомны.

Нарэшце камендант убачыў, што ад мяне ніякага толку дабіцца нельга, і загадаў вывесці мяне за дзверы. Тут абступілі мяне паліцаі і пачалі выказваць розныя меркаванні.

Праз дзверы я чуў, што ў каменданцкім пакоі ідзе гутарка пра мяне. А потым мне аб'явілі, што я магу ісці дадому. Відаць, штосьці хітрылі фашысты...

Забыўшыся на боль у целе, выскачыў я на двор, і чым далей адыходзіў ад камендатуры, тым шпарчэйшыя рабіліся крокі. А нарэшце я так памчаўся па дарозе, што ног пад сабой не чуў.

Праз тры гадзіны я быў у вёсцы Чэславое, дзе мяне сустрэлі мама, брат і партызаны. Яны завялі мяне ў дом, накармілі, абагрэлі і папрасілі расказаць аб тым, што адбылося са мною. Калі я скончыў, падышоў брат і сказаў:

— Ну, Шурык, ты сваё зрабіў, а зараз чарга за мною. Пойдзем у лагер. 3 сённяшняга дня ты партызан.

АЛЕСЬ ГУЛО (1931 г.), г. Дзяржынск, Мі некая вобласць.

ПРА НАШУ СЯМ'Ю

Нямецкія ворагі напалі на ўсю краіну. Дапялі яны і да нашай вёскі. Сталі хадзіць па хатах і пытацца, ці ходзяць да нас партызаны. Мы сказалі — не. Яны і паехалі. Адзін раз узарвалі партызаны на шашы мост. Немцы тут як тут. Пачалі яны шукаць партызан.

Мы ўцяклі ў лес. Нас было ўсіх дзесяць: бацькі, сястрычак сем і брат — адзін, Міша. Маіх сястрыц звалі: Маня, Надзя, Галя, Соня, Зіна і Ніна. Мы пражылі ў лесе ледзь не месяц. Фашысты тады ў нашай вёсцы спалілі некалькі хат і хлявоў. Калі нацешыліся, то паехалі.

Адна дзяўчына з сваім брацікам ехала з Мінска, не ведала, што ў вёсцы немцы. Немцы злавілі яе і сталі мучыць. Потым, калі яна прыйшла дамоў, расказала пра ўсё свайму бацьку. Бацька яе пераказаў партызанам, і партызаны прыехалі. Ямы хацелі адпомсціць за дзяўчыну. Але немцаў ужо не было.

Калі стала ціха ў нашай вёсцы, мы вярнуліся з лесу. Адночы вечарам прыехалі партызаны. Мама мая начала гатаваць ім вячэру, а партызаны селі гаманіць з бацькам. Мама ўжо згатавала вячэру, партызаны селі за стол. А ж тут яна пачула — нешта на двары трашчыць. Мама выйшла з хаты, а на двары ужо немцы. Яны акружылі наш дом і забрал і маму, бацьку і двух партызан. А сястру Маню ранілі і не ўзялі.

Назаўтра немцы зноў прыехалі да нас, хацелі ўзяць раненую. Але ноччу, пасля немцаў, прыезджалі партызаны і павезлі сястру ў атрад. Мой брат Міша таксама пайшоў тады ў партызаны. Мы засталіся адны.

Як ішла блакада, то майго брата Мішу забілі. Ён быў смелы і адважны: калі ні хадзіў у разведку, заўсёды добра выконваў заданні, хоць колькі ды заб'е немцаў. Як успомнім, то ўсё плачам, што мы засталіся без мамы, без бацькі; і адзін браток быў — і таго забілі.

Сястра наша прыйшла з партызан і стала жыць з намі, Адночы яна наехала ў Мінск, і яе арыштавалі і пасадзілі ў турму. Яна сядзела там тры тыдні. Раз мужчыны выціснулі акно і вылезлі, і мая сястра — за імі і яшчэ хто мог. Старыя людзі, каторыя прасядзелі па чатыры месяцы ў

той турме, не мелі ўжо сіл, там яны і загінулі. Наша сястра вярнулася да нас.

Калі прыйшла Чырвоная Армія, то мы моцна ўзрадаваліся. Скончыліся нашы пакуты. Калі ў маленькай сястрычкі Ніначкі чырвонаармейцы запыталіся, дзе яе бацька, яна сказала:

— Майго татку забрал! немцы.

Ёй было пяць год.Цяпер мы ў дзетдоме ў Смалявічах. Нам тут вельмі добра. Аб нас клапацяцца наш дырэктар і выхавальнікі. Яны нас вучаць к добраму, а не к дрэннаму. Мы ім спасібуем, што яны нас добра глядзяць.

ТАНЯ ЗАЛАТАРОН АК (1935 г.), г. Брэст, рамеснае вучылішча № 26.

У НЯВОЛІ

Да нас пачалі прыходзіць незнаёмыя людзі. Яны падоўгу аб чымсьці шапталіся з маткай. Потым і яна стала зніхаць з дому. Мяне ўзяла цікавасць. Я не вытрымала і спытала:

— Куды ты ходзіш, мама?

— Да знаёмых,— адказала яна.

Аднойчы ўранні мама вярнулася стомленая і заклапочаная. Я падбегла да яе, абхапіла за шыю і лісліва спытала, дзе яна так доўта была. Яна спагадна зірнула на мяне, паглядзіла любоўна па галаве і ласкава сказала:

— Зоечка, мне няма калі з табою гутарыць. Трэба рыхтаваць сьнеданне. Вы ж, напэўка, прагаладаліся і хочаце есці?

Яна прынесла дроў, распаліла ў печы і пачала варыць ежу. Калі сьнеданне было гатова, яна паклікала нас. Толькі мы ўселіся за стол, як у сенцах пачуліся крокі. Маці ўсхапілася і падышла да дзвярэй. У хату ўвалілася некалькі немцаў. Адзін з іх, высокі, штосьці злосна гаркнуў па-нямецку. Я спалохалася, схапіла браціка і прытуліла да сябе. Немец паўтарыў сваё пытанне яшчэ больш грозна. Маці разумела, што кажа немец, але прыкінулася, што не ведае. Раз'юшаны немец падскочыў да яе і ўдарыў гірыкладам у спіну. Маці ўс к рыкнула і схапілася за балючае месца. Я і Ніна кінуліся да яе. Немцы груба адштурхнулі нас і загадалі ёй збірацца.

— Бывайце, дзеткі! — сказала мама і выйшла з хаты.

Гэтыя словы як нажом гіаласнулі па сэрцы. Я і Ні на з лямантам пабеглі за ёю. Таня і Вася — за намі.

Далейшае помню, як праз сон. Бачыла, як маці і Ніну павялі па вёсцы, а нас, дзяцей, пасадзілі ў аўтамашыну.

— Мама, мамачка! — закрычалі ў адзін голас я і Таня і саскочылі на зямлю. Нас падхапілі салдаты і зноў пацягнулі да машыны. На хаду я азірнулася. Перад маімі вачыма мільганула знаёмая постаць маёй любімай мамы і схавалася за паваротам вуліцы. Тады я не ведала, што бачу яе апошні раз. Нас упіхнулі ў кузаў грузавіка і накрылі брызентам.

Праз некалькі хвілія машына загрузатала і кранулася з месца. Мне стала страшна. Я абняла сястрычку і браціка і залілася горкімі слязамі. Наплакаўшыся досыць, пачала думаць, як вылезці адсюль. Наспрабавала падняць брызент, але ён быў моцна прывязаны вяроўкамі. Разрэзаць яго не было чым. Ад вялікага гора я зноў заплакала.

Пад вечар нас прывезлі ў Віцебск. Я ўбачыла вялікі двор, агароджаны калючым дротам, рад доўгіх будынкаў, а за дротам – нашых, савецкіх людзей. Нас прывялі ў асобны пакой і старанна абшукалі. У маіх ботах паліцай знайшоў гадзіннік, які калісьці падарыў мне бацька. Ён пакруціў гадзіннік у руках, засмяяўся і сказаў:

– Ты тут здохнеш з голаду. Табе ён не патрэбен, – і паклаў у кішэню.

Пасля гэтага нас дапытвалі. Здаровы паліцай у чэрным касцюме дамагаўся выпытаць ласкай. Я або маўчала, або гаварыла, што нічога не ведаю. Ён узлаваўся і пачаў пагражаць:

– Прызнаешся – дам есці, не прызнаешся – будзеш сядзець галодная... Не дапаможа і гэта – загадаю адлупцаваць...

Не дабіўшыся ад мяне праўды, ён запісаў імёны сястры і браціка і загадаў вывесці. Нас упіхнулі ў вялікае памяшканне, у якім знаходзілася многа людзей. Да нас падышла пажылая жанчына.

– Адкуль вы, дзеткі? – спытала яна.

Я адказала. Жанчына заміргала павекамі і пайхпла ў свой куток. У яе сутаргава ўздрыгвалі плечы. Я здагадалася: у яе таксама ёсць дзеці і яна не ведае, што з імі цяпер.

У бараку было сыра, цёмна, брудна. Я разгубілася і не ведала, дзе нам прытуліцца. Выратаваў стары дзядуля. Ён паклікаў нас да сябе і паказаў, дзе ёсць свабоднае месца. Нары былі ў тры паверхі. Мы размясціліся на другім. Таня і Вася так змардаваліся за дзень, што яны адразу пападалі на голыя дошкі і заснулі. Я доўга не магла заснуць. Перад вачыма стаяў высокі немец, што ўдарыў маму, а ў вушах гучалі развітальныя яе словы: «Бывайце, дзеткі!»

Уранні я прахапілася ад зычнага вокрыку: то выганялі на работу дарослых. Адзін рабочы не хацеў паднімацца. Яго збілі гумавымі палкам і і прымусілі ісці пад канвоем. У бараку засталіся адны дзеці. Тут былі і хлопчыкі, і дзяўчынкі. Яны былі бледныя, худыя, абшарпаныя. Некаторыя так аслабелі, што не маглі трымацца на нагах. Дзве дзяўчынкі захварэлі. Прышлі нямецкія санітары і забралі іх. Болян я іх не бачыла. Кармілі нас два разы ў суткі: удзень – талерка мутнага варыва, якое празвалі «жыжай», вечарам – шклянка голай гарбаты. Хлеба (з апілкамі) давалі мала і рэдка. Я, напрыклад, за восем дзён атрымала тры разы грамаў па трыста. Ад галадухі і хвароб штодзённа памірала многа людзей.

Праз тры дні ад недаядання і нечалавечых умоў жыцця захварэў Вася, а потым Таня. Іх забралі і кудысьці панеслі. Што зрабілі з імі немцы, я не дазналася. Расставацца з імі было вельмі балюча. Я чакала, што і са мной будзе тое самае. Хадзіла па бараку, не знаходзячы сабе месца.

Я слабела з кожным днём. Мяне чакаў такі ж канец, што і другіх дзяцей. Адсюль ніхто не выходзіў жывы. «Чым паміраць павольнай смерцю, хай мяне лепш заб'юць», – падумала я і наважылася ўцякаць. Аб сваім намеры рашыла расказаць Мані і Любе, дзвюм дзяўчынкам, з якімі паспела пасябраваць за гэты кароткі час.

– Дзяўчаткі, мы ўсё роўна памром, – шапнула я ім. – Давайце вырывацца з гэтага пекла.

– Ты без маткі, і мы без бацькоў, шкадаваць і плакаць па нас не будзе каму, – сказала большая Люба і ахвотна згадзілася. Маня таксама.

Вартавыя стаялі толькі пры ўваходзе ў барак. Выбірацца можна было з процілеглага боку. Там вокны былі забіты сеткаю. Але дрот тонкі і ржавы.

Ноччу, калі зняволеныя спалі, я асцярожна падышла да акна і пачала ціхенька ламаць сетку. Раніцай усё было гатова. Але як перарэзаць калючы дрот вакол лагера? Тут нам пашанцавала. Доктар пры наведванні забыў свае нажніцы. Нажніцы былі невялікія і гладкія. Тады мы іх назубілі.

Наступнай ноччу мы вылезлі з барака і паузком дабраліся да дротавай агарожы. Люба была большая і дужэйшая за мяне і Маню. Яна лягла на зямлю і пачала рэзаць. Дрот быў стары і ржавы. Каб лягчэй было рэзаць, мы асцярожна нацягвалі яго на сябе. З вялікімі цяжкасцямі ўдалося перарэзаць тры драціны. Пас ля гэтага мы прапаўзлі пад агарожай і апынуліся за межамі гэтага жудаснага лагера смерці. Радасці нашай не было канца. Не верылася, што мы вольныя і можна ісці, куды хочам.

За намі пачалі выбірацца другія зняволеныя. Калі вартавыя паднялі страляніну, мы ўжо былі каля вёскі Дабрэйкі. Тут мы рассталіся. Люба і Маня рашылі прабірацца бліжэй да дому, а я – у лес, каб дабрацца да партызан. На развітанні абняліся і моцна пацалаваліся. Яны пайшлі ў адзін бок, а я – у другі.

ЗОЯ ВАСІЛЕЎСКАЯ (1933 г.), 7-мы дзетдом, г. Мінск.

КАЛЯ ВОЗЕРА

У пяці кіламетрах ад нашага штаба знаходзілася веска Бабінковічы Сенненскага раёна. У ёй пражываў падпольшчык Барыс. Я аднесла яму лістоўкі, узяла неабходныя звесткі і з данясеннем вярталася ў партызанскі атрад. Ноч была ціхая, месячная. Па вузкай сцяжынцы я асцярожна прабіралася між кустоў. Калі скончыліся кусты, пайшоў сасновы лес. У ім было вялікае круглае возера. Пасярод возера, на астраўку, стаяла вёска Курмялі. Тут і размяшчаўся штаб нашага партызанскага атрада.

Недалёка ад возера лес скончыўся і зноў пайшлі кусты. Рантам з кустоў данёсся ціхі шорах. Я спынілася і прыслухалася. Да вушэй даляцелі гукі нечых крокаў. «Напэўна, партызаны ідуць на заданне», – надумала і пачала чакаць, што будзе далей. Праз некалькі хвілін у кустах затрашчала сухое галлё. Пры святле месяца я ўбачыла конніка. Ён ехаў проста на мяне. Неўзабаве забрахаў сабака. Ён, мабыць, пачуў чужога чалавека. Тут я здагадалася, што гэта нямецкі шпik.

Што мне рабіць? Куды хавацца?

На памяць прыйшла размова аднаго вопытнага партызана, які калісьці расказваў, як і дзе трэба хавацца ад сабакі-сьшчыка,

– Калі за табой ідзе сабака, – казаў ён нам, – то схваць с ляды можна толькі ў вадзе.

Звярнуўшы ўбок, я хутка пабегла да возера. Сабака забрахаў мацней і кінуўся за мной. Я дабегла да возера і скокнула ў ваду. На беразе рос вялікі лазовы ці альховы куст. Я пайшла да яго. Вада за і мал а вышэй пояса. Дно гразкае, рухацца было вельмі цяжка. Каб не нарабіць шуму, я лягла на ваду і ціхенька паплыла. Дабраўшыся да

куста, учапiлася рукамі за галiнкi, прыцiснулася да iх нiчыльней i стаiлася.

Да берага падбег вялiкi сабака i спынiўся на тым месцы, адкуль я скокнула ў ваду. Ён панюхаў, паглядзеу на возера i забрахаў. Я задрыжала ад холаду i страху. Пад'ехаў коннiк. Гэта быў немец. Цяпер я бачыла яго выразна. Ён стаў прыглядацца да берага. Страх мой узмацнiўся, я старалася нават не дыхаць. Немец пастаяў некалькi хвiлiн i паехаў назад. Сабака неахвотна пабег за iм.

Калi шум зацiх, я вылезла з вады, прыхiнулася да куста i пачала слухаць. У тым баку, куды паехаў коннiк, не чуто было нiякiх гукаў. Пастаяўшы крыху, кранулася iсцi. Але не паспела ступiць некалькi крокаў, як зноў пачуўся брэх. Я зразумела, што немец хзтраваў: ён ад'ехаў i чакаў, калi я вылезу з Еозера. Я зноў залезла ў ваду.

Бераг у гэтым месцы быў абрывiсты. Немец, каб i хацеў, не мог заехаць на канi ў ваду. Зноў падбег сабака i пачаў брахаць. За iм пад'ехаў коннiк. Я прылiпла да берага i старалася не варушыцца.

Мне зрабiлася холадна, i я задрыжала ўсiм целам. Раптам па назе ў мяне нешта папаўзло, заказытала i начало ўпiвацца ў цела. Потым пачуўся боль. Я асцярожна нагнулася i стала абмацваць рукамі. Мне папалася нешта мяккае i слiзкае. Я здагадалася, што гэта п'яўкi. Некалькi п'явак я адарвала ад нагi, а рэшту, што былі нiжэй, не магла дастаць: асцерагалася, каб не павалiцца i не нарабiць шуму.

Немец пастаяў i, не пачуўшы нiчога падазронага, паехаў. Я пачакала з паўгадзiны, вылезла на бераг, села на зямлю i прыслухалася. Чакала, што будзе рабiць немец. Навокал было цiха-цiха. Я скiнула астатнiя п'яўкi i асцярожна пайшла да пераправы.

На пераправе заўсёды дзяжурiў перавозчык. Ён перавёз мяне ў лодцы на астравок. Я прыйшла ў атрад уся мокрая. У зямлянцы хутка пераапрунулася i накіравалася да камандзiра атрада, дзядзiсi Алёшы. Ubачыўшы мяне, ён спытаў, цi выканала я заданiе.

— Выханала,— адказала я.

— А чаму ў цябе мокрая вал асы? — спытаў ён.

Я расказала, што было са мной у дарозе.

— Малайчына! Ты хоць i малая, але здагадлiвая,— пахвалiў ён.— А тое, што ты паведамiла, для нас вельмi важна...

— А што мне цяпер рабiць? — спытала я.

— Заўтра будзе вiдаць,— адказаў ён,— А цяпер iдзi ў зямлянку i адпачывай.

ЗОЯ ВАСИЛЕЎСКАЯ

У ТЫМ ДНІ

Вечарам я прыгнаў з пашы карову, пусцiў яе ў двор i, зачынiўшы вароты, пайшоў у хату. На ганку мяне сустрэла мацi. У адной руцэ яна грымала даёнку, у другой — кошык з капусным лiсцем.

— Вася,— звярнулася яна да мяне,— насячы дроў, а то заўтра не будзе чым выпалiць у печы.

Адшукаўшы сякеру, я пайшоў да павецi, дзе ляжалi дровы. Мацi падаiла карову, занесла ў хату малако i прыйшла мне дапамагаць. Мы палажылi на козлы тоўсты кругляк i пачалi рэзаць. Мацi была сур'ёзная

і заклапочаная. Я спытаў, што здарылася, але яна нічога не адказала. Мы моўчкі пілавалі бервяно.

Па вуліцы хадзілі немцы, лаяліся і стралялі. Недзе воддаль галасіла жанчына. З грукатам і непрыемным рьтам пад'ехала падвода і спынілася кал я нашага дома. У гэты момант заскрыпелі і хутка расчыніліся вароты. Я і мама кінулі работу і ўзнялі галовы. У двор увайшлі чатыры немцы. Два з іх спыніліся пасярод двара, а два другія пайшлі ў хату. Немцы, што засталіся на двары, паказвалі рукамі на карову і паціху аб нечым раіліся. Абодва былі апранутыя ў каляровыя плашч-палаткі, з-пад якіх віднеліся доўгія шэразялёныя шынялі. У час размовы немцы паглядвалі на ганак, чакаючы тых двух. Праз некалькі хвілін яны выйшлі з хаты. За плячыма ў іх віселі карабіны. Нізкі трымаў у руках лейцы. Ён перадаў іх таўсцяку з аўтаматам. Учатырох накіраваліся да каровы.

Карова стаяла каля хлява і даядала капуснае лісце. Калі ж немцы падышлі бліжэй, яна стала кідацца на ўсе бакі. Два салдаты падскочылі да яе і схопілі за рогі. Таўсцяк з аўтаматам разматаў лейцы, зрабіў пятлю і накінуў на рогі. Маці падбегла да немцаў.

— Паночкі, што вы робіце? У мяне малыя дзеці,— пачала ўпрошваць яна.

Але яе ніхто не слухаў. Высокі штурхануў яе ў грудзі, і маці ледзь утрымалася на нагах. Хістаючыся, яна падышла да ўбітай у калодку сякеры, абапёрлася на яе рукою і цяжка ўздыхнула. Потым зірнула на карову і заплакала. Забытаўшы карову, таўсцяк наматаў лейцы на рукі і тузануў. Карова не зварухнулася. Тады ён павярнуўся да яе, напярэць і пачаў цягнуць з усёй сілы. Другія сталі таўчы нагамі ў жывот. Але і гэта не дапамагло: карова пераставіла заднія ногі, але з месца не кранулася.

Рантам маці выхапіла з калоды сякеры і з размаху стукнула таўсцяка абухом па патыліцы. Той асунуўся як падкошаны і выпусціў з рук лейцы. Карова рванулася назад. Маці пераступіла ляжачага і з паднятай сякерай падскочыла да высокага. У гэты час тоўсты немец з бізуном выхапіў у нізкага карабін і ўдарыў маці прыкладам па галаве. Маці войкнула і ўпала на зямлю. Немец нахіліўся да яе, паглядзеў і сказаў: «Капут».

Гэта адбылося вельмі хутка. Я стаяў як аглушаны, не ведаючы, што мне рабіць.

Немцы застрэлілі карову, пагрузілі на падводу, падабралі таўсцяка і паехалі. Толькі цяпер я кінуўся да маці і пачаў тармасіць яе за плечы. Яна была мёртвая. Я нема закрычаў і паваліўся побач з ёй.

Назаўтра маму пахавалі. Я, сястра і брацік перайшлі жыць да дзеда. Дзед часта хадзіў у лес. Што ён там рабіў, я не ведаў. Адночы ён вярнуўся задумены. У клеці ляжала некалькі старых бочак. Ён доўга перасоўваў іх з месца на месца, прабаваў дно малатком, нешта мармытаў сабе ў бараду.

— Навошта вы іх сартуеце, дзядуля? — спытаў я.

— А ты чаго соваеш свой нос, куды не трэба? — упікнуў мяне дзед. — Нешта без цябе не абыдзеца?

Потым ён вынес вялікую бочку, паставіў яе на двух колку і моцна прывязаў павадком. Усярэдзіну піалажыў ахапак сена, а на яго — сякеры, рыдлёўку, пілу і некалькі дошак. Запакаваўшы ўсё гэта, ён выкаціў бочку ў садок.

Пасля вячзры дзед глянуў у акно і выйшаў з хаты. Быканаўшы сякую-такую работу, якую загадала мне бабка, я выбег на двор. Дзед сядзеў на ганку і курыў. Ubачыўшы мяне, ён паклікаў да сябе.

Я падышоў.

— Пойдзеш са мной, унучак,— шэптам сказаў ён.— А цяпер ідзі абуйся і апраніся.

— Я босы пайду...

— Рабі, што табе кажу. Мы пойдзем у лес,— буркнуў дзед і пыхнуў з люлькі.

— Нашто нам гэтая бочка? — спытаў я ў дарозе.

— Ubачыш. А цяпер ідзі ціха,— папярэдзіў дзед.

Вось і лес. Мы пайшлі па нешырокай звілістай дарожцы. Толькі што ўзышоўшы месяц асвятляў нам шлях. Праз паўкіламетра ці больш мы звярнулі ўправа, прайшлі крыху прасекай і спыніліся каля свежай вывараці. Дзед дастаў з бочкі рыдлёўку і пачаў капаць яму каля самага дрэва. Ён працаваў хутка, спрытна. Мяне зацікавіла гэта, але распытваць не адважыўся. Калі яма была гатова, дзед упусціў у яе бочку і, не кажучы ні слова, падаўся ў малады ельнік. Вярнуўся ён са станковым кулямётам. Мы ўставілі яго ў бочку, с т вал ом уніз. Ён прыйшоўся акурат па размеру бочкі.

— А цяпер пойдзем у двух,— сказаў дзед і накіраваўся ў ельнік. Я пакрочыў за ім.

У гушчары дзед пачаў разграбаць купіну. Я прысеў з другога боку і пачаў прыглядацца. Хутка ўбачыў, што гэта была не купіна, а вялікі лоўж зброі, прыкрыты зверху мохам. Я дакрануўся рукамі да зброі. Яна была густа змазана якойсьці ліпкай тлустасцю. Чатыры аўтаматы, звязаныя шнуркамі па два, дзед падаў мне. Сам узяў больш. Мы прынеслі іх да вывараці і злажылі ў бочку, у свабодныя між кулямётам шчыліны. Калі перанеслі зброю, дзед дастаў з-пад вывараці мяшэчак і палажыў яго зверху. Я памацаў. У мяшэчку былі патроны.

Дзед закрыў бочку дошкамі і прысыпаў зямлёй.

— Ну, унучак, табе цяпер, бадай, усё зразумела? — спытаў ён у мяне.

— Усё. Толькі я хачу запытацца.

— Што?

— Куды мне перахаваць сваю зброю?

— Якую зброю? — уставіўся на мяне дзед.

Я тут жа расказаў яму, як пры адступленні нашых падабраў у кустах ручны кулямёт Дзегцярова, аўтамат, дзве вінтоўкі і ракетніцу.

— Дзе ты іх схаваў? — У нашым вуллі, што на елцы.

— Як жа ты ўсцягнуў усё туды? — пацікавіўся дзед.

— Я знайшоў доўгі кавалак звычайнага кабелю. На адзін канец чапляў зброю, а другі абвязаў вакол сябе. Узлезшы на дрэва, перакладваў драціну праз сук і пачынаў цягнуць...

Калі я скончыў расказваць, дзед усміхнуўся.

— Хітры ты, жэўжык, хоць і малы. Але спачатку скончым з гэтай справай, а тады гюйдзем да вулля,— сказаў ён, беручы з-пад елкі пілу.

Мы перапілавалі вывараць каля самага камля. Ствол дрэва апусціўся на зямлю, пень выпрастаўся і стаў на сваё ранейшае месца, закрыўшы сабою закапаную бочку. Потым адпілавалі бярвяно, нібы для патрэбы, і аднеслі яго ўбок. Цяпер нікому і ў галаву не магло прыйсці, што пад пнём схаваны наш скарб.

Дзед палажыў у двухколку свае прылады, рэшту зброі, што не ўмясцілася ў бочцы, і мы пайшлі да вулля.

— Лепшага сховішча і не прыдумаеш,— сказаў дзед.

Мы адшукалі вулей і злажылі ў ім зброю. Каб не кідалася ў вочы, яго пакінулі адкрытым.

— Не так шмат той работы, а ўсю ноч праваждаліся,— прагаварыў дзед, выціраючы рукавом лоб. Затым падышоў да мяне ўсутыч і сур'ёзна сказаў: — Цяпер — маўчок. Ты нідзе не быў і нічога не бачыў. І сябрам не хваліся. Разумеет? Зброя спатрэбіцца нам пазней.

Я даў слова дзеду, што нікому нічога не скажу.

Пачынала світаць, калі мы вярнуліся дадому.

З нашай вёскі Прысна тры чалавекі пайшлі служыць у паліцыю. Сярод іх быў і наш сусед, сын былога кулака, Платонаў. Разам з немцамі і паліцаямі ён заходзіў да нас, патрабаваў у дзеда мёду і яблыкаў. Ён, відаць, нешта пранюхаў і дамагаўся, каб дзед аддаў зброю.

— Я стары і са зброяй не важдоюся,— заўсёды адказваў дзед і пускаўся ў спрэчкі з паліцаямі.

— Ведаем, які ты стары,— пагрозна гаварыў Платонаў.

Паліцаі пачыналі рабіць вобыск. Яны пераварочвалі ўсё ў хаце. Капаліся ў мамчыным і бабчыным куфрах, псавалі мэблю, але нічога не знаходзілі. Тое, што ім падабалася з рэчаў,— забіралі.

Зімою разнесліся чуткі, што ў лясах з'явілася шмат партызан. Аб іх гаварылася многа незвычайнага і таёмнага. Я ўважліва прыслухоўваўся да гэтых размоў. Вельмі хацелася ўбачыць партизана, але гэта не ўдавалася. На пытанне, якія яны, заўсёды чуў адказ:

— Не ведаю, сам не бачыў.

Начамі да нас сталі заходзіць незнаёмыя людзі. Дзед аб нечым шаптаўся з імі, і яны хутка выходзілі. Я не звяртаў на гэта ўвагі. Ці мала цяпер ходзіць па свеце бяздомных людзей! Адзін просіцца пераначаваць, другі — есці...

Пад вясну наведванні ўчасціліся. Людзі заходзілі ў хату. Дзед уставаў з пасцелі, абуваўся, апранаўся і разам з імі кудысьці надоўга знікаў. Дзед звычайна агню не паліў, і разгледзець, што гэта за людзі, нельга было. Пазней я даведаўся, што гэта партызаны.

Аднойчы ўранні прыйшлі паліцаі і сталі правяраць дакументы. Дзед знік з дому ноччу і яшчэ не вярнуўся.

— А дзе твой стары? — спытаў у бабулі адзін паліцай.

— Пайшоў правяраць пеглі, пастаўленыя на зайцоў,— адказала яна.— Паляванне са стрэльбай забаранілі, то ён прыдумаў нейкія петлі.

— Ведаем мы яго петлі! — закрычаў Платонаў.— Петлі ноччу не правяраюць.

Яны перавярнулі ўсё ў хаце, павытраслі сеннікі, натаўклі прыкладам шафу, ламамі ўзарвалі падлогу. Мы сядзелі на печы і плакалі, спалоханая бабуля прытулілася да коміна і маўчала. Калі паліцаі выходзілі, бабуля кінула ім услед:

— Сцены яшчэ цэлыя! Як гэта вы пакінулі іх?

— Яшчэ дабяромся і да цябе і да тваіх сцен,— прасіпеў Платонаў.

Як дазналіся пасля, у канцы вёскі паліцаі сустрэлі дзеда. У руках ён сапраўды нёс драцяныя петлі, але ішоў не з лесу, а па дарозе, што вядзе з Магілёва. Дзеда прывялі ў хату і доўга білі. Ён паціху стагнаў і не гаварыў ні слова.

— Дакуль ты будзеш маўчаць, стары вылюдак? Чаго хадзіў пад Магілёў? — дапытваўся Платонаў.

— Выліюдкі вы, а не я, — азваўся дзед.

Другі паліцай наводмаш ударыў дзеда. Дзед упаў на абярнутую пасярод хаты шафу. Падбегла бабуля. Паліцай штурхнуў яе, і яна павалілася на падлогу. Падскочыў Платонаў і моцна тузануў дзеда за бараду. Дзед ссунуўся з шафы далоў, павярнуўся да яе плячыма, абапёрся і сеў.

— Ну, бальшавіцкі падхалім, скажаш, дзе быў? — зароў Платонаў.

— Мне няма чаго вам казаць, — прастагнаў дзед.

Платонаў стукнуў ботам дзеду ў грудзі. Дзед паваліўся тварам уніз і скурчыўся. Галава яго пахіснулася на бок. Платонаў глянуў на печ. Я, Коля і Ніна шчыльней прыціснуліся да коміна. Платонаў зняў з плячэй аўтамат і даў чаргу па дзеду. Потым перавёў аўтамат на бабулю. Яна, як сядзела, так і ўпала на спіну.

Паліцаі хутка выйшлі з хаты.

Дзядзька пахаваў дзеда, бабулю, а нас забраў да сябе. Жывучы ў яго, я часта хадзіў у сваю хату, якая цяпер была пустая і закінутая. Успамінаў, як мы добра жылі, дзе і што клалі. Іншы раз знаходзіў рэчы, схаваныя бацькамі. Тады мяне ахоплівала вялікая радасць.

У страсе варыўні я выпадкова знайшоў бінокль. Схапіўшы сваю каштоўную знаходку, узлез на страху клеці. Адсюль відаць была суседняя вёска Княжыцы. У ёй размяшчаўся нямецкі гарнізон. Вельмі цікава было глядзець на вёску праз бінокль: відаць, як ходзяць людзі, як паліцэйскія катаюцца па вуліцы на веласіпедах. Каля вёскі, на ўзгорку, — нямецкія ўмацаванні, абнесеныя драўлянай сцяной. Па гэтай сцяне ходзяць нямецкія вартавыя.

Клець пакрыта гонтамі, і сядзець на ёй нязручна, дужа муляла. Тады я прарабіў у зашчытку дзірку, на бэлькі палажыў некалькі дошак. Атрымаўся палок, на якім можна было сядзець і ляжаць, а галоўнае, я мог усіх бачыць, а мяне — ніхто. Пасля гэтага я забіраўся туды і падоўгу назіраў за тым, што робіцца ў Княжыцах.

Аднаго разу ў цёплы летні дзень я з вясковымі хлапчукамі гуляў у чыжа. У разгар гульні з-за будынка паказаўся чалавек у парванай вопратцы, лапцях, з вялікай сівой барадой. Жабрак, ды і годзе. Мы сталі прыглядацца да яго. Ён ступіў некалькі крокаў ад рога і паклікаў мяне пальцам. Я падышоў.

— Пазнаеш мяне? — спытаў ён.

— Не.

— Я Папоўскі, з Шчэгліцы, — і ён крануў сваю бараду. Цяпер я ўбачыў, што ў яго не свая барада, а падклееная з нейкага сівога валосся.

— Ты партызан?

— Ага. Немцы ёсць у вёсцы? — Няма.

— Я прыйшоў вось чаго. У цябе, напэўна, засталася ад дзеда зброя. Аддай яе нам. Яна нам вельмі патрэбна.

— Чаму ж не, ёсць. І дзедава і мая.

— А ты зможаш яе прынесці?

— Не, яе многа. Я вам накажу, дзе яна схаваная.

Ён аглянуўся навокал і хутка сказаў:

— Сустрэнемся ў Шчэгліцкім лесе, каля прасекі. Я прыйду туды вечарам. Добра?

— Добра.

Вечарам сустрэліся на ўмоўленым месцы. З Папоўскім былі яшчэ два партызаны. Я павёў іх да вулля і аддаў зброю, схаваную ў ім. Тую, што была закапана пад вывараццю, дзед паспеў перадаць сам. Папоўскі спытаў, дзе я назбіраў столькі зброі. Я раскажаў аб усім па парадку. Раскажаў яшчэ, што наглядаў праз бінокль. Ён абняў мяне і пацалаваў.

Калі яны забралі зброю, Папоўскі падхапіў мяне пад пахі і пасадзіў на воз. Потым сам сеў побач са мною. Паглядзіўшы мяне па галаве, ён весела сказаў:

— Малайчына! Я абавязкова забяру цябе з сабою.

Ён быў камандзір партызанскай разведкі і мог гэта зрабіць. Яны вывезлі мяне з лесу. Я пайшоў у сваю вёску, а яны паехалі ў лагер.

Праз некалькі дзён да мяне завіталі Папоўскі, камандзір роты Панічэўскі і разведчык Калінін. Яны казалі мне паглядзець, ці ёсць хто на дарозе ў Княжыцы. Не паспеў я выйсці за вёску, як убачыў трох конных немцаў. Яны імчалі галопам. Я на ўсе ногі пабег назад і сказаў аб гэтым партызанам. Я к толькі немцы параўняліся з нашай хатай, партызаны адкрылі агонь. Афіцэр, які ехаў пасярод салдат, першы ўпаў на зямлю як сноп. За ім паляцеў з сядла другі немец. Трэці хутка павярнуў і наўскач панёсся назад. Куля насцігла і яго, ён гайдануўся, але не зваліўся, а завіс у страмёнах. Як ашалелы, конь памчаў свайго седака ў гарнізон. Партызаны забралі дакументы і іншыя рэчы афіцэра і сталі збірацца.

— Цяпер табе ў дзядзькі заставацца нельга,— сказаў Папоўскі, пасадзіў мяне на свайго каня і сеў сам. Мы прыехалі ў вёску Севасьянавічы, якая была за пятнаццаць кіламетраў. У ёй стаяла цэлая рота партызан. Было вядома, што немцы хутка прыедуць паліць вёску. Партызаны рашылі іх падпільнаваць.

Дарога з Княжыц у нашу вёску праходзіла недалёка ад лесу. На палове шляху лес клінам удаваўся ў поле. Якраз у гэтым месцы партызаны і зрабілі засаду. Але немцы апырэдзілі партызан. Яны прыехалі ў вёску раней, падпалілі трыццаць пяць дамоў і вярталіся назад. Партызаны падпусцілі іх на блізкую адлегласць і адкрылі агонь з кулямётаў і ротнага мінамёта. Немцы, адстрэльваючыся, пачалі ўцякаць. Пасля бою на дарозе засталася ляжаць дваццаць пяць забітых фашыстаў і шэсць коней, запрэжаных у павозкі. У павозках ляжала нямецкая зброя. Забраўшы яе, партызаны вярнуліся ў вёску.

Хутка я прывык да партызанскага жыцця. Асманаўскі атрад, у якім я жыў, складаўся з маладых хлопцаў. Я спадабаўся ім, і яны мяне палюбілі. Я таксама вельмі паважаў іх. Я выконваў розныя атрадныя работы, чысціў зброю. Хутка навучыўся карыстацца карабінам, рэвальверам, пісталетам і нават кулямётам. Крыху пазней мяне сталі пасылаць у разведку.

Уранні мяне паклікаў камандзір узвода і сказаў:

— Сёння пойдзеш у разведку ў вёску Княжыцы. Там немцы капаюць акопы, і трэба разведаць, у якіх месцах. Зразумеў?

— Ага.

— Можаш збірацца.

Я апрануў парваную світку, брудныя штаны, дзіравую шапку,

Цераз плячо начапіў вялікую зрэбную торбу. Цяпер я быў падобен да сялянскага хлопчыка-жабрака. У такім выглядзе адправіўся ў гарнізон.

Я заходзіў у сялянскія хаты і прасіў хлеба, а сам тым часам усё выглядаў і браў на прыкмету. За час вайны я прывык да ўсякіх нечаканасцей і страху ніякага не адчуваў.

Абышоўшы ўсе хаты, я накіраваўся за вёску, дзе капалі акопы. На краях акупаў, спусціўшы ўніз ногі, сядзелі нямецкія наглядчыкі і нешта елі з кацялкоў. Немец паклікаў да сябе, запытаў, што мне тут патрэбна. Я папрасіў у яго хлеба. Другі, які сядзеў побач, выняў нешта з сумкі і працягнуў мне. Але не паспеў я ўзяць, як першы моцна лупянуў бізуном між гілячэй. Я заенчыў і хутка пабег прэч. Слёз маіх як і не было.

Ідучы туды і назад, я налічыў пятнаццаць розных акупаў, якія размяшчаліся паўкругам да вёскі. Пасярод іх былі два вялікія оліндажы з кулямётнымі гнёздамі.

Вярнуўшыся ў атрад, я аб усім гэтым раскажаў камандзіру ўзвода. Вечарам камандаванне аб'явіла мне падзяку. Я вельмі рад быў, што добра выканаў заданне.

Пасля гэтага мяне часцей сталі пасылаць у разведку.

ВАСЯ САУЛЬЧАНКА (1932 г.), г. Шклоў, дзетдом № 1.

ДЗВЕ МАГІЛЫ

Было гэта ў першы год вайны, восенню, у ясны дзень, калі так хацелася выбегчы на вуліцу, пашукаць самыя прыгожыя апалыя ліпавыя лісты. Але я вымушаны быў сядзець у хаце. У суседнія вёскі – Конаўку, Паровіўку, Цёплыя – прыехалі карныя нямецкія атрады. У нашай вёсцы, Хварасцянах, карнікаў яшчэ не было, але іх з вялікім жахам чакалі і тут. Страляніна была чуваць навокал. Хадзілі чуткі, што карнікі расстрэльваюць усіх, каго застануць за вёскай. І мая маці, заклапочаная, бледная, амаль кожную хвіліну гаварыла адно і тое ж:

– Глядзі, не выходзь нікуды... А то сам ведаеш...

Паміраць я не хацеў, а таму і не працівіўся матцы. Не адыходзячы ад акна, увесь час глядзеў я ўдаль і гатовы быў схвацца пад печ ці зарыцца ў пасцель, калі пакажуцца нямецкія разбойнікі. Але дарога была пустынная, і я час ад часу адыходзіў ад акна.

Першых немцаў я заўважыў здалёк, яшчэ за Таранковым дваром, калі яны толькі паказаліся на веласіпедах з-за юркі. Я хацеў быў схвацца, але мяне зацікавіла, што побач з веласіпедамі варушыліся дзве дзіцячыя постаці. Хутка я разгледзеў двух немцаў у касках. Яны ехалі схіліўшыся, адзін за адным, а за першым веласіпедам беглі два цяплыньскія хлопчыкі. На іх тварах былі вялізныя сінякі, цёк брудны пот. Вочы вылазілі на лоб. Яны бесперастанку лізалі языкамі сухія губы. Задні немец іх падганяў, і яны не адставалі ад першага веласіпеда.

Немцы паехалі к лесу. Праз кароткі час адтуль пачуліся два сухія выстралы.

– Няўжо тых дзяцей?.. – са слязамі на вачах ламала мама рукі...

Назаўтра, калі немцы кудысьці зніклі, бацькі знайшлі сваіх дзяцей у хварасцянскім ельніку мёртвымі.

Іх везлі на калёсах праз нашу вёску. Усе хварасцянцы выйшлі насустрач. Маткі дзяцей-нябожчыкаў ехалі на тых жа калёсах і галасілі. Я ішоў побач, і слёзы каціліся з маіх вачэй. Целы забітых былі закрыты белай прасціной, я не мог іх разгледзець. Маткі нахіляліся да сыноў і, заліваючы прасціну слязьмі, прыгаварвалі:

— Намазолілі вы вочы разбойнікам... За што ж яны вас?... Няма ў іх нічога чалавечага...

Пахавалі іх на тым месцы, дзе знайшлі забітымі, і паставілі два крыжы.

Цяпер я часта хаджу на гэтыя могілкі, і перад маімі вачыма ясна паўстае ўвесь жудасны малюнак.

Яны загінулі смерцю нявінных, не дачакаўшыся светлых дзён.

САША МУКГОРАЎ (1930 г.), г. Мінск, 2-гі Р.Люксембург зав., д. № 11.

НА АКОПНЫХ РАБОТАХ

Увосень 1943 года фронт падышоў да ракі Проні. Вёска Хварасцяны, дзе я жыў, знаходзілася ў трох кіламетрах ад ракі, і старыя гаварылі, што нашы хутка будуць тут. З нецярпекнем чакалі людзі прыходу сваіх.

Мы жылі ў лесе: баяліся, каб нас не перастралялі ці не пагналі ў рабства ў Германію. Але, як толькі падымалася сонца, немцы, нібы ганчакі, бегалі па кустах і лавілі маладых, старых і падлеткаў. Вечарам маці і наша суседка Паўлючыха загаварылі аб тым, дзе мне і іхняму Івану схавацца на дзень.

— Заставацца тут рызыкаўна, — сказала мама. — Няхай лепш ідуць у Чортава балота. Дарог паблізу няма, і немцы не так валачыцца будуць.

Развіднелася ўжо, калі я з Паўлюковым Іванам выйшлі з вылежанай цёплай ямкі. Галінкі дрэў убраліся інеем. Я калаціўся ад холаду і лезці ў тваністае балота не захацеў. Рашыў запаўзці ў бункер, які калісьці з сёстрамі будаваў, і прасядзець там да вечара. Бункер быў добра замаскіраваны, і немцам цяжка прыкмеціць яго. Аб сваім намеры расказаў Івану. Той не згадзіўся, раззлаваўся на мяне і бягом кінуўся назад. Я залез у бункер і распластаўся на саломе, што ў пасцелі. Побач былі другія бункеры. У іх чуліся плаксівыя дзіцячыя галасы. Не прыкмеціў, калі падкраўся сон. Прахапіўся ад жаночых крыкаў, якія даносіліся знадворку. Я не мог зразумець, у чым справа.

Раптам ля ўвахода зашастаў лазовы куст, і ў дзвярах я ўбачыў чорнае дула аўтамата. Я вылез і апынуўся перад самым немцам. Морда ў яго была чырвоная і прышчастая, нібы абскрэбеная тупым нажом морквіна. Аўтамат настаўлены прама ў грудзі. Я стаяў і адчуваў, як дрыжкі працінаюць усё маё цела, цямнее ў вачах. Штурхануўшы мяне рукою так, што я ледзь не паваліўся, немец загадаў ісці наперад. Ён прыгнаў мяне да грамады хварасцянцаў, якіх немцы вылавілі ў кустах і на балоце. Сярод іх быў і Харанёўскі Коля, з якім я вучыўся ў школе. Родных маіх не было; іх, як відаць, немцы не знайшлі.

Нас гналі табуном, нібы авечак, спярша па полі, затым дарогай праз бярэзнік. Зараснік кішэў ад немцаў. Яны капалі бункеры, ляпалі сякерамі. Каля дарогі стаяла легкавая машына. Ля яе круціўся нямецкі афіцэр. Калі мы праходзілі міма, ён схапіў мяне за руку, выцягнуў з натоўпу і адштурхнуў убок. Тое самае зрабіў ён і з Харанёўскім Колям. Я павесялеў. Цяпер я быў не адзін. Да нас падышоў немец з вінтоўкай і пагнаў перад сабой. Спшыліся ля шырокай і глыбокай ямы, дзе гірацавалі дзяўчаты. Нам далі рыдлёўкі і паказалі, каб мы лезлі туды «арбайтэн».

Працавалі ўвесь дзень без перадыху. Нам не давалі нават разагнуцца. Даволі было гэта зрабіць, як немец, які стаяў над намі,

гаркаў на ўсё горла і пагражаў зброяй. К вечару я зусім знямогся. Шчыме лі рукі, ныла спіна. Здавалася, не вытрымаю і павалюся.

Калі зусім сцямнела, нас пасадзілі на грузавік і над вартай прывезлі ў вёску Усушак, якая знаходзілася ў пяці кіламетрах ад нашых Хварасцянаў. Выгрузілі і прывялі ў прасторную хату. У памяшканні гарэла газоўка. Перакладчык спытаў нашы імяны, прозвішчы, дамашнія адрасы.

За сталом сядзеў тоўсты лысы немец і запісваў з слоў перакладчыка. Потым ён нешта буркнуў. Перакладчык грозна сказаў:

— Задумаеце ўцячы, зловім і расстраляем. Не паглядзім на ваш дзіцячы ўзрост.

Амаль да самай зімы нас ганялі на работу з Усушка ў хварасцянаўскія бярэзнікі. Пра сваіх родных я нічога не чуў і не ведаў.

Аднойчы, шукаючы з немцамі вады для размочвання гліны, мне пашчаслівіла пабыць на тым месцы, дзе я хаваўся з сваімі. Я ўзіраўся ў наваколле, стараючыся адшукаць прыкмету, якая б сказала, што родныя яшчэ тут. Але нічога такога я не ўбачыў. Наткнуўся і на бункер, адкуль мяне выцягнулі немцы. Ён быў увесь разбураны.

Работа, якую мы выконвалі, была непасільная для нас. Мы то капалі бункер, то насілі бярвенні для накатаў. Немцы ляліся, смяліся і здэкаваліся з нас, чаго я не мог цяраць. Прадуктаў амаль не выдавалі, хоць нам было вызначана на дзень трыста грамаў хлеба і не памятаю колькі маргарыну. Жылі толькі тым, што крадком раздабывалі ў вёсцы.

З Усушка нас перагналі ў вёску Астравы. Тут было яшчэ горш. Есці не давалі, а знайсці што-небудзь было немагчыма, бо ўсё надабралі немцы. З кватэрамі было кенска. Лепшыя памяшканні займалі немцы. Не лічачы дзяўчат, падлеткаў і старых, нас было каля дваццаці чалавек. На ўсіх адвялі маленькую дзіравую хатку з вокнамі без шыб. У добрага гаспадара, як гаварылі старыя, карова стаяла ў цяплеjšым хляве. Толькі тут я даведаўся, што фронт прасунуўся нанерад і зараз пярэдняя лінія яго не на Проні, а дзесьці ля вёскі Усушак. Маю вёску занялі нашы. Як хацелася зараз быць там! З Астравой нас ганялі ноччу пад Усушак, на перадавую, капаць траншэі. Гэта былі дні сапраўдных пакут. Кулі світалі над галовамі, а нас паставяць на адкрытым полі, адмераюць на пяць, а то і болын метраў і — капай. Зямлю скаваў мароз, і мясцінамі мерзлата даходзіла да паўметра. Я выбіваўся з сіл, пакуль выконваў сваю норму. Часта толькі ўранні нас выводзілі з гэтага пекла.

Колькі маладых дзяўчат пакалечыла праз немцаў у тэты час! Памятаю адну смаленскую. Маленькая такая, вясёлая. Яна расказвала пра бацьку, што служыў у Чырвонай Арміі, пра маці, якую забілі немцы. Яна так не любіла немцаў, што гатова была пазасякаць іх рыдлёўкай. Куля трапіла ёй у шыю. Як цяпер чую яе сіплы галасок:

— Ой, паміраю! І з-за каго? З-за смярдзючых немцаў.

Шмат загінула дзяўчат з суседняга с яла Доўгі Мох. Хлопчыку Федзю з вёскі Раманвіна куля прайшла праз хрыбетнік.

— Ай, у пяты, у пяты коле! — нема крычаў бядак.

А ці можна забыць Аню з Усушка? Яна была ўжо самастойная дзяўчына — дзесяць класаў скончыла да вайны. Герад самым няшчасцем, ледзь не плачучы, расказвала, што брат яе ў Чырвонай Арміі афіцэрам, а сама яна ворагу працу аддае. Ёй прастрэлілі грудзі.

Я пачаў задумвацца, як выкруціцца ад катаржнай працы. Рад быў бы захварэць, і захварэць так, каб не падняцца. Але хвароба не ішла. Уцячы? Нельга — вартавалі. А працаваць на немцаў дужа не хацелася. Не

выйсці на работу таксам а было амаль немагчыма. Усё ж некаторыя ўхітраліся ўхіляцца ад працы, хаваліся. Немцы ведалі пра гэта і ўзмацнялі кантроль. Перад тым, бывала, як ісці на работу, выстраяць у шарэнгу і давай правяраць па спісу, хто прысутнічае, а каго няма. А тады пойдучь па хатах, знойдуць ухільшчыкаў, надаюць у каршэнь і пагоняць на месца. А яшчэ немцы ўвялі талоны. Як прыйдзеш з работы і здасі патрулю рыдлёўку, табе даюць талон. Назаўтра па гэтым талонам выдавалі паёк. У спісе рабілі паметку, што ты здаў талон, атрымаў «харчы», а гэта значыць, учора працаваў. У каго не было талона, садзілі ў халодную.

Гледзячы на старэйшых, аднойчы і я не пайшоў на працу. Зрабіў так. Яшчэ днём схаваў рыдлёўку, а калі выганялі на працу, сам залез пад падлогу. Сядзеў ціха, таму што па хатах часта хадзілі нямецкія патрулі. Калі вярнуліся рабочыя, хутка апрануўся і пайшоў услед за калонай. Я так злаўчыўся, што тры ночы ўзапар не выходзіў на работу. На чацвёртую – папаўся. Атрымалася гэта таму, што талоны раздалі не па месцу прыбыцця, як было раней, а ў дарозе.

У хату ўвайшоў начальнік нашай калоны і, не пераступіўшы парога, клікнуў мяне.

– Чаму не быў на працы? – спытаў ён праз перакладчыка.

– Чаравікі парваліся, – адказаў я.

Начальнік вызверыўся і так штурхануў, што з мяне ледзь не выскачыў дух. Думаў, што прыстрэліць: у такія моманты ён пускаў у ход рэвальвер.

– Унтэр-афіцэр учора заходзіў сюды і нікога не бачыў, – сказаў перакладчык.

Такіх «злачынцаў», як я, сабралі чалавек дзесяць: восем дзяўчат, Вася з вёскі Доўгі Мох і я. Пастроілі і пад вінтоўкай пагналі да якогасьці яшчэ вышэйшага начальніка. Спыніліся перад добра абсталяваным домам. Праз некалькі хвілін да нас выйшаў обер-лейтэнант з перакладчыцай.

– Па якой прычыне не выйшлі працаваць?

Мы ў адзін голас закрычалі:

– Няма чаго абуць! Босыя ж мы не пойдзем – зіма...

Обер-лейтэнант бліснуў вачыма, штосьці буркнуў нашаму унтэру і знік за дзвярыма.

– На тры дні ў халодную. Ноччу будзеце капаць акопы, а прыйдзеце – у халодную. Прадуктаў ні грама не атрымаеце. Босыя будзеце хадзіць, – перавяла перакладчыца і пайшла.

Увесь дзень прасядзелі на марозе ў пуні. Было вельмі холадна. Мы дрыжалі – зуб на зуб не пападаў. У шчылінкі заглядвалі немцы, хіхікалі. Мы абураліся, злавалі, але зрабіць нічога не маглі.

Калі добра сцямнела, пачуўся скрогат металу. Дзверы адчыніліся, у пуню ўвайшоў вусаты немец і наказаў выходзіць на двор. Два ўзброеныя немцы прывялі нас да лазні. Лазня была зусім маленькая. Дзяўчаты размясціліся на палку, я улёгся на вузкім услончыку пад падком, а Васіль прысеў на зямлі побач са мной. Цэлую ноч нас не выпускалі на двор, і гэта была самая горшая пакута. Толькі апоўдні нам дазволілі выйсці на некалькі хвілін.

Вечарам прама з лазні, не даўшы нават забегчы на кватэру, разам з другімі нас пагналі на работу. У дарозе Коля і Віця з вёскі Раманвіна перадалі мне кавалачак хлеба.

На ўсё жыццё запомнілася і нямецкая «дэзінфекцыя». Немцы забралі адзенне і розныя лахманы, якія былі ў нас, і аднеслі ў лазню. Мы засталіся ў сваёй хацелуні голыя і чакалі. Я не знаходзіў месца ад сцюжы. Усё цела пасінула і скурчылася. Мёрз не толькі я, а ўсе. Старыя апошнімі словамі лаялі немцаў. Ім, па-мойму, было яшчэ халадней, як мне.

Гадзіны са тры пратрымалі адзенне ў лазні, а мне гэты час здаўся даўжэйшы за мой пражыты век. Пасля гэтага я доўга кашляў, з'явіўся на-смарк, галаўныя болі. Рашыў схадзіць да доктара. Доктар, тоўсты маленькі немчык, здалёку паглядзеў на мяне, усміхнуўся ў кароткія вусы і штосьці прабубнеў. Перакладчыца сказала мне:

– Доктар гаворыць, што замест адной нормы трэба выконваць дзве. Гэта першае лякарства...

Выйшаў я з «амбулаторыі» моўчкі, але ў сэрцы маім кіпела. Каб можна было, я разарваў бы на кавалкі і тлустую свінню – доктара і нямецкага прыхвасня – перакладчыцу.

Вясной з Астравой нас перавезлі далей на захад, к Дняпру. Жылі ў лесе, у бункерах. Штодзень ганялі папраўляць дарогі. З ежай стала яшчэ горш. Калі ва Усушку і Астравах мы знаходзілі сякія-такія пакінутыя сялянамі харчы, то тут аб гэтым не было чаго і думаць. Вёскі і ў вочы не бачылі: з лагера нас не выпускалі ні на крок. Уцячы таксама нельга было – вакол стаялі вартавыя.

Аднаго разу, выбраўшы цёмную ноч, падпоўз я к бункеру, дзе хаваліся нямецкія прадукты. Маленькае акенца было над самай зямлёй. Я асцярожна выняў з рамы шкло і працягнуў руку. На маё шчасце, там ляжаў хлеб. Хуценька выцягнуў сем буханак, і гайда. Прынёс у бункер. Мы паселі каля яго ўкруг – і хлеба як не было. Мяне разабрала ахвота, і я зноў набег к «складу». Толькі дастаў дзве буханкі, як на нроцілеглым баку бункера лягнулі дзверы. Схапіўшы хлеб, я пабег да свайго бункера. Недалёка ад яго хлеб схаваў пад бярозкай.

Немцы заўважылі прапажу і назаўтра ўранні зрабілі вобыск ва ўсіх бункерах, дзе жылі калоннікі (так называлі нас). Прышлі да нас, выгналі ўсіх з бункера і давай рыцца. Пераварнулі ўсё дагары нагамі, але хлеба не знайшлі: ён быў ужо з'едзены.

Прышоў час, калі усё часцей і часцей пачалі з'яўляцца нашы самалёты. Бывалі дні, што яны лёталі цэлымі чародамі. З вялікай радасцю мы паглядалі на іх, чакаючы хуткага вызвалення. Старыя гаварылі:

– Ці не пачалі нашы наступленне?

Рушылі з лесу і мы. Нашы самалёты не давалі немцам спакою. Немчура зелянела ад злосці, а мы ззялі ад задавальнення.

Аднойчы нас гналі між падвод. І толькі мы выйшлі з лесу на палянку, як у небе з'явілася каля дваццаці нашых самалётаў. Яны набліжаліся з вялікай хуткасцю. Падляцеўшы бліжэй, як дажджом, сыпанулі з кулямётаў. Немцы драпанулі хто куды. Цяпер ім было не да нас. Я паваліўся на траву, як забіты. А кал! немцы разбегліся, я прыўзняўся і – бягом у жыта, у процілеглы бок. Як мага далей адпоўз ад дарогі, лёг і суцішыўся. Самалёты хутка зніклі. Немцы пачалі збірацца. Іх говар ледзь далятаў да мяне. Я не падымаўся з зямлі гадзіны чатыры.

Рантам да маіх вушэй данёсся глухі гул, які з кожнай хвілінай узмацняўся. Я насцеражыўся і крыху прыўзняў галаву. Скрозь жытнія сцяблінкі ўбачыў дзве нямецкія браніраваныя машыны. Адна за адной яны рухаліся прама на мяне. Спалохаўся не на жарт, але не ўстаў з зямлі, а

прыціснуўся да яе як можна шчыльней, схіліўшы галаву так, каб адным вокам можна было наглядаць за рухам машын. Ляжаў і чакаў. Сэрца маё ледзь не вырвалася з грудзей, на лбе выступіў халодны пот. Узняцца і бегчы немагчыма было. Я ведаў, што, калі паднімуся, немцы скосяць мяне з кулямёта. Адна з машын прагрукатала метры за два ад мяне. І цяпер я дзіўлюся, як у мяне хапіла цярпення і вытрымкі ўлежаць на месцы ў такі момант. Калі яны прайшлі, я папоўз да кустоў і, толькі дабраўшыся да іх, павесялеў. У хуткім часе натрапіў на некалькі тутэйшых жанчын. Тут мы і начавалі. Гэта была апошняя ноч маіх пакут і маёй няволі.

САША МУКГОРАЎ

НУМАР 79645

Калі фронт стаў набліжацца да Бягомля, сакратар райкома партыі сказаў маме:

— Муж ваюе, а ты выязджай. Няма чаго табе тут рабіць з чацвярыма дзецьмі.

— А на чым я наеду?

— Я дапамагу дастаць каня,— паабяцаў ён.

Сваё слова сакратар стрымаў. Мы пагрузілі на падводу свае манаткі, узялі харчоў і рушылі ў дарогу.

Каля заповедніка немцы перарэзалі нам шлях і забралі каня. Далей ехаць не было на чым, і мы пешшу вярнуліся ў Бягомль. Але там жыць доўга не прыйшлося. Бацькаў знаёмы перадаў нам, каб мы ўцякалі адсюль: нас могуць арыштаваць як сям'ю камуніста.

Мы сабраліся і ў тую ж ноч выехалі ў вёску Дроздава Талачынскага раёна. Тут было шмат сямей партызанаў і савецкіх работнікаў. Тут знаходзіўся і штаб мясцовага партызанскага атрада. Мы пасяліліся ў адной цёткі.

Праз некаторы час у Бягомльскім раёне арганізаваўся партызанскі атрад. Камандзірам яго быў наш знаёмы Манковіч. Даведаўшыся, дзе мы знаходзімся, ён прыслаў запіску, у якой раіў пераехаць да яго ў атрад. Мы пачалі рыхтавацца да ад'езду. Але не паспелі. У поўдзень наляцелі немцы і акружылі вёску. У вёсцы былі партызаны. Між імі і немцамі завязаўся бой. Было забіта і ранена шмат нашых людзей. Мая мама таксама была ранена ў руку і нагу. Людзей сабралі ў адно месца, пералічылі, пад канвоем прыгналі ў Талачын і пасадзілі ў турму.

У невялікім падвале змяшчалася каля трохсот чалавек. Духата і цесната былі страшэнныя. Людзі задыхаліся. Есці давалі адзін раз у суткі і то нейкага пойла. Каля дзвярэй стаяла бочка з вадой.

Стары дзядок, які быў каля яе, самлеў, уваліўся ў бочку і захлынуўся. Штодзённа памірала некалькі чалавек. У маёй мамы гнаіліся раны, але ніхто і не думаў дапамагчы. Тады я разарвала хусцінку і перавязала раны.

Сярод нас знаходзілася многа партызан. Іх дапытвалі на двары турмы. Немцы выганялі нас з падвала і прымушалі глядзець, як яны здзекуюцца з іх. Калі хто-небудзь адварочваўся, таго немцы моцна збівалі. Я сама бачыла, як адна пажылая жанчына не магла перанесці выгляду нечалавечых пакут, самлела і ўпала на зямлю. Да яе падскочыў паліцай і ўдарыў ботам у спіну. Жанчына не паднімалася. Яе падхапілі,

выцягнулі на тое месца, дзе дапытвалі партызан, і пачалі лупцаваць бізунамі. Білі да таго часу, пакуль яна зноў не страціла прытомнасці.

Тыдзень, праведзены ў талачынскай турме, здаўся годам. Потым нас перавялі ў мінскі канцлагер. У ім было яшчэ горш. Людзей зусім марьин голадам. Пачаліся хваробы. Неўзабаве захварэла і мая бабуля. Я палажылі на спецыяльныя нары, на якіх ляжалі і другія хворыя. Калі іх збіралася многа, пад'язджала вялікая закрытая машына «чорны воран» і забірала іх. Хворых вывозілі за горад у лес і расстрэльвалі. Так загінулі мая бабуля, цётка Саша і іншыя знаёмыя з нашага мястэчка.

Потым захварэлі маці і я. Мяне кінулі на тых самых нары, на якіх ляжала бабуля. Я ведала, што мяне чакае смерць. Мне зрабілася страшна. Я не ўтрымалася і заплакала. Прышоў рускі доктар Міхаіл Сямёнавіч, малады і надзвычай чулы чалавек. Каб звярнуць на сябе ўвагу, я заплакала яшчэ мацней. Ён падышоў да мяне.

— Адкуль ты? — спытаў Міхаіл Сямёнавіч.

— З Бягомля, — адказала я.

— А што ў цябе баліць?

Я расказала.

— Ці ёсць у цябе мама?

— Ёсць...

— Не плач, — ціха прагаварыў ён і, падышоўшы да нямецкага доктара, сказаў, што я не тыфозная хворая, а грыпозная. Немец не даў веры. Ён памацаў мой пульс, паслухаў і злосна сказаў, што Міхаіл Сямёнавіч памыляецца: дзяўчышка якраз тыфозная і яе трэба застрэліць. Міхаіл Сямёнавіч пачаў прасіць, каб не рабілі гэтага. Немец доўга не згаджаўся, а потым згадзіўся. Мяне перанеслі ў другое, асобнае месца. Дзякуючы Міхаілу Сямёнавічу засталася жывая і мама. Рускі доктар выратаваў ад смерці шмат савецкіх людзей. Як потым выявілася, немцы даведаліся, што ён спачувае рускім, і расстралялі яго.

Калі пайшло на папраўку, мяне забралі ў памяшканне, дзе знаходзіліся здаровыя. Затым з'явілася і мама. Я вельмі рада была бачыць яе. Але, як на бяду, захварэў брат Сеня. Па просьбе мамы яго забраў Міхаіл Сямёнавіч. Потым я даведалася, што Міхаіл Сямёнавіч вьшечыў яго і ён уцёк у партызаны.

Пасля выздараўлення ўсіх, хто быў звязаны з партызанамі або лічыўся савецкім актывістам, адлучылі ад астатніх, старанна агледзелі, адабралі рэчы і добрую вопратку і пагналі на станцыю. На пуцях стаяў доўгі-доўгі цягнік. Нас пасадзілі ў таварны вагон, дзверы зацягнулі дротам і строга наказалі сядзець і не варушыцца. Пры гэтым было аб'яўлена, што калі ўцячэ хоць адзін чалавек, то ўвесь састаў паляціць пад адхон.

Калі цягнік крануўся, жанчыны кінуліся да дзвярэй. Праз шчыліны ў дзвярах пазіралі на родныя палі і лясы, якія заставаліся ззаду. Многія плакалі: куды нас вязуць і што з намі будзе, ніхто не ведаў. Я прытулілася да мамы і сядзела моўчкі. Маўчала і мама.

У першую ж ноч зняволення аднаго вагона ўзарвалі столь і ўцяклі. Сярод іх быў і знаёмы дзядзька Цярэшчанка. У нашым вагоне таксама пачалі праразаць дзірку ў падлозе. Завадатарам гэтай справы была цётка Франя. Але знайшлася нямецкая прыслужніца, якая да несла аб гэтым канвой. У час астаноўкі прыйшлі камендант і салдаты і цётку Франю так збілі, што яна ў дарозе памерла. Пасля гэтага канвой узмацніўся. У наш вагон пасадзілі дванаццаць салдат, якія дзень і ноч сачылі за намі і ю разу не выпусцілі на двор.

На дарогу кожнаму з нас выдалі па паўбуханкі хлеба. Больш нічога не давалі. Жыхары вёсак і гарадоў падыходзілі да цягніка і прасілі канваіраў, каб яны дазволілі перадаць хлеб. Немцы бралі і самі з'ядалі. Людзі хутка слабелі. Ад голаду многія паміралі. Іх выкідвалі проста з вагонаў.

На шостыя суткі поезд спыніўся. Куды мы нрыехалі, ніхто не ведаў. Некалькі гадзін нас не выпускалі з вагонаў. Потым загадал! выходзіць. Нас пастроілі ў калону па пяць чалавек і пагналі, Ноч была нём на я, ішоў дождж з градам. Мы курчыліся ад холаду, бо нашу вопратку адабралі яшчэ ў Мінску.

Лагер быў агароджаны высокай мураванай сцяной, зверху нахіленай у бок лагера. Наверсе былі электрычныя правады. Па правы бок ад нас на вялікім пляцы стаялі мужчыны ў ніжняй бялізне. Яны моклі над дажджом.

У лагер штодзённа прыбывала па некалькі эшалонаў, больш за ўсё з яўрэямі. Іх прывозілі з розных краін. Яны прыязджалі ў добрых вагонах, з вокнамі. Першы прыбыў эталон з яўрэямі, потым наш, за нашым яшчэ адзін з яўрэямі. Начальства палічыла, што першыя два эшалоны з яўрэямі, а трэці – з рускімі. Перш-наперш у лагер пагналі людзей л першага эшалона, за імі – нас.

Спачатку мы ішлі полем, потым увайшлі ў лес. Пасярод яго, недалёка ад дарогі, мы ўбачылі касцёр, на якім нямецкія каты спальвалі дзяцей. Яны бралі дзяцей і, як дровы, кідалі ў агонь. Дзеці страшэнна крычалі:

– Мамачка, ратуй нас!

На іх крыкі ніхто не звяртаў увагі. Ад іх крыкаў зрабілася страшна. Я дрыжала, нібы на марозе.

На ўскраіне лесу мы ўбачылі крэматорыі, вялікія, падобныя на фабрыку, будынкі з высокімі круглымі комінамі. З комінаў вырываліся клубы сівога дыму і часам шугала полымя. На зямлі стаяў страшэнны смурод. Пахла гарам. Тут мы здагадаліся, што трапілі ў лагер, дзе спальваюць людзей.

Убачыўшы першы раз гэтае полымя, я крыкнула:

– Мамачка, пажар!

Але полымя хутка згасла. Мая сяброўка, Міля Янушкоўская, якая ішла побач, сказала:

– Каця, нас адлучаць ад дарослых і спяляць на тым самым кастры, на якім спальвалі дзяцей.

Стала ясна, што нас вядуць на смерць. У галаве памуцілася. Я нават не памятаю, што гаварыла маме ў той час.

Па дарозе немцы не дазвалялі ні размаўляць, ні аглядацца па баках. Адна знаёмая, цётка Мар'я, гадоў пад сорок, інвалідка – у яе правая нага была драўляная – не сцярпела і злосна крыкнула:

– Гады, паразіты! За што мучыце народ? Усё роўна ўсіх не пераб'яце.

Да яе падскочыў канваір, схопіў за вопратку, выцягнуў з шарэнгі і тут жа, на вачах усіх, застрэліў з вінтоўкі.

Будынак крэматорыя быў агароджаны калючым дротам. Нам загадалі спыніцца. Гадзіны са тры мы ста ял і без руху. За гэты час у крэматорый прывялі мужчын-яўрэяў. Калі ўспыхвала Полымя, мы здагадваліся, што гэта кідалі ў ашнь людзей.

Як мы сгаялі на двары, да нас падышоў нейкі чалавек і па-руску спытаў:

– Хто вы, рускія ці не?

— Рускія,— хорам адказалі мы.

Ён не паверыў і зноў перапытаў:

— Скажыце праўду, не маніце, хто вы такія?

Мы зноў адказалі, што рускія.

— А што тут робяць з людзьмі? — спыталі жанчыны.

— Вы не хвалюйцеся, нічога дрэннага з вамі не будзе,— адказаў ён.

Тады да яго падыйшла Міля і жаласным голасам спытала:

— Скажыце, дзядзечка, нас спаляць ці не?

— Дзет к а мая, не бойся. Вы ўсе застаняцеся жывыя,— сказаў ён і пайшоў кудысьці ўбок.

Праз некалькі хвілін падыйшоў тоўсты пажылы немец-зсэсавец і загадаў усім распранацца. Людзі не хацелі гэтага рабіць. Немец паўтарыў свой загад. З крыкам і плачам жанчыны і дзеці пачалі скідаць вопратку. Тых, хто не хацеў распранацца, немец лупіў палкай. Многія, усё яшчэ не верачы, што іх гоняць на верную смерць, звязвалі сваю вопратку ў клуначкі і клалі збоку, у сушэйшае месца.

Калі ўсе распрануліся, нас пастроілі ў шарэнгу па адным чалавеку і сказалі ісці. Мы ўвайшлі ў сырое і цёмнае, без вокнаў, памяшканне. Сцены і падлога ў ім былі цэментавыя. Холад хапаў за ногі, зрабілася яшчэ страшней. Я з жахам падумала: «Вось-вось настане мой канец, і больш я нічога не ўбачу».

Мінуўшы адзін пакой, увайшлі ў другі. Тут жанчынам пачалі абстрыгаць валасы і кідаць у кучу. Такіх куч было некалькі.

У трэцім пакоі дзве немкі ў чорных халатах змазвалі нам галовы нейкай смярдзучай вадкасцю. Затым па адной сталі мы заходзіць у памяшканне, з якога ўжо траплялі ў печ крэматорыя. Перад уваходам стаяла вялікае карыта з якойсьці густой сліззю. Кожны з нас вымушаны быў памазаць ногі да калень.

У памяшканні гарэла адна малюсенькая лямпачка. Калі я і Міля ўвайшлі, мама ўзяла нас за рукі. Яна ўвайшла раней і чакала нас каля дзвярэй. Я прытулілася да яе мацней. Калі памяшканне аказалася бітком набітым людзьмі, дзверы за намі зачыніліся. Падняўся страшэнны плач, энк.

— Хутчэй бы канец,— сказала мама.

Раптам я адчула, як падлога пад намі заварушылася і пачала нахіляцца. Унізе, збоку, мы ўбачылі агонь — гэта і была печ крэматорыя, у якой спальвалі людзей. Тыя, што стаялі з таго краю, з крыкам зваліліся ўніз. Мы таксама не маглі ўтрымацца на слізкіх нагах і пачалі пасоўвацца ўніз.

Але ў гэты час здарылася тое, чаго ніхто не чакаў. Падлога пачала ўзнімацца. Калі яна выраўнялася — расчыніліся дзверы, і ў памяшканне ўвайшлі камендант і той самы немец, які прымушаў нас распранацца. Камендант па-нямецку нешта сказаў тоўстаму.

Нас аблілі халоднай вадой, якая лілася аднекуль зверху. Некаторыя жанчыны так сасмяглі, што разяўлялі раты і з прагнасцю пілі гэтую брудную халодную вадку. Нас вывелі на супрацьлеглы бок крэматорыя, пастроілі ў шарэнгу і загадалі чакаць, пакуль не нададуць вопратку. Праз гадзіну на ваганетках падалі адзенне, і мы пачалі апрагнацца. Жанчынам далі адны летнія плацці. Мне дасталася падраная белая сукенка, якая была да пят. Затым па аднае мы падыходзілі да немкі, якая пэндзлем ставіла на плячах чырвоны знак множання («штрайфа»). У асобнай зале ўсіх нас аглядалі і ставілі кляймо. У мяне на левай руцэ,

ніжэй локця, быў зроблен № 79 645, у мамы – 79 646, а ў Мілі. – 79 644.

Калі скончылася кляйменне, нас загналі ў памяшканне лазні, дзе мы прасядзелі да вечара. Ноччу нас размеркавалі па бараках. Я, мама і Міля папалі ў блок №11. Гэта быў цёмны і цеены будынак. Нары размяшчаліся ў тры паверхі. Людзей было паўнютка набіта. Мы так стаміліся, што паваліліся на нары і адразу паснулі.

Тут мы адбывалі каранцін.

На світанні я прахапілася ад крыку «апель!». Нас прымусілі выйсці з блока і пастроіцца па дзесяць чалавек. З трох гадзін ночы да дзесяці гадзін раніцы прастаялі мы без руху пад адкрытым небам. Гэта было вельмі цяжка. У людзей нылі спіны, падкошваліся ногі. Многія ад голаду і холаду падалі. Некаторыя тут жа паміралі. На маіх вачах памерлі цётка Надзя, Дар'я і іншыя. Трупы забіралі і заносілі ў крэматорый.

У дзесяць гадзін у асобных бачках прынёслі цеплаватую ваду – гарбату, у якой плавала лісце бярозы і другіх дрэў. Кожнаму дасталася па шклянцы. Пасля таго нам далі на пяць чалавек па месцы горкага взрыва, без хлеба. Лыжак не было, і мы пілі яго так. Ад такога варыва людзей ванітавала. У першы раз я зусім не магла яго есці. Але прыйшлося прывыкаць.

Пае л я абеду, з чатырох да адзінаццаці вечара, зноў «апель» – пакутнае стаянне на адным месцы. Вечарам мы атрымлівалі сто грамаў хлеба і шклянку гарбаты. У адзінаццаць гадзін абвяшчаўся «лагерруэ» – спакой. Нас упускалі ў блок, і мы лажыліся спаць. Але ў цеснаце і брудзе заснуць адразу не ўдавалася.

І так кожны дзень.

Калі скончыўся каранцін, жанчын пачалі ганяць на работу.

Недалёка ад лагера была сажалка. Немцы прымшалі зняволеных залазіць у сцюдзёную ваду і вядзёркамі пераліваць яе ў канаву, а потым з канавы назад у сажалку. За малейшае непаслушэнства жорстка збівалі.

Немцы строга сачылі, каб рабочыя нічога не маглі даставаць з прадуктаў. Адночы дзяўчынка Вера прынёсла пачак папярос. Немцы абшукалі Веру, знайшлі пап я.росы і загадалі з'есці іх. Вера некалькі з'ела, а болей не магла. Яе моцна збілі і паставілі стаяць на каленях на вострых цвіках.

У хуткім часе дзяцей, якіх налічвалася пятнаццаць чалавек, адлучылі ад да рослых і перавялі ў блок пад назвай «кіндэрхайм» – дзіцячы дом. Вельмі цяжка было расставацца з мамай. У «кіндэрхайме» нас старанна агледзелі дактары. Пяць дзяўчынак, якія былі вельмі худыя і бяскроўныя, адаслалі назад. А мяне і астатніх пакінулі. Акрамя нас тут знаходзілася шмат дзяцей з другіх краін.

Адночы ў адзінаццаць гадзін дня навічкоў павялі ў «рывір» – бальніцу. З паўгадзіну ці больш мы сядзелі ў прыёмным пакоі і чакалі. Чаго нас сюды прывялі, ніхто не ведаў.

Сярод нас было некалькі зусім маленькіх дзетак – па два-тры гады, не болын. Спачатку ўзялі гэтых малышоў. Іх павялі ў асобную палату. Мы засталіся чакаць сваёй чаргі. Хутка адтуль данесліся дзіцячыя крыкі і плач. Яны то заціхалі зусім, то аднаўляліся з большай сілай. Што немцы рабілі з імі, я не ведала. Адно было ясна: нешта нядобрае, страшнае. Са страхам чакала я, калі паклічуць мяне...

Нарэшце ўвайшла немка і гукнула:

– Жачкіна!

Я здрыганулася. Перакладчыца сказала, каб я падышла да гэтай немкі. Я падышла. Яна ўзяла мяне за руку і павяла ў палату. У палаце нікога не было. На стале я заўважыла шклянныя трубка, у якіх была кроў. Я здагадалася, чаго мяне сюды пр'юялі. Ад страху я пакусала сабе губы, і з іх пацякла кроў. На вачах выступілі слёзы.

— Не плач, нічога страшнага не будзе,— супакоіла перакладчыца.

Мяне распранулі, узялі за рукі і павялі да стала. Я ўпіралася і заплакала яшчэ мацней. Тады немка і перакладчыца схпілі мяне пад рукі і сілком палажылі на стол. Рукі, ногі, галаву прывязалі гумавымі жгутамі. Немка ў белым халаце і з завязаным марляй ротам узяла шпрыц і пракалола на правай руцэ жылу. Ад болю я закрычача і страціла прытомнасць. Ачуняла я ў тым самым пакоі, адкуль мяне ўзялі. Вакол стаялі мае сяброўкі Міля, Тома Стракач і Каця Кудзелька. Твары ў іх былі бледныя: яны думалі, што я не вытрымаю і памру.

Крыві бралі шмат, і многія дзеці паміралі. Так загінулі двухгадовы хлопчык Толя з Барысаўскага раёна, палеская дзяўчынка Ніна пятнаццаці год, трохгадовая Галя і іншыя.

У болын здаровых і дужых дзяцей кроў бралі па некалькі разоў. Я была вельмі худая і знясіленая, і ў мяне болын не бралі. У Асвенціме я пражыла больш года. Дні былі падобныя адзін на адзін. Асабліва цяжка было, калі мяне разлучылі з мамай, і каля года я не ведала, дзе яна і што з ёю. Потым кудысьці ўзялі старэйшых дзяўчынак. Засталіся я, Міля, Тома, Каця. Іншы раз мы садзіліся на нары і пачыналі гаварыць пра сваё паднявольнае жыццё. Дзяўчынкі гаварылі:

— Эх, хоць бы адзін разок убачыць сваіх! Тады б можна было і памерці.

У канцы 1944 года да нас дайшлі весткі, што Чырвоная Армія падыходзіць да Асвенціма. У лагеры паднялася паніка. Немцы пачалі паліць дакументы, баракі, узрывалі крэматырыі, вывозілі людзей. Тых, хто не мог ісці, раестрэльвалі.

Памятаю, нас выгналі на двор і выстраілі ў калону. Пачаўся адбор. Камендант лагера Крамер, высокі, тоўсты, з лупатымі вачыма, і некалькі другіх немцаў глядзелі, ці можа ісці чалавек, ці не. На абясіленых ён паказваў пальцам. Тых забіралі і расстрэльвалі.

Я з дзяўчынкамі стаяла і трэслася. Кожны з нас думаў: а што скажа камендант? Вось дайшла чарга і да нас. Камендант зірнуў на Тому, нешта буркнуў і паказаў пальцам, потым на мяне. Я і Тома закрычалі і пачалі плакаць. Немка, якая стаяла побач з камендантам, штосьці сказала яму. Таўсцяк немец крыкнуў ёй:

— Не годныя!

Немка зноў штосьці сказала. Камендант пачаў крычаць, а потым згадзіўся. Нас вьшусцілі за вароты. Мы далучыліся да другіх людзей. У лагеры чуліся крыкі, енкі, плач, выстралы. Гэта расстрэльвалі збракаваных жанчын і дзяцей. Гарэлі будынкі, і чорны дым клубамі ўзнімаўся ў неба.

Здаровых пастроілі ў калону па пяць чалавек, кожнаму далі па скрынцы з нейкім грузам, і мы рушылі ў дарогу. Ісці было цяжка. Скрынкі рэзалі плечы, балела спіна. Сілы падалі. Я ледзь цягнула ногі. Я не сцярпела і сказала Томе:

— Хоць мяне і заб'юць, але болып несці не буду!

— Я таксама кіну,— сказала Тома.

Мы кінулі скрынкі ў канаву і пайшлі так. Трое сутак ішлі галодныя. Я так утамілася, што не магла перастаўляць ногі. Тых, хто

адставаў, немцы расстрэльвалі. Я ведала, што мяне таксама застрэляць, калі я адстану. І ўсё ж я рашыла прысесці і адпачыць. Я сказала аб гэтым Томе. Яна згадзілася адпачыць разам са мной. Мы выйшлі з калоны і селі на пянёк. У тэты час мы ўбачылі, як адна бабуля прыстала і часта падала. Заўважыўшы гэта, падышоў канваір і спіхнуў яе нагою ў канаву. Яна стала прасіцца:

— Сыночак, пакінь мяне. Я крыху адпачну і пайду...

І яна пачала вылазіць з канавы.

Немец крыкнуў, выхапіў рэвальвер і застрэліў яе.

Мы чакалі, што будзе з намі. Падышоў той самы канваір і сказаў, каб мы ішлі. Але мы зрабілі выгляд, што не чуем. Ён паўтарыў свой загад другі раз. Мы не варухнуліся. Трэці раз ён крыкнуў і выставіў на нас рэвальвер. Тома закрычала:

— Кацечка, я не магу сядзець! Пайду.

За ёю ўзнялася я, і мы пайшлі.

На бліжэйшай чыгуначнай станцыі нас пасадзілі на платформу і прывезлі ў г. Беркенбельзен. Мы апынуліся ў канцлагеры, дзе было не лепш, чым у Асвенціме. Нас размясцілі ў бараках, у якіх гуляў вецер. Людзі паміралі яшчэ больш.

У Беркенбельзене мы даведаліся пра тых дзяўчынак, якіх забралі раней. Яны былі ў гэтым самым лагера. Мы папрасілі польку Стэню, каб яна перавяла нас да тых дзяўчынак. Яна не хацела.

Мы сталі перад ёй на калені і сталі цалаваць рукі. Яна згадзілася і перавяла. Убачыўшы іх, мы сталі цалавацца ад радасці. Яны для нас былі што родныя сёстры.

Я і другія болын дарослыя дзяўчынкі хадзілі ў «кіндэрхайм» на работу. Там мылі падлогу, кармілі і даглядалі малых дзяцей. Адночы я і Оля Караленка пайшлі ў «кіндэрхайм» за баландой. Раптам Оля штурханула мяне ў бок і кажа:

— Паглядзі!

Я зірнула і ўбачыла: адзін зняволены ў другога зняволенага, які толькі што памёр, адрэзаў вуха і стаў яго грызці. Немка, якая праходзіла міма, заўважыла гэта. Яна падбегла да мужчыны і пачала біць рукамі яго па твары. З рота ў яго пацякла кроў. Потым завяла на тое месца, дзе катавалі і вешалі зняволеных. Няшчаснага паставілі на калені, у зубы дал! вуха, а ў рукі — дзве цагліны. Ён стаяў да таго часу, пакуль не зваліўся на зямлю.

Калі англійскія войскі сталі падыходзіць да Беркенбельзена, прыйшоў загад атруціць усіх зняволеных. Страва была падрыхтавана і атручана, але яе не паспелі раздаць. У лагер уварваліся англійскія танкі.

Неўзабаве прыйшоў наш ваенны чалавек, які быў з англійскімі войскамі. Ён абдымаў нас і казаў:

— Канец няволі! Хутка вы будзеце на радзіме.

Якое шчасце было чуць гэтыя словы! Кашай радасці не было канца-краю. Мы абнімаліся, цалаваліся і плакалі. Плакалі ад радасці.

Праз два дні ён на машыне адвёз нас у дзіцячы дом для рускіх дзяцей. А яшчэ праз месяц нас адправілі ў Расію. Дома я сустрэла маму і брата Сеню. Жывая засталася і Міля. Яна жыве ў Барысаве, і я перапісваюся з ёй.

У НАВАГОДНЮЮ НОЧ

Раніцою трыццаць першага снежня 1943 года мяне паклікалі да камандзіра атрада Барыса Уладзіміравіча Мацюгіна. Калі я ўвайшоў у штабную зямлянку, Барыс Уладзіміравіч сядзеў і разглядваў карту.

- Як адчуваеш сябе, Віця, здаровы? – ветліва спытаў ён.
- Здаровы, – адказаў я.

Перад гэтым я ездзіў у нямецкі гарнізон мястэчка Ільі па трафеі, што захапілі партызаны з узвода Алёшы Заўялава. Пагода была халодная.

Я прастудзіўся і некалькі дзен прахварэў на грып. Вось чаму камандзір і спытаў пра здароўе.

- А калі здаровы, то для цябе і справа важная ёсць, – адарваўшыся ад карты, сказаў Барыс Уладзіміравіч. – Толькі што немцы аднавілі картонную фабрыку ў Раёўцы. Гіасля Новага года збіраюцца пусціць яе ў ход. Ну, а мы думаем пусціць яе раней, сёння ноччу... Ты хочаш пайсці на дыверсію?

Мяне першы раз збіраліся пасылаць на баявую аперацыю, і я з радасцю згадзіўся.

- А цяпер пойдзеш да камандзіра роты Літвіненкі, ён табе раскажа, як і што рабіць.

- Ёсць! – сказаў я і выйшаў.

Камандзір першай роты Якаў Паўлавіч Літвіненка падрабязна раскажаў пра свой план.

Вечарам ён, Віктар Ляўцоў і я прабіраемся ў мястэчка Раёўку, маскіруючыся паблізу картоннай фабрыкі і назіраючы за нямецкімі вартавымі. Потым Літвіненка і Ляўцоў падпаўзаюць да склада і падпальваюць кучу старога картону. Каб прыцягнуць увагу вартавога да сябе, адкрываюць стральбу з аўтаматаў. Я ў тэты час падбягаю да фабрыкі, абліваю бензінам будынак і падпальваю.

- Зразумеў, што ад цябе патрабуецца?
- Ага...
- То ідзі рыхтуйся...

Я загадзя паклаў у сумку бутэльку з бензінам, карабок з запалкамі запхнуў за пазуху, каб не адсырэлі на марозе.

З лагера мы выйшлі яшчэ днём. Да мястэчка трэба было ісці семнаццаць кіламетраў. У дарозе я ўвесь час думаў аб тым, ці змагу падпаліць фабрыку. А што, калі мяне немцы заўважаць раней, чым паспею дабежчы да фабрыкі? Ад думак нібы распухла галава, і ў душу закрадваўся страх. Літвіненка заўважыў гэта.

- Ты што задумаўся, Віця? Не тушуйся, браток. Мы такую штуку ўчынім, што немцам моташна стане.

Ад цёплых і бадзёрых слоў Якава а Паўлавіча мая трывога рассяялася, як дым. Пасля таго як у баі з карным атрадам загінулі мой бацька, маці і брат, Літвіненка замяніў мне бацькоў.

На змярканні выйшлі на ўскрай лесу. Метраў за дзвесце ад нас пачыналіся першыя будынкі мястэчка. У вокнах дамоў свяціліся рэдкія агеньчыкі. Брахалі сабакі. На вуліцы выразна чулася нямецкая гамонка.

Пастаялі, паслухалі і загуменнямі асцярожна пачалі прабірацца ў мястэчка. Нямецкіх пастоў паблізу не было. Але мы стараліся прайсці так, каб нас не заўважылі нават цывільныя. Гумны скончыліся. За імі пачынаўся невялікі пляц, у канцы якога віднеліся цёмныя абрысы фабрыкі. Мы залезлі ў стог саломы і сталі наглядаць.

Марудна цягнуліся хвіліны чакання. Ноч выдалася ціхая, зорная, халодная. Нават саломы не абараняла нас ад марозу. Ён залазіў пад кажух, шыпаў за ногі. Каб не рабіць шуму, мы ляжалі нерухома. Вуха лавіла самыя нязначныя гукі. Вось змяняецца каракул. Нямецкі афіцэр пасвойму выкрыкнуў нейкую каманду. Адзін салдат, мусіць, незнарок стукнуў прыкладам аб каменне, бо да нас даляцеў бразг жалеза. Прашуршалі па снезе крокі і замерлі ўдалі.

Пад поўнач у мястэчку зрабілася зусім ціха. Усе фрыцы, напэўна, сабраліся дзе-небудзь у цёплай хаце сустракаць Новы год. Толькі вартавыя, абутыя ў цяжкія калодкі, безупыску тупалі на двары фабрыкі.

— Ну, Віця, будзь напегатовае,— пачуўся над самым вухам шэпт Якава Паўлавіча.— Калі пачнецца стральба, не марудзь ні секунды,— і прыгнутыя постаці Літвіненкі і Ляўцова аддзяліліся ад стога і бясшумна зніклі за рогам склада.

Я застаўся адзін. Сэрца маё моцна калацілася. Я баяўся, што яго стук пачуюць немцы.

Аднекуль данесліся крыкі п'яных фрыцаў. Новы год наступіў. Мімаволі прышомнілася, як тры гады назад мы спраўлялі ў школе навагоднюю ёлку. Колькі было радасці, весялосці. Але праклятыя немцы адабралі шчаслівае жыццё, прымусілі пайсці ў лясы і балоты. Яны спалілі нашу школу, разбурылі родны Мінск...

Такія думкі займалі нядоўга. Рантам у тым баку, куды пайшлі Літвіненка і Ляўцоў, успыхнула яркае зарыва. Услед раздаўся трэск з аўтамата. Прышла чарга дзейнічаць мне. Памятаю, я шпарка дабег да высокага дашчанага плота, кінуўся туды-сюды, адарваў дзве дошкі і пралез у дзірку. Вартавыя стралялі ў другім канцы двара. На хаду я дастаў з сумкі бутэльку і абліў бензінам сцяну фабрыкі. Потым выхапіў запалку і чыркануў аб карабок. Я так хваляваўся, што рукі мае дрыжалі. І толькі тады, калі белыя языкі полымя папаўзлі па бяргавых, я кінуўся наўцёкі.

Адбегшы да лесу, спыніўся. Будынак фабрыкі палаў як свечка, афарбоўваючы неба ў чырвоны колер.

ВІЦЯ ЧАЛАЎ (1933 г.), г. Мінск, вул. Беламорская, 17.

МАЕ ПАКУТЫ

22 чэрвеня. Выхадны дзень. На вуліцы нашай вёскі многа народу. Бачым — ляцяць пяць самалётаў. Мы зацікавіліся, але здзівіліся. Потым чуем:

— Вайна!

Мне тады было восем год, а браціку Мішу — пяць. Я не ведала, што такое вайна і як там б'юцца. Мне татка кажа:

— Б'юць чалавек чалавека.

А я дзіўлюся: як гэта б'юць адзін аднаго? Чаму не жывуць дружна?

Народ заварушыўся. Мужчын сталі браць у армію. Майго татку не ўзялі, бо ён быў хворы. Ён хадзіў сумны і казаў:

— Расію ніхто яшчэ не перамог і не пераможа.

У народзе казалі, што немец лезе на нашу зямлю. А я думала: як гэта немец адзін лезе на нас усіх? Я ўяўляла сабе: вось цячэ рака; на тым беразе стаіць адзін страшны немец, а на гэтым беразе — нашы, і немец ірвецца на нас.

І вось чуем, што немцы будуць у нас. Потым пачуўся стрэл. Бачым – яны едуць на веласіпедах. Прыехалі і пачалі заходзіць у хаты. Мы схаваліся за печку. Да нас прыйшоў адзін немец і крыкнуў:

– Матка, млека, млека!

Бабуля сказала, што няма. Тады ён сам пайшоў шукаць – і знайшоў. Потым прыйшоў другі і крыкнуў маме:

– Яйкі, яйкі!

На акне ляжала адно яечка. Ён узяў і паказаў пальцамі, – маўляў, яшчэ тры. Мама кажа:

– Няма.

Тады ён яе – прыкладам. Потым убачыў на дзары курку, выбег, злавіў яе і адкруціў галаву.

Тут немцаў наехала многа. Яны занялі ўвесь калгасны двор. Вечарам прыйшлі да нас, сталі крычаць і махаць рукамі. Мы зразумелі, што яных нас выганяюць вон.

Мама кажа:

– Дзе нам начаваць?

Яны гавораць:

– Рус свіння!

Мы пераначавалі на двары. Вельмі было крыўдна, што з тваёй хаты цябе выганяюць.

Немцы паехалі далей. У вёску вярнулася некалькі мужчын з тых, каго прызывалі ў армію. Тэты былі здраднікі, яны паступілі ў паліцыю. Яны і бацьку майму казалі:

– Ідзі, Іван, у паліцыю, так лепей будзе,

Але тата сказаў:

– Не пайду людзей рабаваць.

Паліцаі хадзілі па вёсках і рабавалі. Людзі сабралі ўраджай, а яны забралі сабе ў двор.

Прышла зіма. Немцы прыезджалі са станцыі Старушкі і забіралі ўсё, што ім хацелася. Нам не да звал ял і хадзіць у лес па галлё, і мы жылі ў халоднай хаце. Было вельмі нудна. Раней, бывала, пойдзеш у школу, атрымаеш добрую адзнаку – І так радасна. А цяпер усё аднялі праклятыя фашысты.

Сяк-так перазімавалі. Прышла вясна. Сталі бацька і маці старацца, каб што-небудзь пасеяць. Коней немцы забралі. Трэба было араць на сабе. Я таксама запрагалася ў плуг. А паліцай прыйшоў на поле адбіраць зямлю і ўдарыў бацусу абухом па спіне.

Маці старалася хоць дзе-небудзь што-небудзь пасеяць. У стане раненька і бяжыць. Потым прастудзілася і захварэла на тыф. Уся яе работа лягла на мяне. Праз два тыдні мамка памерла. Яна пакінула нас, траіх дзяцей. Малодшаму быў адзін месяц, Па начах я не спала, а ўсё калыхала браціка. Трэба было прысыгіаць бульбу, палоць грады. Бацька папрасіў суседку, каб яна дапамагла. Хлеба не было, малака не было. Раней, бывала, пойдзеш у краму і купіш, што трэба, а цяпер усё для немцаў. Пасля шасці гадзін не дазвалялі выходзіць з хаты. Маленькі брацік хутка памёр.

Не было солі. На наша шчасце, партызаны падарвалі эталон з соллю. Мы пайшлі ноччу, набралі многа солі і закапалі, каб немцы не знайшлі. Партызаны часта прыезджалі па соль, і мы ім давалі.

Аднаго разу немцы акружылі вёску і сталі зганяць у кучу ўсіх людзей: і старых і малых. Наставил кулямёты і пытаюцца:

– Хто карміў партызан?

Стараستا сказаў, што ніхто не карміў, што партызаны як ішлі праз вёску, так і пайшлі. Немцы нас адпусцілі, але папярэдзілі: калі будзем карміць партызан, то нас усіх пастралюць. Але мы яшчэ лепю сталі дапамагаць партызанам.

Партызаны хадзілі на падрыў чыгункі праз нашу вёску. Яны часта ў нас начавалі. Паліцаі сталі хавацца. Мы заўсёды былі гатовы ўцякаць у лес. Сваю адзежу і хлеб мы закапал! ў зямлю. Думалі: няхай лепш згніе, чым пападзе ворагу.

Раз пачуўся стрэл. Я выбегла на двор і ўбачыла, што немцы і паліцаі зноў акружаюць вёску. Хто з людзей уцякаў, у таго яны стралялі. Бацькі дома не было. Я адразу пабегла за вёску, але ўспомніла, што брат застаўся ў хаце, і вярнулася.

Яго дома не было: я думала, што немцы яго забілі. Але нехта сказаў, што ён набег з людзьмі ў лес. Я была вельмі рада. У той раз немцы забілі дзяўчынку Кацю, год чатырнаццаці. Яна схавалася ў кустах. Гадзьшоў немец, паглядзеў на яе і выстраліў. Былі ранены і двое дзяцей. Немцы пабілі б яшчэ многа людзей, але яны тады ішлі не на нас, а на Вялікія Сялючычы. Там спалілі многа людзей: сярод іх былі мой дзядзька Кузьма і цётка Дуня.

Мы выбраліся ў лес. Бацька мой зрабіў курэнь, і мы там жылі. Была ўжо зіма, холадна, не было ніякай цёплай адзежы. Потым мы зноў перасяліліся ў вёску.

Я па некалькі дзён не раздзявалася, бо баялася, што немцы нападуць на нас сонных. Не разувалася, і ногі былі мокрыя. Потым разулася, і акурат у тую ноч партызаны хадзілі на падрыў пезда. Там забілі дзевяць немцаў, узялі два кулямёты і сем вінтовак. Зрабіўшы сваю справу, партызаны ў нашай вёсцы спыніліся начаваць.

Усе спалі да раніцы. Устаўшы, я крыху абулася і стала пячы бліны ў печы. Чуем – стрэл. Гэта вартавы даў трывогу. Мы ўсе выбеглі на двор. Нас акружылі немцы. Я прыбегла ў хату, схавалася з ложка коўдру і пабегла сама. Толькі татку сказала:

– Бяры Мішу і ўцякай!

Партызан Міця сеў на свіран. і стаў з кулямёта сячы немцаў. Ён страляў, пакуль усе людзі не выбеглі з вёскі. Потым і сам набег у лес. Быў вялікі мороз. Я трошкі адбеглася – і мая нага разулася. Пабегла босая. Я не ведала тады ні страху, нічога. Бягу, а навокал мяне кулі ціўкаюць. Я нагу не адчувала, грукала ёю, як дзеравяшкаю.

Так мы прабеглі сем кіламетраў. Снег быў да калень. Прыбеглі ў вёску Грабаў. Калі я ўвайшла ў нейкую хату, нага мая стукнула, як арэх. Стала мая нага раставаць і вельмі балець. У мяне зрабілася гарачка.

Тут прыехаў з вёскі Міхедавічы адзін чалавек па сваю пляменніцу. Я папрасілася, каб ён і мяне ўзяў з сабою, бо там жыў мой дзед. Ён прывёз мяне да дзядулі. У іх на кватэры былі партызаны. Бабуля прыклала мне да нагі льнянога семя. У мяне тады моцна балела галава, і я не магла заснуць. Тады адзін партызан даў мне такіх кружочкаў, каб можна было спаць. Мне крыху палягчэла.

Я не ведала, дзе знаходзяцца татка і Міша. Але потым людзі сказалі, што Міша ў нашай вёсцы. Дом наш немцы спалілі, але татка паспеў выратаваць з хлява карову, якую немцы не агледзелі. Ён пакінуў Мішу і карову ў суседкі, а сам пайшоў у партызаны. Я была вельмі рада, што яны засталіся жывыя.

Калі татка даведаўся, дзе я, то прыйшоў і прынёс мне коўдру. Потым прывёў партызанскага доктара Рымшу, які сам быў з вёскі Бабунічы. Доктар сварыўся, што мне прыкладалі льняное семя. Ён зняў з нагі мёртвую скуру. Вельмі балюча было, але я не плакала. Ён мне нагу перавязаў. Потым раніцою яшчэ раз перавязаў. Быў вельмі добры чалавек. Калі ад'язджаў у другое месца, то даў мне бінт і паласканне.

Татка хацеў забраць мяне ў свой лес, бо на гэту вёску часта нападалі немцы. Ён хацеў несці мяне на плячах, але я была цяжкая. Тады ён пасадзіў мяне на маленькія санкі. Толькі мы ад'ехалі, як людзі гавораць, што ў Сялючычах (гэта наша вёска) немцы. Татка вярнуўся. Я думала: «А як жа Міша?»

Потым мы даведаліся, што немцы забралі ў нашай вёсцы ўсіх людзей і пагналі ў Капцэвічы. Мішу нашы людзі неслі на руках і перадалі там цётцы. А потым прыехала з Брынёва маціна сястра і ўзяла Мішу да сябе.

Татка пайшоў у свой лес. Я засталася ў дзеда. Нага мая гніла, лякарстваў ке было. Я лячылася сама: татка надраў з дуба кары, я кару запарвала і гэтай вадой прамывала нагу. Вельмі шчыпала. »

Пасля і дзед з сям'ёй пайшоў у лес, а мяне пакінулі ў хаце. Яны казалі:

– Будзь у хаце, а то застудзіш нагу.

Мне было вельмі крыўдна, што яны пакідалі мяне адну. А што, калі прыйдуць немцы і спяляць? Вельмі страшна было. Я хадзіла на адной назе. Есці не было чаго. Я хадзіла есці да людзей. Аднаго разу, калі я вярнулася дадому, то не знайшла сваёй коўдры. Я засталася без нічога.

Надыходзіла вясна. Растваў снег. Жудасна было, калі пачыналася трывога. Усе як пачнуць бегаць, а я не магу. Вельмі балела нага, пальцы паадпадалі: спачатку вялікі, потым мезік, а потым сярэднія.

Мяне ўзяў да сябе чужы дзядзька Сяргей. У яго былі дзеці, і я іх даглядала. Ён зрабіў у лесе курэнь, і мы там жылі. Было лета. Я трошкі пачала хадзіць. Але калі дзе зачэпю нагой, то з яе льецца кроў. Асабліва, калі нам прыходзілася бегчы. Але калі бяжыш, то нічога не адчуваеш. Раніцою я ўставала, збірала грыбы, і мы іх варылі.

Аднаго разу мы пачулі, што немцы ідуць на Міхедавічы. Мы ад'ехалі далей ад куранёў. Немцы спалілі вёску, двух дзядоў і адну бабу. Уся моладзь была ў лесе.

Падступала восень. Раптам чуем – немцы на людзей ідуць аблавай. Мы сабраліся і паехалі за раку Арэсу. Праехалі вёску Белы Пераезд, затым заехалі ў вёску Замосце. І чуем, што немцы ўжо ў Белым Пераездзе. Не адпачываючы, ноччу мы паехалі далей, у вёску Палічын. Там пажылі некалькі тыдняў і зноў пачулі, што немцы ідуць на нас. Мы выбраліся ў лес. У чужым незнаёмым лесе нам было нядобра, і мы падаліся ў наш бок, але зусім другой дарогай, укружавую. Ехалі мы шмат дзён па розных вёсках. Потым разам з партызанамі зноў пад'ехалі да ракі Арэсы. На ёй не было моста, а толькі дзве кладкі высока, метры на тры ад вады. Была ноч, вельмі многа людзей. Кожны стараўся перайсці хутчэй, бо немцы ў дарозе нас часта абстрэльвалі. Дзядзька Сяргей нанёс адзенне, а я паўзла за ім. Было цёмна, і я вельмі баялася зваліцца ў ваду. Каровы і коні перапраўляліся ўплаў. Мы ехалі дні і ночы праз лясы і балоты.

Нарэшце вярнуліся ў Міхедавічы, у нашы курані. Там жыла наша суседка. Яна сказала, што немцы блізка, вакол нас, і мы перабраліся ў другі лес і прасядзелі да вясны.

А ўвесну немцы зноў пайшлі на нас аблавай. Як сталі ганяць па лесе,— дзе ні паслухаеш, усюды страляюць. І нарэшце ўсіх нас палавілі. Прывялі на нейкі востраў і сталі пускаць чырвоныя ракеты. Потым павялі нас да чыгункі. Як убачыла я рэйкі, то горка заплакала: думала, што нас павязуць у Германію. Мы былі галодныш, нічога не было есці, дзеці плакалі!

Вечарам нас пагрузілі на платформу і павезлі. Везлі там, дзе былі нашы курані, дзе я збірала грыбы. Так хацелася саскочыць — лепш загінуць, чым быць немцу рабом. На пераездзе нас высадзілі і пагналі ў вёску Грабаў. Людзі папрыставалі. Хто спыняўся, таго білі прыкладамі.

У Грабаў прыйшлі ноччу. Паставілі нас у шарэнгу і з ліхтарыкамі сталі лічыць. Потым далі баланды — на дзвесце чалавек бак. А есці не было чым. У цемры мы шукалі па двары банкі і чарапкі. Потым адвялі нам тры скляпы, напхалі! туды нас і над кожным склепам паставілі вартавога. Назаўтра завезлі ў Белы Пераезд і размясцілі ў хатах, па пяць сямействаў.

Праз некалькі дзён немцы сабралі ўсіх людзей на сход. Я думала, што яны нас спяляць. Але яны казалі:

— Хто хоча ехаць у Германію, таму будзе добра.

Ніхто не згадзіўся. А на другі дзень немцы ўцяклі. Мы паехалі дадому.

Тут я даведалася, што татку майго немцы забілі. Яны злавілі яго ў лесе, павялі ў вёску Брынёў, дзе знаходзіўся Міша, мучылі, дапытвалі, а потым расстралялі.

Я вельмі плакала і ўсё думала, што хутка прыйдуць нашы і адпомсцяць за здзекі. Раз мы сядзелі ў лесе каля шашы і ўбачылі, як немцы бягуць і ўсё на хаду кідаюць. А потым з'явіліся нашы. Нам здалася, што гэта сон. Усе пабеглі насустрач і крычалі:

— Нашы! Нашы! Ура!

Я расказала дарагім вызваліцелям, як я адмарозіла нагу, як памерла мама і маленькі брацік, як і за што забілі бацьку.

Я хачу цяпер сказаць пра тых паліцаяў-зраднікаў. Гарошка як пачуў, што ідзе Чырвоная Армія, то павесіўся. А яш брат Антон ехаў на машыне, і яго партызаны забілі з засады. Машука Васіля партызаны забілі, калі ён спаў у пасцелі. Няхай сабакі ляжаць у зямлі!

Цяпер я жыву з Мішам у дзетдоме ў Петрыкаве.

ЖЭНЯ ЕЎСТРАТАВА (1933 г.)

У БРЭСЦЕ

Мільгаюць палі, лясы, вагон дрыжыць, а я сяджу і гляджу праз акно. Раптам нейкі вялізны чалавек трасе мяне за плячо і крычыць: «Лерачка, уставай!»

З намаганнем расплюшчваю вочы, але нічога не магу зразумець. Нешта гудзе, вые, дом увесь дрыжыць. Што гэта — бура, ці землетрасенне, або працяг сну?

Тата бярэ мяне пад пахі і ставіць на падлогу. Раптам — страшэнны грукат, звон шкла, і ўнутраная аканіца бразнулася на зямлю.

— Хутчэй апранайцеся і ідзіце ў склеп,— кажа тата,— а я пайду ў паравознае дэпо.

У склепе я пачула, што немцы перайшлі мяжу і напалі на нас.

Так пачалася для нас вайна.

У пяць гадзін раніцы бамбіць перасталі. Мы вярнуліся на сваю кватэру. Таткі не было.

У шэсць гадзін на вуліцы затрашчалі матацыклы, і хвілін праз дваццаць да нас уварваўся нямецкі афіцэр з салдатамі.

— Савецкія?.. Муж?.. Зброя?.. — крыкнуў афіцэр.

Дзесяцімесячная сястрычка Іначка спала на маім ложку. Афіцэр закрываў, затупаў нагамі, падбег да ложка, ухапіў за канец матраца і з усёй сілы скінуў яго на падлогу разам з сястрычкай. Пад матрацам быў рэмень, канец якога немец палічыў за партугію. Штурхануўшы нагой маму, якая кінулася да Іначкі, афіцэр з салдатамі выйшаў.

Сястрычка так моцна стукнулася галавой а б жалеза, што тыдні праз два памерла... Сусед, які служыў у немцаў, загадаў казаць усім, што яна памерла ад дызентэрыі, і нават прыслаў дэзінфектара.

Немцы ў Брэсце больш за ўсіх праследавалі тых савецкіх людзей, якія пераехалі сюды з 1939 года. Таму да нас яны прыходзілі амаль кожны дзень. Жыць стала немагчыма, і мы перасяліліся на ўскраіну горада, дзе нас ніхто не ведаў. Туды прыйшоў і бацька, які да гэтага часу недзе хаваўся. Ён ад усіх таіў, што ён машыніст, і, нарэшце, калі не было куды дзецца, пайшоў на працу чорнарабочым. Мама дастала паперку, што яна інвалід, такім чынам ухілілася ад працы на немцаў.

У нашай кватэры пад кухняй быў добры бетанаваны склеп. Акно, што выходзіла з яго на двор, татка замураваў і засыпаў зямлёй. Калі ў горадзе з'явілася злектрычнасць, татка зрабіў дзірку ў куце за печкай і па-за шпалерамі правёў у склеп провад. Там устанавілі радыёпрыёмнік. Дзверцы ў падлозе перарабілі ў падлогу, а за мест таго ў сенцах, пад бочкай з вадой, пакінулі непрымацаваныя дзве дошкі. Да нас прыходзілі таварышы бацькоў слухаць радыё.

Тата стаў рабіць вёдры, паяць каструлі, і да нас пачалі прыходзіць заказчыкі, але ўсё адны і тыя ж. Мама стала шыць, але прымала заказы толькі ад сваіх людзей і часта аддавала іх нязробленымі. Людзі выносілі ад нас радыёзводкі Масквы.

Аднаго разу, увосень 1942 года, мы доўга чакалі маму.

Набліжалася дзевятая гадзіна вечара, да якой можна было хадзіць, а мамы ўсё не было. Нарэшце ў дзесяць гадзін мама прыйшла бледная, хістаючыся, у запэцканым адзенні. Яна сказала, што была ў суседзяў, праз вуліцу, што яе напалохаў сабака і яна па вал і л а с я ў гразь. Распрануцца яна не магла, і мне прыйшлося дапамагаць ёй. Я ўбачыла, што ў яе былі пашкоджаны правы бок, ногі, плячо распухла.

І толькі пазней, калі я стала дапамагаць маме ў яе падпольнай рабоце, мама мне сказала, што тады яна была на канспіратыўнай кватэры, што іх заспелі там немцы, і мама скочыла праз акно з другога паверха...

Увесну 1943 года арыштавалі многа моладзі. Была арыштавана і дачка мамінай падругі, Вера Краўцова, з дзесятага класа. Яна была ў нас піянерважатая. Разам з ёю арыштавалі сакратара камсамольскай арганізацыі Барыса Аноткаіна. Іх расстралялі. Я іх добра ведала, і мне было вельмі цяжка.

Аднаго разу мама сказала мне, што ў адных знаёмых трэба ўзяць скруткі, а ёй ісці туды нельга. Тады я прапанавала пайсці самой. Мама ўзяла мяне за руку і сказала:

— Гэта вельмі сур'ёзная і небяспечная справа. Калі ты баішся, то не трэба, дзетка.

Я ёй сказала, што хачу быць такой, як Вера і Барыс. З таго часу я хадзіла па кватэрах, разносіт і брала пакункі. У нямецкай аптэцы працавала наша знаёмая Галя Аржанавя. У яе я брала медыкаменты.

Увосень 1943 года зноў быў правая. Былі выданы дзве канспіратыўныя кватэры. Арыштавалі сакратара падпольнага гаркома партыі тав. Жулікава з сям'ёй і многіх таварышаў, якія заходзілі да яго, не ведаючы пра засаду немцаў. Там быў арыштаваны і мой тата, але яму ў далос я адгаварыцца, бо ён нёс запаяную каструлю. Тады расстралялі дваццаць чалавек.

У сакавіку 1944 года мама пайшла ў партызанскі атрад, куды яна часта хадзіла з заданямі. Суседзям мы казалі, што мама пайшла ў вёску працаваць. На тэты раз мама затрымалася на цэлы месяц. Мы ўжо лічылі, што яна загінула. Але яна трапіла ў акружэнне і пасля месячных баёў выратавалася.

Вярнуўшыся, мама сказала, што большасць падпольшчыкаў адклікаецца з горада, а мы застаёмся. Хутка мы даведаліся, што Галя нрвалілася і была павешана...

Баючыся, што нашы самалёты будуць бамбіць Брэст, немцы на ноч выходзілі за горад і начавалі ў сховішчах. Брат Сярожа пазнаёміўся з аднымі такімі немцамі, і яны пачалі пускаць яго ў сваё сховішча. Тады тата і мама сталі даваць яму тол, які ён адносіў у сховішча і хаваў за абшыўку ў сцяне. Калі толу набралася чатыры кілаграмы, ён палажыў туды зараджаную міну, якая павінна была ўзарвацца ў гадзіну ночы. У тую ноч узляцела ў паветра восем немцаў і адна жанчына, якая з імі дружыла.

У мяне была добрая памяць, і мне часта даручалі сачыць за рухам нямецкіх войск. Я выходзіла за горад, дзе злучаліся шасэ з Масквы і Ковеля, хавалася ў канаву і затевала, колькі машын ідзе, у які бок, чым грузаныя, якія знакі на машынах. Праседзеўшы да вечара, я несла звесткі маме. Я выяўляла таксама, дзе стаяць зеніткі, дзе знаходзяцца склады баявых прыпасаў гаручага. Вельмі радасна было пачуць, што, па водле нашых звестак, бомбы з нашых самалётаў трапілі ў такі склад.

Аднаго разу мама ўзяла рыдлёўку, кошык, і мы з ёй пайшлі за горад, на могілкі. Там мы сталі папраўляць магілку Іначкі. Раптам з кустоў выйшла да нас жанчына. Я пазнала цётку Надзю Сярову, якой ужо даўно не было відаць у горадзе.

Яна выняла з-за пазухі магнітныя міны, засмяялася мне і знікла ў кустах. Мама наклала ў кошык міны, зверху мы наклалі кветак. Кошык мама дала мне, сабе на плечы ўзяла рыдлёўку, і мы вярнуліся ў горад.

Пасля таго я стала хадзіць адна, і не толькі на могілкі, але і ў розныя іншыя месцы за горадам.

На вуліцы Карла Маркса быў трохнаварховы дом, дзе размяшчаліся нямецкія мотачасці. Раз мама даручыла мне аднесці ў гэты дом тол і перадаць нашай знаёмай Марусі Шаўчук, якая там працавала.

Але я сустрэла Марусю на вуліцы і перадала ёй тол. Дом быў узарваны, а Маруся ўцякла ў партызанскі атрад.

Горш было з домам на вуліцы Маякоўскага, дзе жылі нямецкія сувязісты, лётчыкі, афіцэры. Ён быў таксама трохнаварховы, і ля дзвярэй яго заўсёды стаяў вартавы. У доме гэтым працавала Насця Паршына, якая часта заходзіла да нас. Мама спачатку зняла план дома знадворку, потым Насця ў нас дома зрабіла ўнутраны план. Увесь гэты матэрыял мама панесла ў атрад, там абмеркавалі яго, распрацавалі план аперацыі і пачалі рыхтавацца. Дастаўляць тол даручылі мне.

У горадзе не хапала хлеба, і жыхары, асабліва дзеці, выменьвалі яго на яйкі. Мне клалі ў кошык тол, засыпалі мякінай, а наверх лажылі яйкі. Я прыбіралася прыгажэй, на валасах завязвала бант і ішла к дому на вуліцы Маякоўскага. Зрабіўшы перад вартавым рэверанс, я на польскай мове прасіла прапусціць мяне да «паноў афіцэраў», каб памяняць яйкі на хлеб. Пры гэтым я давала вартавому два-тры яйкі. Ён мяне прапускаў на кухню. Немец-повар ішоў па хлеб, а я перадавала яйкі і тол Насці.

Кожны раз, калі я ішла з яйкамі, у мяне сціскалася сэрца, але я ўспамінала Іначку, Бэру, Галю І авалодвала сабой.

Аднаго разу повар не пайшоў па хлеб, а сам стаў выбіраць яйкі. Ён капаўся ў мякіне, а я з жахам думала, што зараз ён дабярэцца да дна... Тады Насця за яго спіной бразнула на падлогу каштоўнае блюда. Немец павярнуўся і стаў ляць Насцю, а я тым часам выбрала з кошыка ўсе яйкі.

Калі дома я расказала аб гэтым маме, яна збялела, абняла мяне і сказала:

— А каб цябе выкрылі, пасадзілі ў турму, ты б сказала, чыя ты і хто ты?

Я адказала:

— Ніколі!

— А цябе білі б і катавалі, як Галю...

— Я тады думала б пра нашых камсамольцаў, якія загінулі. Яны былі мае старэйшыя таварышы, а я — піянерка, іх змена.

— Дачушка мая, а ты не крыўдзілася б на нас, што мы цябе пасылалі на гэту справу?

Я сказала маме:

— Ганаруся вамі і гэтай справай і з радасцю памру, калі трэба будзе.

Нарэшце прыйшоў дзень, калі Насця завяла міну і пайшла прама ў атрад. Праз шэсць гадзін, калі ўсе спалі, адбыўся выбух...

У хуткім часе татка з мамай завялі нас з братам у партызанскі атрад, а самі большай часткай былі ў горадзе, да прыходу нашай арміі.

КАЛЕРЫЯ ЗАЖАРСКАЯ (1930 г.)

ВАЖНАЕ ЗАДАНИЕ

У апошні час наш атрад перабраўся з Амелькаўскіх лясоў на другі бок Дняпра, бліжэй да Лоева. Наш камандзір Васіль Анатольевіч Зарубаў мяне ведаў, бадай, лепей за ўсіх: ён да вайны быў дырэктар нашага Лоеўскага дзетдома. Адночы ён паклікаў мяне ў сваю зямлянку.

— Вось што, Косця, — сказаў ён, — ты павінен выканаць адно важнае заданне. Заўтра пойдзеш у Лоеў, у наш былы дзетдом.

Я ўважліва слухаў Васіля Анатольевіча. Мне нрыёмна было адчуваць, што ён даручаў мне важнае заданне. Прытым жа цікава было паглядзець будынак нашага дзетдома, дзе мы раней займаліся. Там цяпер знаходзіўся нямецкі штаб.

— Ты ведаеш выходы і ўваходы ў дзетдом лепш за ўсіх, а гэта зараз якраз і патрэбна, — гаварыў далей Васіль Анатольевіч, пакурваючы люльку, якую да вайны мы надарылі яму ў дзень імянін. — Міну з гадзіннікавым механізмам знаеш?

— Так,— адказаў я, здагадаўшыся, што пашней буду рабіць.— Мы ў гуртку падрыўнікоў вывучалі...

— То вось гэтую міну трэба падсунуць срыцам на абед, калі афіцар'ё вьшывае. Зробіш?

— Вядома, зраблю,— сказаў я.

Мне тады здавалася, што падлажыць міну будзе зусім лёгка. Васіль Анатольевіч устаў і паклаў мне на плячо руку, як даросламу.

— Партызан Косця Бадравец, ідзі да майго памочніка Валодзькі; я зараз падыду, і ты атрымаеш падрабязныя ўказанні, што і як рабіць.

У Вішнёўскім пасёлку, у бабулі Насты, якая была сувязной у атрадзе, я надзеў лахманы, вялікую барановую шапку, а маленькую міну заматаў у анучы і падвязаў да нагі. У дарозе ўвесь час ішоў мокры снег. Ад доўгай хады нага, да якой была надвязана міна, пачала млець. Я перайшоў раку і нарэшце ўбачыў Лоеў. Парк, што стаяў над ракой, быў высечаны, і там тырчалі адны толькі пні. У атрадзе Васіль Анатольевіч з Валодзькам мне параілі зайсці да Арцёма, былога вадавозна з нашага дзетдома. Часта ён расклеіваў на лоеўскіх будынках лістоўкі, якія мы яму перадавалі.

Я пастукаў у нізенькае акенца. Хутка мне адчыніла Арцёмава дачка Галя. Ёй было гадоў чатырнаццаць, так як і мне.

— Бацькі дома няма,— сказала яна.— Яго па гнал і салдаты мост будаваць.

Змораны, я заснуў у Галінай хаце.

Яшчэ ў зямлянцы Васіль Анатольевіч мяне папярэдзіў, каб я не спяшаўся, а добра ўсё выгледзеў і ўжо толькі тады прыступаў да справы.

Назаўтра я падышоў да будынка былога дзетдома. На ганку стаяў нямецкі вартавы. Пад паветкай, дзе раней у нас змяшчалася сталярная майстэрня, дыміла палявая кухня. Я рашыў перш за ўсё прабрацца да кухні. Міна ў мяне ўжо ляжала за пазухай.

«А што, калі завесці механізм і як-небудзь укінуць міну ў каструлю з кавай?» — падумаў я.

Я смела накіраваўся да паветкі. Раззлаваны немец, што стаяў на ганку, грозна выставіў аўтамат, які вісеў у яго на шыі. «Не пусціць»,— думаў я, паказваючы вартавому, што я галодны. Аднак немец адшоў ад ганка і замахнуўся на мяне вальком, што валяўся каля сцяны. Тойсты повар завіхаўся ля кухні і скоса пазіраў на мяне. Бачачы, што я ўсё ж такі кірую прайсці да кухні, вартавы злосна зароў і схапіў аўтамат. Я кінуўся ўцякаць.

Начаваў я зноў у Галі, якая баялася адна без бацькі. І толькі на другі дзень мяне раптам паклікаў повар да кухні.

Спачатку я спалохаўся. Мне здалося, што немец бачыць за маёй пазухай маленькую чорную штучку. Повар паказаў на сякеру і дровы. Я зразумеў, што ён хоча, каб я іх пакалоў. Я азірнуўся на вартавога. Той ківаў галавой. Повар узяў адну каструлю з чорнай кавай і панёс у памяшканне.

Поруч стаяла яшчэ адна такая каструля. Я захвалываўся і не папаў сякерай па палене. Вартавы азірнуўся на вуліцу. У гэты момант я хутка выцягнуў міну і завёў механізм. Сэрца маё калацілася, мне здавалася, што міна доўга не заводзіцца. Але яна ўжо ціхенька стукала, як кішанёвы гадзіннік: механізм завёў на дзесяць мінут. Праз дзесяць мінут яна павінна ўзарвацца. Напружана азіраючыся па баках, апусціў міну ў каву. Міна ціха звякнула аб дно.

Потым я схапіў сякеру і з сілай пачаў секчы дровы. У гэты час падышоў повар і заківаў галавой, паказваючы на жывот, што мяне добра накорміць. Затым ён узяў каструлю і панёс яе ў штаб.

Цяпер трэба было ўцякаць. Але як бегчы, калі вартавы затрымае і прымусіць зноў секчы дровы? Здалося, што мяне нехта абліў варам. «Праз дзесяць мінут – капцы», – думаў я. Мне ўяўлялася, што там, у пакоі, повар ужо вылавіў чарпаком міну і зараз выбежыць на двор.

Раптам вартавы выцягнуўся на ганку. Да штаба падкаціла маленькая зялёная машына. Зараз жа з пакоя выскачылі два афіцэры і адчынілі дзверцы. З машыны выйшаў сухенькі дзядок з крыжам на грудзях. У той жа час з дзвярэй спрытна шмыгнуў тоўсты повар і заківаў на мяне, каб я непрыкметна ўцякаў па-за машынай.

Не памятаючы сябе ад радасці і хвалявання, я праскочыў праз разбураныя вароты і пабег вуліцай. Потым завярнуў улева і цераз вокны руін цаглянага дома кінуўся да ракі.

Ззаду раптам загрымеў выбух. Застрачыў аўтамат, прагудзела грузавае машына. Але я ўжо быў далёка. Спыніўся аддыхацца ў хмызняку, пад крутым берагам Дняпра, і засмяўся: «Гэта вам Васіль Анатольевіч кавалак дзетдомаўскага цукру паслаў. Ад яго і зубы, мусіць, павыскаквалі...»

Пасля мы даведаліся, што міна разнесла на кавалкі чатырох афіцэраў і сухенькага падпалкоўніка. Васіль Анатольевіч казаў, што асабліва я добра ўладзіў з падпалкоўнікам, па загаду якога не адна вёска была спалена і расстраляны сотні людзей.

Мяне ўзнагародзілі медалямі «За адвагу» і «Партызану Айчынай вайны I ступені».

Цяпер я вучуся ў Лоеўскай сярэдняй школе, а Васіль Анатольевіч працуе дырэктарам дзетдома ў Васілевіцкім раёне. Нядаўна ён быў у Лоеве, і мы аглядалі тое месца, дзе адбыўся выбух. Там зараз адрамантаваны клас і знаходзіцца канцылярня нашай школы. На месцы ж паветкі нам пабудавалі лесвіцу і добры турнік для фізкультурных практыкаванняў. Ніяк нельга пазнаць цяпер гэтага месца. А фізруком у нас Валодзька Бандарэнка – былы памочнік Васіля Анатольевіча.

КОСЦЯ БАДРАВЕЦ (1931 г.)

РАЗМІНІРОЎШЧЫКІ

Пачалася вайна. Уваліліся немцы і ў наша сяло Галубіцы. Пуста адразу стала на вуліцах. Усе людзі зрабіліся невясёлыя, маўклівыя. Адразу шмат людзей пайшло ў партызанскія атрады, з імі – і мой старэйшы брат.

Бацька па заданію партызан стаў на службу да немцаў. Пашле ён падводы па соль для немцаў і накажа партызанам, а тыя і перахопяць соль. Загадаюць бацьку прыгнаць маладняку, а бацька перакажа партызанам. Яны прыйдуць, загоняць скаціну ў л я сны гушчар і схаваюць там. Прыедуць немцы па жывёлу, а бацька і кажа, што не мог выканаць загаду, бо ў сялян няма ніякай скаціны.

Немцы з вёскі, а людзі зноў – жывёлу дахаты.

Мама дапамагала бацьку.

Аднаго разу два немцы, зайшоўшы вечарам да нас, завялі з бацькам такую гутарку (я чуў яе з печкі).

- Скажы, ці зможам мы перамагчы Расію?
- Не, – адказаў бацька.
- Чаму?
- Таму, пане афіцэр, што рускі народ увесь супроць вас.

Немцам гэта вельмі не спадабалася, і яны пайшлі. Бацька адразу здагадаўся, што нехта выдаў яго, і сказаў, што нам трэба ўсім ісці ў лес. Мы пачалі збірацца. Але немцы апярэдзілі нас. Раніцай вялікая машына спынілася ля нашых акон. У хату ўскочылі некалькі немцаў, схапілі маму і бацьку і пацягнулі на вуліцу. Спяшаючыся, усцягнулі іх на машыну і павезлі ў Петрыкаў. Два тыдні іх мучылі там, білі – усё хацелі дазнацца, дзе знаходзяцца партызаны, але нічога дабіцца не маглі. На другі дзень бацьку і маці павесілі.

Мы засталіся адны. Дзядзька Іван баяўся, што і нас забяруць немцы, і сказаў, што трэба нам перабірацца да партызан. Мы закапал! адзежу ў зямлю, узялі хлеба, мяса, круп, запрэгли вала, і на досвітку я, Оля і Ніна паехалі.

Хаваліся мы ў Чэрскім лесе. Удзень не так ужо страшна было, а ўночы – вельма жудасна. Нам усё здавалася, што нехта ідзе па нас. А то яшчэ дождж пойдзе ці вецер разгуляецца, тады прытулімся адно да аднаго пад кустом і ціхенька сядзім. Нам вельмі шкада было бацьку і маму. Сёстры плакалі, а я не паддаваўся, хоць мне і здавалася, што знаходжуся пад зямлёй, а не на зямлі.

Праз некалькі дзён у лес прыйшлі людзі з нашай вёскі. З імі быў і дзядзька Іван. Нам зрабілася весялей. Усе разам пачалі ставіць курані. У куранях жылося куды лепш, і было цяплей і дождж не заліваў. Увечары мы галінамі шчыльна застаўлялі ўваход, каб не відаць было агню.

Аднаго разу на наш след напалі немцы і пачалі абстрэльваць. Курані былі недалёка ад балота. Мы ўсе кінуліся туды і паляглі. Было холадна, зуб на зуб не пападаў, а сэрца так моцна стукала, што я баяўся, як бы яно не выскачыла. Немцы прайшлі метраў за шэсць ад нас, але нікога не заўважылі. Мы паляжалі яшчэ трохі і, калі стала зусім ціха, пайшлі ў лес.

Пачалася восень. Было вельмі холадна, і дзядзька Іван забраў нас у вёску. Там у нашай хаце мы пачалі жыць з дзядзькам Іванам і цёткай Оляй, яго жонкай. На ўсякі выпадак зрабілі сховішча ад немцаў. У нашых сенцах быў склеп, мы пракапалі ход на двор, з двара ў хлеў. У хляве выкапалі яму, паклалі наверх дошак, а на дошкі накідалі гною і перагарадзілі хлеў. Гной так зляжаўся, што падымеш, бывала, дошку і пакладзеш зноў, дык і не відаць, што чапаў. Там сядзелі мы падоўгу, гулялі ў карты, у даміно. Да нас прыходзілі хавацца і нашы суседзі.

Не як адну ноч я спаў у хаце, і якраз у гэтую ноч на с ял о наляцелі немцы. Адзін уваліўся ў нашу хату, і я не паспеў схавацца. Ён схапіў мяне за рукаў і пачаў цягнуць на вуліцу. Я ўпіраўся, казаў, што хворы. Але ён цягнуў. Тады я ўскінуў світку на плечы і нехаця пайшоў з хаты.

Выходжу на вуліцу, а там многа ўжо дзяцей. Бачу, сярод іх і мой таварыш Пеця Марозка. Я ажно павесялеў, падміргнуў яму, а сам падумаў: «Як гэта ўцячы ад немцаў?» Падшоў да Пеці і ціхенька пытаю:

- Куды гэта нас?
- Не ведаю... – ціха адказаў ён.

Нас пагналі ў школу. Ідучы, мы даведаліся, што нас збіраюцца везці ў лагер. І, стукаючы босымі нагамі па халодным бруку, мы канчаткова вырашылі ўцячы.

Школа была не новая. У адным месцы зусім абвалілася падмуроўка, нехта выцягнуў некалькі цаглін, і зрабілася велікаватая дзірка. Калі мы падышлі да школы, я штурхнуў пад бок Пецю і кіўком галавы даў знаць, каб ён ішоў за мной. Падышоўшы да дзіркі, я сказаў яму:

— Лезь.

Ён папрасіў даць яму ножык і адразу пачаў праціскацца ў выбоіну. Я пайшоў зноў да дзяцей.

Неўзабаве прыехалі тры нямецкія грузавікі, і дзяцей пачалі кідаць на машыны. Дзеці плакалі, упіраліся, крычалі. Пачалася сумятня. Я адбег крыху і апынуўся ля дзіркі. Паспрабаваў лезці, але світка перашкаджала. Скінуў яе з сябе і праз хвіліну ляжаў ужо побач з Пецем. Але мне не ляжалася: я падпоўз да дзіркі і асцярожна зазірнуў на двор. А на двары быў такі крык, што не вытрымаць. Жанчыны з плачом кідаліся да немцаў і адбіралі дзяцей. Нейкі хлопчык крычаў:

— Мамачка, ратуйце!

Крыху паводдаль стаяла мая цётка Оля з невялічкім клуначкам у руцэ і пільна прыглядалася, відаць, шукала мяне.

Дзяцей пагрузілі на машыны і павезлі. Доўга яшчэ немцы не маглі разгнаць жанчын. Яны ўсё стаялі і плакалі. Нарэшце усе разышліся. Стала ціха. Раптам мы пачулі крокі над галоўкамі. Пачалі прыслухоўвацца. Нехта хадзіў па класу. Прайшоўшы некалькі разоў па пакоі, ён стрэліў два разы ў падлогу. Кулі ляглі недалёка ад нас. Мы баяліся дыхаць. І зноў усё сціхла. Мы яшчэ паляжалі трохі, затым папаўзлі праз двор на агароды, там пасядзелі дацямна і тады пайшлі да хаты.

Я адразу ў хату не пайшоў, а палез у сховішча.

Там сядзелі дзядзька Іван, цётка Оля і мае дзве сястры. Яны вельмі ўзрадаваліся ўсе, як мяне ўбачылі. Цётка Оля пакарміла мяне. Пад'еўшы, пачаў расказаць ім, як я і Пеця схаваліся ад немцаў.

Мы ўжо ведалі, што Чырвоная Армія гоніць немцаў, і ўсё чакалі, калі яна прагоніць іх з нашага сяла. І дачакаліся.

Перад адыходам немцы пачалі ўсюды ставіць міны. Узарвалі школу і мост. Мы баяліся, што немцы ўзарвуць нашу хату і хлёў, і ноччу прабраліся праз агароды на поле і схаваліся ў жыце. Праз некаторы час дзядзька Іван кажа мне:

— Схадзі, Федзя, у сяло і паглядзі, што там немцы робяць.

Азіраючыся, я пайшоў пад сваю хату, гляджу — на нашым двары корпаюцца ў зямлі два немцы. Я прытаіўся за хлявом і выглядаю з-за вугла, што яны будуць рабіць. Яны пакалупаліся ў зямлі і скоро пайшлі з двара. Я бягом да сваіх. Дзядзька Іван выслухаў мяне і сказаў:

— Ото ж нечысць!

На другі дзень я прыйшоў на свой двор і пачаў уважліва прыглядацца да таго месца, дзе капаліся немцы.

Асцярожна пачаў разгортваць зямлю ў два бакі і раптам бачу — ляжыць невялікая скрыначка і нешта чорнае тырчыць. Я ўзяў і адкруціў чорную палачку, а там белы капсуль. Яшчэ дзве міны зняў на нашым двары.

Немцы паўцякалі, а праз некаторы час прыехалі да нас на маторках матросы. Людзі збегліся з усяго сяла. Усе былі вельмі рады, цалавалі, абдымалі матросаў.

Дапамагалі і мы байцам. Каля нас недалёка была вёска Снядзін. Перад адыходам немцы ўсю яе замініравалі. Я, Пеця Марозка, Слава Чарняўскі, Васіль Бойдаш хадзілі здымаць міны і ў гэтую вёску. Ездзілі туды на суткі, а то і на двое. Мы размініравалі поле, шлях, вуліцы і агароды. Усяго мы ўчацвярых знялі каля васьмі тысяч мін. Каб здымаць міны, не патрэбна ўжо такая вялікая навука, але толькі патрэбна вялікая асцярожнасць.

Аднойчы я і Пеця Марозка здымалі міну. Ён неяк наступіў на яе і падарваўся. Яго забіла, а мяне цяжка раніла. Доўга я праляжаў у Петрыкаўскай бальніцы. Мяне вылечылі, і зараз я жыву ў г. Петрыкаве, у дзіцячым доме.

Вось як я жыву, калі немцы былі ў нашым сяле.

ФЕДЗЯ ПАШУК (1932 г.), г. Петрыкаў.

ВА УСХОДНЯЙ ПРУСІІ

Нашы часці няспынна прасоўваліся па тэрыторыі Усходняй Прусіі.

Я знаходзіўся тады ў радыёроце асобнага батальёна сувязі і працаваў радыстам на станцыі. У наш абавязак уваходзіла перадаваць загады паветраным часцям, якія знаходзіліся ў адным з гарадоў Літвы.

Аднойчы пасля паветранай і артылерыйскай падрыхтоўкі мы пачалі наступленне на вялікую чыгуначную станцыю.

Станцыя мела важнае значэнне, і немцы ўпарта абаранялі яе. Потым яны перайшлі ў контратаку. Мы вымушаны былі заняць абарону. Нямецкія танкі і пяхота шалена рваліся наперад. справа і злева ад нас ім удалося крыху ўклініцца ў размяшчэнне нашых часцей. Генерал, які знаходзіўся на нашым назіральным пункце, загадаў трымацца да апошняга патрона.

Наша радыёстанцыя знаходзілася каля доміка на ўзгорку. Калі нямецкія гарматы пачалі абстрэльваць узвышша, мы пераехалі ў роў, які быў наперадзе ад нас, і там працавалі далей. У час работы мы ўважліва сачылі за тым, каб да нас не падпаўзлі нямецкія салдаты. Раптам адзін з радыстаў ціха сказаў:

— Глядзіце, вунь нямецкія сувязісты цягнуць лінію. Знішчым яе разам з сувязістамі.

Зрабіць тэта было не так цяжка, немцаў было толькі двое.

— Не, не трэба,— сказаў сяржант Іван Аляксандравіч.

— Вунь яшчэ ідуць...

Услед ішлі чатыры нямецкія радысты. Было вырашана сувязістаў не чапаць, а захапіць радыёстанцыю.

Сувязісты пайшлі далей. Схаваўшыся ў кустах, мы пачалі наглядаць за радыстамі. Немцы ішлі прама на нас. Я з цікавасцю і трывогай сачыў за іх набліжэннем.

Падышоўшы да нас метраў на пяцьдзсят, яны спыніліся, агледзеліся па баках і, не заўважыўшы нікога, пачалі ўстанаўліваць радыёстанцыю, Размясціліся яны ў яме, сярод маленькіх кусцікаў. Калі яны сталі звязвацца са сваімі часцямі, старшы радыст старшыня Андруша скамандаваў:

— Падрыхтавацца!

Нас было чацвёра. Разбіўшыся на дзве трупы і трымаючы напалатове аўтаматы, мы папаўзлі да іх. Я поўз побач з сяржантам Іванам

Аляксандравічам. Ён увесь час паглядваў на мяне і лагодна, пабацькоўску, прыгаварваў: — Ты ж не падымайся...

Я яшчэ шчыльней прыціскаўся да зямлі. Напружанне ўзрастала. Мацней білася сэрца, але я стараўся не звяртаць на гэта ўвагі. Калі мы падпаўзлі бліжэй, то ўбачылі, што два немцы акупваюцца, а два ўжо штосьці перадаюць. Па сігналу старшага радыста мы адкрываем агонь. Першыя двое страляюць па тых, што был! каля радыёстанцыі, а я і Іван Аляксандравіч — па тых, што ахопваліся. Ты я, што акупваліся, былі забіты адразу. Два другія пачалі адстрэльвацца. Хутка той, што з навушнікамі, быў смяртэльна ранены. Застаўся толькі адзін. Тады мы ўзняліся і кінуліся на яго. Ён быў застрэлен ва ўпор. Усё гэта адбылося знянацку і вельмі хутка.

Старшына ўзяў дакументы і зброю забітых. Я забраў прыёмнік-перадатчык, а ўпакоўку — старшы сяржант, і мы пачалі адпаўзаць назад.

Вярнуўшыся да сваіх, старшы радыст далажыў начальніку радыёстанцыі Андрэю аб захопе нямецкай рацыі.

— Добра, — сказаў ён, — давайце яе ў машыну.

Мы пагрузілі трафейную рацыю ў аўтамашыну, якая я стаяла тут жа, у кустах.

Затым камандзір роты ўсім нам аб'явіў падзяку.

Раніцою прыйшло падмацаванне пяхотай і танкамі, і мы зноў перайшлі ў наступленне. Нямецкая чыгуначная станцыя была ўзята, і нашы часці пайшлі далей, у глыб Прусіі.

ВІЦЯ ВАСЯНКОЎ (1932 г.), г. МІНСК.

МОЙ БРАТ

Было гэта ўзімку. Немцы вазілі з лесу дровы. У адзін з такіх дзён я, мой брат Валодзя, яго сябры Алесь Абрамаў, Толя Байкоў і іншыя гулялі на вуліцы ля казармы. Выйшаў нямецкі афіцэр і паклікаў нас да сябе. Калі мы падышлі, ён выбраў самых болыных і дужэйшых і павёў у двор казармы. Там ён загадаў ім згружаць дровы з машыны.

Я быў меншы за астатніх, і мяне не ўзялі. Прыйшлося ісці дадому. Вярнуўшыся з работы, Валодзя па сакрэту раек аз аў мне, што адбылося на двары казармы.

Некалькі немцаў таксама згружалі дровы. Яны так угрэліся, што паскідалі з сябе верхнюю вопратку і паразвешвалі яе хто дзе. Вінтоўкі і рэвальверы ляжалі тут жа, каля адзення.

На крыле пярэдняга кола аўтамашыны ляжаў шынель, над ім, у кабуры, відаць быў рэвальвер. Валодзя заўважыў яго з самага пачатку. Ён успомніў, як аднаго разу дзядзька Манькоўскі сказаў хлопцам:

— Вы бываеце каля немцаў, купляеце ў іх папярсы ды іншую дрэнь. А вось «купіць» ці «пазычыць» зброю не здагадаецца. А яна нам дужа патрэбна.

І цяпер, носячы дровы, Валодзя пачаў ламаць галаву, як завалодаць рэвальверам.

Раптам на сцэжы ён убачыў тоўсты, без разьбы, сагнуты болт. Калі хто наступаў на это, ён другім канцом хлопаў па наску бота. Нарэшце адзін немец штурхнуў нагой так, што болт адляцеў убок і ўпаў спераду машыны. У гэты час з кухні выйшлі па дровы афіцьянткі. Ад па з іх спынілася на тым месцы, дзе ляжаў болт. Яна размаўляла з немцам,

смялася, пакручваючы нагою болт. Немец доўга глядзеў на яго. Калі дзяўчына адступілася, немец так моцна ўдарыў наскон па канцы болта, што ён падляцеў угору і стукнуўся аб паднятую сякеру чалавека, які калоў дровы. Немец гучна зарагатаў і пабег сцягваць з машыны плашкі. Афіцьянткі набралі дроў і пайшлі. Чалавек падняў болт, паглядзеў і кінуў пад прэдняе кола.

Валодзя ўсё гэта бачыў. У яго галаве ўзнікла думка, што болт можа яму спатрэбіцца. Ён пачаў чакаць зручнага моманту, каб узяць яго. Але пакуль што нельга было: ад машыны да штабеля дроў увесь час хадзілі немцы.

Праз колькі хвілін на двор стала ўз'язджаць другая машына. Яна была высока нагужана, дровы раз'ехаліся па баках і чапляліся за шулы. Шафёр некалькі разоў прабаваў праехаць у вароты, але гэта яму не ўдавалася. Тады афіцэр паслаў на дапамогу салдат. Паспрачаўшыся крыху, яны ўзяліся адгружаць.

Як толькі с ал даты пайшлі, Валодзя падняў болт, хутка адшпіліў кабуру, узяў рэвальвер, а на яго месца палажыў жалязку. Дрывасекі стаялі да яго спіною і нічога не бачылі. Сунуўшы рэвальвер у кішэню, ён узяў палена і панёс да штабеля. Штабель шчыльна прылягаў да дашчанай плота, які аддзяляў двор ад другой вуліцы. Валодзя падышоў да плота, азірнуўся і, не ўбачыўшы нікога, хто б мог заўважыць, ударыў плашкай у дошку. Дошка адскочыла ад жэрдкі, да якой была прыбіта. Ён палажыў рэвальвер на дровы, крыху збоку ад адбітай дошкі, і прыкрыў яго плахай.

Сябры глядзелі і радасна ўсміхаліся. Валодзя паграззў ім кулаком, і яны зноў узяліся за работу.

Як толькі машына ўехала на двор, зазвінеў званок на абед. Немцы борзда пабралі свае шынялі, зброю і падаліся ў казарму. Хлопцы таксама пайшлі з двара. На вуліцы Толя паціху сказаў:

— Мы бачылі ўсё і пільна сачылі за кожным рухам на двары...

— Калі немцы дазнаюцца, што прапаў рэвальвер, то пачнуць шукаць, а знайшоўшы, — дапытвацца, хто ўзяў. Гаварыце, што не бачылі і нічога не ведаеце, — сказаў Валодзя сябрам.

На рагу вуліцы ён спыніў таварышаў і шапнуў:

— Пакуль немцы не хапіліся, рэвальвер трэба забраць. Вы назірайце, а я пайду.

Брат хутка падышоў да выбітай дошкі, прасунуў у шчыліну руку і выцягнуў адтуль рэвальвер. Схаваўшы яго ў кішэню, ён махнуў сябрам, каб ішлі, а сам пакрочыў па другой вуліцы. Прышоўшы дадому, ён схаваў рэвальвер пад тратуар.

На наступны дзень уранні маці пагналі капаць акопы. Я і Валодзя засталіся дома. Мы гулялі і з меншымі дзецьмі. У сенцах пачуўся грукат, і ў хату ўвайшлі тры немцы. Яны пачалі дапытвацца пра рэвальвер. Валодзя ўвесь час адказваў:

— Нічога не ведаю...

Немцы перарылі ў хаце ўсе манаткі, але зброі не знайшлі. Няўдача раззлавала іх. Яны накінуліся на Валодзю і збілі яго да крыві. Але і гэта не дапамагло — брат гаварыў адно і тое:

— Ніякага рэвальвер а я не бачыў.

Я і шкадаваў брата і ганарыўся, што ён так! смелы і вытрыманы.

Немцы забралі Валодзю і павялі. Афіцэр, які вёў допыт, спачатку хацеў узяць ласкай. Ён сказаў, калі Валодзя прызнаецца і аддасць рэвальвер, то зараз жа будзе адпушчаны дадому і атрымае падарунак. Але

старанні фрыца былі дарэмныя, Валодзя паўтараў старую песню. Тады яго пачалі катаваць. Білі бізунамі да страты прытомнасці, аблівалі халоднай вадой і зноў білі, голага садзілі ў халодную, Калі і гэта не падзейнічала, яны сабралі разам трох хлапчукоў і пачалі гаварыць, што яны адзін на аднаго даказалі. Застаецца выявіць, хто з трох вінаваты, а хто не. Пры гэтым яны ўважліва сачылі за хлапчукамі. Тыя моўчкі стаялі перад катамі, і кожны з іх на хітрыкі немцаў адказваў:

— Я-то не браў, а калі хто браў, няхай скажа.

Пераканаўшыся, што ад іх нічога не выведает, яны Толю і Алеся адпусцілі, а Валодзю працягвалі мучыць. Але ніякія здзекі не маглі зламаць яго ўпартасці. Калі надакучыла вадаца з ім, немцы рашылі прыкончыць брата.

Яго павялі ў камеру смерці. Калі ён увайшоў, то ўбачыў двух немцаў, яны трымалі вялікі мяшок. Валодзя не раз чуў пра гэту кару. Так немцы распраўляліся з партызанамі, якія на допыце адмаўляліся гаварыць. Яны завязвалі чалавека ў мяшок і кідалі пад лёд у Дняпро.

Брат мімаволі спыніўся каля дзвярэй. Да яго падскочылі два жандары. Адзін схапіў за рукі і з сілай заламаў назад, другі — за когі, потым паднялі і сунулі ў мяшок. Валодзя моцна заплакаў і паспрабаваў торгнуць нагою. Ад удару ботам у бок у Валодзі ажно заняло дух. Ён войкнуў і замоўк. Яго паднялі, вынеслі на двор і кінулі ў аўтамашыну. Праз некалькі хвілін грузавік затарахцеў і крануўся з месца.

Лежачы ў машыне, Валодзю здалася, што ў кузаве, акрамя яго, больш нікога няма. Ён прыслухаўся. У машыне не чутна было ніякага шораху.

Паміраць яму не хацелася, і ён пачаў думаць, як выбрацца з мяшка. Але што ён мог зрабіць голымі рукамі? Рантам у галаву прыйшла думка: у яго ёсць зубы. Ён сабраў у кам'як тканіну і стаў хутка жаваць яе. Прагрызшы невялікую дзірку, нранусціў у яе пальцы абедзвюх рук і з сілай пачаў раздзіраць мяшок. Калі дзірка пабольшала, ён засунуў нагу і дзве рукі, напяўся, і мяшок распоўзся. Пасля гэтага Валодзя асцярожна высунуў галаву і агледзеўся па баках. У кузаве сапраўды нікога не было. Гэта яго ўзрадавала. Машына шпарка імчалася па дарозе. Валодзя скінуў з сябе мяшок, ухапіўся рукамі за борт, злаўчыўся і скокнуў з машыны, пад адхон, у снег.

Недалёка быў лес, і Валодзя папоўз да яго. Рукі дубяnelі ад холаду, але ён не звяртаў на гэта ўвагі. Яму хацелася хутчэй дабрацца да ляснога гушчару, які схавает яго ад злых ворагаў — немцаў.

Прапоўзшы з паўкіламетра, Валодзя пачуў цяжкі тупат конскіх ног. Ён імгненна азірнуўся. Па дарозе ехаў паліцай на кані. Убачыўшы чадавека, які паўзе, ён пагнаўся за ім. Валодзя хацеў узняцца і бегчы, але ў гэты момант наляцеў коннік і моцным ударам бізуна па галаве збіў яго з ног.

Паліцай прыгнаў Валодзю ў ПІклоў і здаў у камендатуру. Яго пасадзілі ў турму, дапытвалі, хто ён і адкуль. Валодзя не прызнаўся. Праз некалькі дзён яго перавялі ў канцлагер. Разам з другімі яго ганялі капаць акопы вакол горада.

Я часта насіў яму перадачу. Калі мы сустракаліся, ён расказваў мне, як немцы здэкаваліся з яго ў гестапа, як ён выратаваўся ад смерці. Аднойчы ён сказаў, дзе схаваны рэвальвер. Я адшукаў яго і праз Валодзіных сяброў перадаў дзядзьку Манькоўскаму.

У лагеры Валодзя прабыў да прыходу Чырвонай Арміі. Адступаючы, немцы вывезлі яго ў Германію. Што там зрабілі з ім, я не ведаю.

КОЛЯ КАЙКУЛІН (1931 г.), г. Шклоў.

ДВА РАЗЫ Ў КЕНІГСБЕРГУ

Наша вёска называлася Грані. Яна была недалёка ад горада Полацка. Памятаю, як мамка або татка ездзілі на кірмаш і прывозілі мне смачныя абаранкі і цукеркі. Мне ішоў тады сёмы год, і я быў адзін у бацькоў. Быў яшчэ старэйшы брат, Васіль, але ён служыў у Чырвонай Арміі.

Я добра не разумеў, што здарылася, толысі заўважыў, што стала трывожна, чулася гаворка пра вайну, пра немцаў, потым пра нейкіх партызан. Я прыслухоўваўся, распытваў і сяк-так зразумеў, у чым справа.

Аднаго разу ноччу пачуўся стук у акно. Я прапчуўся і ўбачыў, як татка падышоў да акна і сказаў камусьці: «Ужо, ужо», а потым пайшоў адчыняць дзверы. Упоцемку я ўбачыў, што ў хату ўвайшло многа людзей. Гаварылі яны ўсе шэптам. Я здагадаўся, што гэта партызаны. Мама ўстала, пазавешвала вокны посцілкамі і запаліла газоўку.

Татка пачаў спешна апрацаваць, мама памагала збіраць, клала ў торбу чыстую кашулю, анучы, хлеб, сала. Калі было ўсё гатова, татка пацалаваў бабулю ў руку і ў галаву. З мамкай таксама моцна абняўся і пацалаваўся.

— Чакай, вернемся з перамогай, — сказаў ён. — Гадуй сына.

Потым падышоў да мяне, узяў на рукі і так моцна прыціснуў да грудзей, што я аж войкнуў. Усё гэта рабілася хутка, але я паспеў спытацца:

— Куды, тата, ідзеш?

— Бараніць Радзіму ад фашыстаў, сыноч, — адказаў ён.

Усе выйшлі з хаты. Загасіўшы агонь, мы з мамкай, абняўшыся, доўга сядзелі ля акна. Глядзелі на тую сцежку, што крута заварочвала ў лес, куды пайшлі незнаёмыя разам з татам. Мамка расказала мне, што сёння ноччу ўсе нашы мужчыны адправіліся ў партызаны, бо заўтра немцы будуць браць людзей сабе на службу. А хто ж захоча служыць ворагу? Там, у лесе, многа партызан, і яны будуць дапамагаць нашай арміі. А калі немцаў прагоняць, то ўсе вернуцца дадому.

Але татка мой ужо больш не вярнуўся...

Прайшло колькі часу — і раптам нашу вёску сталі абстрэльваць снарадамі з Полацка. А тут яшчэ з'явіліся самалёты і таксама гічалі бамбіць. Людзі кінуліся хто ў лес, хто ў поле, а хто дома шукаў ратунку.

Гудуць снарады, гараць будынкі, народ уцякае, а мая мамка гіавалілася ў сенцах і варухнуцца не можа. Я кінуўся да яе, але яна мне і слова не паспела сказаць — была мёртвая.

Бабуля сказала, што трэба ўцякаць у лес, у акопы. Яна нічога не памятала і не ведала, што рабіць, а мне прыйшло ў галаву выратаваць нашу карову і ўзяць кумпяк свініны. Я завязаў карове за рогі нейкі ручнік, і мы пабеглі. Быў такі гром, што мы аглухлі.

Толькі падышлі да акупа, як недалёка разарваўся снарад і рانیў карову. Яна зарыкала і павалілася. Але нам было не да яе. Мы схаваліся

Ў акуп і са страхам адчувалі, як трасецца зямля. Калі стала ціха, вылезлі наверх. Над вёскай стаяў чорны дым. Я падумаў, можа, мамка не памерла, а толькі самлела, і набег дадому. Там ужо былі немцы. Наша хата не гарэла.

Я ўбег у сенцы і ўбачыў, што мамка, таксама як і раней, ляжыць на зямлі мёртвая.

А тым часам немцы на вёсцы злавілі дзевяць партызанскіх сем'яў, загналі іх у хлеў і падпалілі. Я забыўся на ўсё сваё гора, калі ўбачыў гэты жак. Зрабіўшы сваю страшную справу, немцы паехалі.

Людзі з лесу пачалі збірацца ля нашай хаты. Прышла і мая бабулька з раненай каровай. Мы з бабуляй абняліся і доўга плакалі. Цяпер у мяне засталася самая родная і блізкая – бабулька.

Суседзі памаглі пахаваць маму. Казалі, што яна памерла ад разрыву сэрца.

Людзі меркавалі, як цяпер жыць, што рабіць, але раптам зноў з'явіліся немцы. Адзін з іх падышоў да нас і крыкнуў:

– Збірайся!

І тут жа пачалі грузіць нас на машыны. На тры машыны пасадзілі нас, а на чацвёртую паставілі некалькі кароў. Тут была і наша.

Прывезлі нас на станцыю Грані і высадзілі на нейкі пляц. Там мы праседзелі двое сутак, елі хто што меў. Мы з бабуляй былі неразлучныя. Яна цяпер больш шкадавала мяне, і я баяўся ад яе адстаць. Нашых кароў кудысьці пагналі. Мне вельмі шкада было сваёй раненай кароўкі, якая ішла сярод другіх, апусціўшы галаву. Той ручнік, што я прысязаў за рогі, споўз ёй на шыю.

Сонейка яшчэ не ўзышло, як нам сказалі грузіцца ў цягнік. Нас павезлі на станцыю Граева. Там нам зрабілі медыцынскі агляд, павялі ў лазню, а потым упершыню далі нейкага супу. Пасля абеду зноў пагрузілі ў вагоны. У вагоне шмат было і друі іх людзей, не толькі з нашай вёскі. Ехалі мы трое сутак.

Прывезлі нас у горад Кенігсберг. Там быў лагер, абнесены высокай мураванай сцяной, а наверху яшчэ быў калючы дрот. Нас увапхнулі за гэтую сцяну. Тут нас пачалі аглядаць немцы, датыкаючыся не рукамі, а палачкамі. Глядзелі ў вочы, рот, пад бараду і гэтак далей.

Наш лагер лічыўся самы горшы. У ім былі старыя, жанчыны, дзеці, а мужчын не было – усе яны былі ў партызанах.

Работы нам не давалі, а толькі людзей ад нас бралі, і больш мы тых людзей не бачылі. Іх з'ядала «печка-душагубка», якая была за сцяной, за жалезнымі дзвярамі. Кожны з нас чакаў страшнай смерці ў той печцы. Аднаго разу немец забраў у нас чатырнаццацігадовага хлопчыка і павёў яго да жалезных дзвярэй. Хлопчык, набраўшыся адвагі, усадзіў немцу ў грудзі нож. Немец упаў. Хлопчыка зараз жа падхапілі другія немцы.

Потым нас усіх выгналі з баракаў на пляц і паставілі вакол двух слупоў, укапаных у зямлю. На слупах была перакладзіна, а да яе быў прымацаваны жалезны крук. Прывялі хлопчыка і павесілі яго нагамі за гэты крук. Пад ім налілі гаручага і запалілі. Хлопчык крычаў, матляўся і гарэў... Усе людзі плакалі, стагналі, адварочваліся, а немцы білі тых, хто не хацеў глядзець.

Усё сваё жыццё я буду памятаць гэтую смерць.

Не ведаю, з якой прычыны, але на другі дзень мяне перамясцілі ў другі лагер. Тут было лепей, не трэба было кожны дзень баяцца страшнай

смерці, але для мяне было мала радасці, бо я ўвесь час думаў, што маю бабульку такая смерць не міне.

З гэтага лагера хадзілі ўжо на работу. Пачаў хадзіць і я. Выходзіў у сем гадзін раніцы, а прыходзіў у барак а восьмай вечара. На абед давалі суп з бручкі, а пад вечар – сто грамаў хлеба з чорнай кавай.

Мая работа была – чысціць паравозы, Аднаго разу я чысціў, чысціў і захацелася мне сее-тое пакруціць. Рантам паравоз засіпеў і паехаў. Я пачаў хапацца за ўсялякія крукі і калёсікі. Паравоз спыніўся. Дагналі мяне немцы, пачалі крычаць. Я шіакаў, апраўдваўся:

– Пан, я пакруціў няўмысна, а «цуг і фарэн».

Яны паверылі і нічога мне не зрабілі, толькі строга наказалі болын не чанаць.

Відаць, мая спрытнасць спадабалася машыністу, і ён раз узяў мяне з сабой. Прыехалі мы ў Каўнас, а потым у Вільнюс, а потым паехалі далей к фронту. Калі спыніліся ў Мададзечне, машыніст некуды адшоўся, а я – ходу.

Прыбег у нейкую (назву забыўся) вёску, черны, брудны, галодны. Трапіў да адной добрай цёткі, якая мяне пераапанула, накарміла і спаць палажыла. Так мне добра зрабілася, нібы я трапіў да мамкі. У цёткі я прабыў два месяцы, дапамагаў у гаспадарцы, асабліва любіў даглядаць кароў: мне здавалася, што я даглядаю сваю раненую кароўку.

Нарэшце дайшла да нас радасная вестка: немцы адступаюць. Як прайшло гэтае адступленне, я нават не памятаю. Памятаю толькі, з якой радасцю ўбачыў я нашых чырвонаармейцаў. Я кінуўся да іх з плачом, хацелася ім расказаць, што я перажыў.

А потым мяне пацягнула дадому. Што там цяпер? Хто жыве ў нашай хаце? Можа, вярнуўся татка?

То пешшу, то на возе, то на вайскавай машыне дабраўся я да сваёй вёскі. І што ж?

Ні вёскі, ні нашай хаты няма. І няма ніводнага чалавека. Месца, дзе пахавана мамка, зарасло буйной травой. Там, дзе згарэла дзевяць партызанскіх сем'яў, нехта паставіў дзевяць вялікіх крыжоў. Слёзы паліліся ў мяне з вачэй. Я пахадзіў, захацеў есці, але шчога не знайшоў. Мне здавалася, што я застаўся адзін на ўсім свеце. Што рабіць? Куды ісці?

Я пайшоў на стэндю Грані, Там убачыў вайсковы абоз з кухняй. Я парашыў далучыцца да іх. Я ж таксама магу што-небудзь рабіць, чым-небудзь дапамагаць. Калі будуць праганяць – не пайду.

Але мяне не прагналі.

І я разам з нашым войскам зноў пайшоў у Германію. Зноў пабываў у Каунасе. І зноў прыйшоў у Кенігсберг.

Як радасна было адчуваць, што цяпер ужо мы тут гаспадары! Я меў магчымасць пабываць і ў нашым страшным лагерах. Цяпер тут было пуста, ціха. Я абышоў усе знаёмым куткі. Плакаць хацелася, калі я думаў, што тут спалена мая мілая бабуля. Ці паспелі ўцячы тыя каты, што здэкаваліся з хлопчыка? І яшчэ вельмі хацелася ўбачыць тых немцаў, што абследавалі нас палачкамі.

...Цяпер я шчасліва жыву ў Будслаўскім дзіцячым доме.

ПЯТРУСЬ БУДНЕВІЧ (1935 г.)

МАТАЦЫКЛ

Гэта было ў 1943 годзе. Я і мае сябры Васька і Колька знаходзіліся тады ў артылерыйскай брыгадзе, якой камандаваў палкоўнік Пастух. Яна стаяла ў абароне, і баёў на гэтым участку не было. Мы дапамагалі чысціць гарматы, праціраць снарады, навінчваць на іх каўпачкі і выконвалі іншыя дробныя работы.

У той час мы стаялі ў лесе. За намі знаходзілася старая лінія абароны, і там былі траншэі. Раз мы ўтрох найшлі туды. Каля паўразбуранага хлеўчука ўбачылі нямецкі матацыкл з каляскай. Падышлі і сталі аглядаць яго. Ён здаўся нам непасаваны. Васька і кажа:

– Давайце накатаемся.

Васькава прапанова спадабалася нам, і мы ахвотна ўзяліся за справу. Адзін з нас садзіўся ў каляску, а два другія штурхалі. Поле было няроўнае, і матацыкл марудна каціўся наперад. Але мы рады былі, што ён усё-такі рухаецца. Калі нам надакучыла займацца гэтым, я прапанаваў забраць яго з сабой.

Мы прывалаклі матацыкл у распалажэнне паркавага ўзвода. Старшы механік сяржант Пічугін агледзеў яго і сказаў:

– Ды ён зусім спраўны. Вы самі можаце адрамантаваць яго.

Мы зараз жа прыступілі да працы. Круцілі яго так і гэтак, абмацалі кожную частку, але што трэба зрабіць – не даведаліся. Пайшлі да Пічугіна і пачалі прасіць, каб ён паказаў, што ж патрэбна паправіць. Ён сказаў, каб мы замянілі свечкі і электраправодку, і матацыкл пойдзе. Але і пасля гэтага ў нас нічога не выйшла. Тады ён сам адрамантаваў яго. Начальнік гаруча-заправачнага склада, малодшы сяржант Лаба да, даў нам бензіну. Мы заправілі матацыкл і правярылі. Ён пайшоў. Мы вельмі ўзрадаваліся, калі пачулі чыханне. Васька ўмеў кіраваць машынай, і мы пачалі катацца. Цяпер ён вёз нас усіх трох.

Але радавацца доўга не прыйшлося. З'явіўся начальнік тыла маёр Грыншпан і адабраў у нас матацыкл. Мы засумавалі. Асабліва падзейнічала гэта на Ваську. Ён не стрымаў такой «несправядлівасці», пайшоў да камандзіра брыгады і пачаў скардзіцца, што ў нас адабралі наш трафей. Палкоўнік чула адносіўся да нас. Ён загадаў маёру вярнуць матацыкл і дазволіў нам вучыцца ездзіць. Васька вярнуўся да нас на матацыкле. Ён зьяў ад задавальнення. Я і Колька былі рады не менш. Тут жа рашылі ўсе разам пракаціцца. Васька завёў матацыкл і сеў за руль. Я і Колька прымасціліся ў калясцы.

Мы выехалі нанерад, у пралесак, і пачалі ездзіць туды і сюды. Быў гарачы дзень, навокал усё спакойна. Нас усе ведалі і не звярталі ўвагі. Выбіраючы свабодныя мясцінкі, мы гісоўваліся наперад і ўбачылі вёску. Нам вядома было, што гэтая вёска нічыя і што там часта бываюць нашы разведчыкі. Мы ўзялі і паехалі туды.

Толькі пад'ехалі, як у нас спуціла кола. Васька саскочыў і пачаў аглядаць яго. Мы таксама вылезлі. Насоса ў нас не было. Мы пачалі азірацца і ўбачылі, што з-за адной хаты тырчыць кузаў аўтамашыны.

– Пайду да шафёра і вазьму ў яго насос, – сказаў Васька і набег у той бок. Мы засталіся каля машыны і пачалі сачыць за ім. Ён гірыблізіўся да аўтамашыны і рантам, як заяц, адскочыў ад яе і, тулячыся бліжэй да будынкаў, навярнуў назад. Мы ўстрывожыліся. Ён падбег, усхваляваны, і наведміў, што там немцы. Нас ахапіў страх. Мы

адцураліся матацыкла і кінуліся ў кусты, якія раслі ля самай дарогі. Селі і пачалі назіраць, што будзе далей.

У гэты час з нашага боку загрузатала артылерыя, і над галовамі са свістам наляцелі снарады. Яны падалі ў другім канцы вёскі. Адзін з іх трапіў у дом, дзе стаяла аўтамашына. Дом разляцеўся на шматкі. Нам зрабілася страшна, і мы рашылі схавацца ў больш надзейнае месца. Насупраць стаяў дом без акон. Мы хуценька ўскочылі ў яго. Ён быў пусты. Мы зайшлі на кухню, дзе акно было цэлае, і селі на падлогу. Васька як смялейшы узлез на падаконнік, каб паглядзець, што робіцца на двары. У гэты момант недалёка ад дома разарваўся снарад. Шкло ў акне разляцелася і асколкамі расекла Ваську шчаку. Па твары пацякла кроў. Васька адбег у куток і пачаў выціраць. Я і Колька маўчалі.

Праз некалькі хвілін артылерыйская страляніна спынілася, і мы пачулі кулямётныя і вінтовачныя стрэлы. Яны ўсё болылі і больш мацнелі і набліжаліся. Я зацікавіўся і падышоў да акна. Тое, што ўбачыў, прымусіла мяне ўздрыгануцца ўсім целам. З саду выскачыў высокі немец і накіраваўся ў наш дом. Зброі ў нас не было. «Ну, капут нам усім», – падумаў я і са страхам пачаў сачыць за немцам. Узбегшы на ганак, ён чамусьці спыніўся, пастаяў некалькі секунд і пабег назад. Падбег да ўборнай і схаваўся ў ёй.

Я павесялеў і толькі цяпер раскажаў хлопцам, якая небяспека нам пагражала. Сябры таксама заненакоіліся. Мы збіраліся ўжо ўцякаць з дома, як раптам у вёсцы раздаліся крыкі «ўра». Мы здагадаліся, што гэта наступаюць нашы, і падскочылі да акна. Нашы пехацінцы, прыгінаючыся, перабягалі ад хаты да хаты. Страху нашага як і не было. Мы кулём выскачылі з дома і пабеглі ім насустрач. Убачыўшы нас, байцы здзівіліся і спыталі, адкуль мы ўзяліся. Мы расказалі. Яны засмяяліся і, сказаўшы: «Ого, ваякі, з адным матацыклам сяло ўзялі!» – пабеглі наперад.

Толькі цяпер я ўспомніў пра немца.

– Хлопцы, давайце паглядзім, дзе ён, – сказаў я.

Мы цішком падбеглі да ўборнай. Я вырваўся наперад і адчыніў дзверы. Пера да мной стаяў той самы немец. Бачачы, што нас трое, ён падняў угору рукі. У яго каля ног ляжаў пісталет. Я хутка падняў яго. Ён быў пусты. Бледны, перапалоханы немец адной рукой дастаў з кішэні фотакарткі і падаў мне. На фота была знята жанчына з дзіцем. Я падумаў, што гэта яго жонка.

– Ком! – крыкнуў я. Немец выйшаў.

Мы прывялі яго да матацыкла. Я і Васька засталіся вартаваць, а Колька пабег шукаць нашых байцоў. Хутка ён вярнуўся з старшым лейтэнантам. Мы перадалі яму немца. Старшы лейтэнант выняў з планшэткі блакнот і запісаў, што такія-та выхаванцы такой-та часці затрымалі нямецкага афіцэра.

Мы гірыехалі ў часць і далажылі палкоўніку аб сваіхпрыгодах. Палкоўнік усердзіўся, што мы паехалі без дазволу, і загадаў адабраць матацыкл і даць нам па пяць сутак гаўптвахты. Мы адседзелі як міленькія. А калі нас выпусцілі, былі здзіўлены: нам была аб'яўлена падзяка і вернуты матацыкл.

ЮРЫЙ МАМАЧКІН (1930 г.)

МАЦІ І СЫН

Летам 1943 года на нашу вёску Наваселле Прапойскага раёна напалі немцы. Абступіўшы яе кругом, яны выгналі людзей на пляц, пасярэдзіне вёскі. Людзей раздзялілі на дзве роўныя часткі – моладзь і старых з дзецьмі.

Маладым дзяўчатам і хлопцам загадалі пагружацца ў аўтамашыны. Іх вывезлі з вёскі. Старых, жанчын і дзяцей загналі ў калгасныя будынкі, дзе ляжала салома, аблітая газай. Дзверы забілі, а навокал расставілі кулямёты. Будынкі падпалілі.

Стогны, праклёны, плач дзяцей і жанчын чуліся сярод трэску агню і страляніны. Некаторыя спрабавалі выскачыць з агню, але немцы расстрэльвалі іх на хаду.

Мама была на двары і немцаў заўважыла, калі яны забягалі ў суседнія хаты. Пад падлогай у нас было зроблена сховішча, і мы ўтраіх схаваліся туды. Я чуў, як немцы ламалі і варочалі ўсё, што траплялася пад рукі. У некаторых месцах узрывалі падлогу, але не над склепам; мы сядзелі каля сцяны ў другім месцы. Нарэшце немцы пакінулі хату і выйшлі. Мы моўчкі сядзелі ў склепе і ўслухоўваліся ў навакольны шум. Была чутна страляніна, крыкі і плач людзей, трэск агню. Пажар нас вельмі палохаў, бо магла загарэцца і наша хата.

Пад вечар, калі ўсё супакоілася, мы выйшлі з склепа. Будынкі, у якіх палілі людзей, дагаралі. З пажарышча валіў чорны смуродны дым. Кучы трупаў валяліся на плошчы. Многія, відаць, спрабавалі ўцякаць. Трупы іх былі акрываўленыя і ляжалі там, дзе насцігла іх куля. У двух калодзежах былі патоплены дзеці, а зверху прывалены хламам. Жывых з усёй вёскі засталася каля дзесяці чалавек.

– Цяпер нам, сыноч, жыць тут немагчыма, – сказала маці, – пойдзем да партызан.

Мы хацелі пайсці да партызан са зброяй. Мама сказала мне, што ў вёсцы Ракасец (за два кіламетры) у хаце дзядзькі Змітрака немцы зрабілі склад зброі.

– Ты ведаеш яго хату, – казала яна. – Гэтая хата выходзіць вокнамі на агарод, у садок. Вартавы стаіць каля плота, ля ганка або часам на ганку. Ты падпаўзі да акна, улезь усярэдзіну і вазьмі зброю.

Назаўтра раніцай я сустрэўся з сваім сябрам Васем, які застаўся жывы таму, што схваўся ў калгаснай кузні за горнавым мехам. Я расказаў яму аб сваім намеры, і ён падахвоціўся ісці са мной.

У гарнізон мы пайшлі апоўдні. Прайшлі жыта і па бульбоўніку папаўзлі да хаты. Узнялі галовы з бульбоўніку, гіаслухалі, паглядзелі – навокал нікога не было. Мы падпаўзлі да хаты. Шыбы ў акне былі не закітаваны, а прыбіты ганталёвымі цвікамі. Я выдраў іх, выняў шыбу, адшчапіў кручкі і адчыніў акно. Хутка і ціха мы ўскочылі ў пакой. Ля сцяны стаяла многа вінтовак. Пасярод хаты ў двух вялікіх штабелях былі складзены адна на адну скрынкі. У кожнай з іх ляжала па чатыры міны, у другіх былі снарады. У адной скрынцы, без верху, было насыпана да паловы патронаў. Мы выкінулі па дзве вінтоўкі, а потым набілі пазухі патронамі і выскачылі. Я ўставіў шыбу і ўваткнуў цвічкі на месца.

На двары было ціха. Сонца пякло да стомы. Навокал па-ранейшаму нікога не было. Я пашкадаваў, што мы паспяшаліся і мала выкінулі вінтовак, але падумаў, што можна будзе прыйсці другі раз. Паўзком праз бульбоўнік выцягнулі вінтоўкі, а жытам, прыгнуўшыся, выбеглі на сцежку, якая вяла праз сенажаць да нашай вёскі. З Васем мы не былі

суседзі. Я жыў з гэтага канца, куды мы ішлі, а ён — пасярод вёскі. Калі мы дайшлі да нашай хаты, я спытаўся ў яго:

— Ты што будзеш рабіць з сваімі вінтоўкамі?

— А ты што будзеш рабіць? — запытаўся ён.

— Мне яны патрэбны. Я не для сябе... Я іх перадам партызанам. Але гэта мала. Можа, другі раз сходзім?..

— Добра,— згадзіўся Вася.

— Пойдзем да нас,— запрасіў я яго.

Мама падала нам палуднаваць. Калі елі, мы ра сказ ал і ёй, як даставалі зброю. Мы скончылі свой расказ, яна ўздыхнула і сказала:

— Малайцы, дзеткі, нікому пра гэта не гаварыце.

— Не! — адказалі мы разам.

Зброю і патроны яна ўклал а ў вялізны мяшок і ўкруціла яго аборкамі.

Пад вечар яна панесла зброю ў атрад і вярнулася толькі ноччу, калі я спаў. Назаўтра я спытаў маму, што сказаў камандзір.

— Казаў, каб мы збіралі зброю,— адказада яна.

— А ці хутка мы пойдзем да партызан?

— Да зімы будзем жыць тут. Я атрымала заданіе весці разведку.

А стане больш небяспечна, прыйдзем да іх. Я расказала камандзіру, што гэту зброю ты раздабьў. Ён цябе пахваліў і прасіў, каб яшчэ дастаў.

Мне было вельмі прыемна, і я сказаў:

— Мамачка, калі прасіў сам камандзір, то не раз схаджу...

— Добра, добра, толькі будзь заўсёды асцярожны.

Мы яшчэ схадзілі два разы і прынеслі восем вінтовак і каля тысячы патронаў. Таксама ціхенька падпаўзалі, выдзіралі шыбу і зноў яе ўстаўлялі на месца. Толькі рабілі тэта не днём, а вечарам.

Чацвёрты раз мы рашылі зноў пайсці ўдзень. Сонца моцна пякло, і было млосна ад такой гарачыні. Мы думалі, што немцы дзе-небудзь сяць у цянысу. Яно так і было.

І гэты раз, як і раней, мы падпаўзлі да акна, адчынілі паціху яго і ўскочылі. Усё на тым месцы, як і было. Глядзім у вокны — на двары ні душы. Рашылі пашныпарыць, абысці кругом. Нічога асаблівага: да сцяны прыпёртыя, стаяць ранейшыя вінтоўкі, тая ж самая колькасць патронаў і два штабелі снарадаў-мін пасярод хаты. Але вось што гэта?.. У кутку двухпавярховая койка, накрытая коўдрай. А каля яе на невялічкай вешалцы два фрэнчы. На кожным з іх вісіць па кабуры. «Напэўна, нагань»,— падумаў я. Адшпіліў іх, сунуў адзін наган за пазуху, а другі даў Васю ў рукі. У пазухі дабіраем патроны, бяром па дзве вінтоўкі і выскокваем.

І — ах!.. Вароты з двара на агарод рыпнулі... З-за іх выйшаў тоўсты, з заспанымі вачыма немец. Ён ішоў да ўборнай на агародзе. Ішоў і глядзеў сабе пад ногі. Мы стаялі скамянелыя і са страхам сачылі за ім. Нават дыханне стаілі. Сэрца білася моцна і часта, думалася, што немец пачуе яго стук і гляне на нас. Хацелася, каб ён хутчэй пайшоў, а ён, як знарок, ішоў зусім паціху. Раптам ён нахіліўся і падняў с а сцэжкі камень і стаў, нібы паварочваецца да нас. Мы ўжо думалі, што ён падымае камень на нас. Але ён марудна, нібы гэты камень важыў пяць пудоў, падняў яго і адкінуў у наш бок. Нам палягчэла... Але ён раптам утаропіўся ў нас... Потым выхапіў з халявы пісталет і шпарка пайшоў да нас. Уваччу ў мяне пацямнела, рукі і ногі трэсліся, і я ледзьве стрымліваўся на нагах, а Вася закрычаў:

— Ма-ама!..

Немец падышоў. Вася так і астаўся з раскрытым ротам. Немец кожнага з нас стукнуў наганам пад бараду. Вася заплакаў і стаў мармытаць:

— Мы нічога... Мы так...

Немец не слухаў і гнаў нас перад сабою.

У камендатуры ён нешта крыкліва расказваў каменданту. Той слухаў і чамусьці быстра міргаў вачыма. Мы маўкліва стаялі супроць яго. Я глядзеў сабе пад ногі і нічога не бачыў. Кругі розных колераў сьшаліся з маіх вачэй. Пазухі нашых кашуль адвісалі ад туга набітых патронаў. Гукнулі перакладчыка. У пакой убег маленькі, хударлявы І быстры чалавек. Камендант сказаў яму нешта ўпаўголасу, ён хутка падскочыў да нас і выцягнуў нашы кашулі з-пад рамянёў. Наганы выпалі, і патроны кучай пасыпаліся далоў, балюча б'ючы па босых нагах. Да горла падступіў камяк, і мне хацелася плакаць.

— Адкуль вы, шчанюкі? — спытаў перакладчык.

Вася адказаў:

— З Наваселля.

— Хто вас паслаў сюды красці зброю? — зноў запытаўся перакладчык.

Вася зірнуў на мяне і, захліпаючыся, заікаста бурчаў:

— Я... я... мы... нічога... ага... Я невінаваты.

— Ты не раві, а кажы толкам, — закрычаў перакладчык.

Вася аж падскочыў і яшчэ горай зароў.

Перакладчык накінуў яго і падышоў да мяне.

— Ну, а ты, шчанё, што скажаш? Хто пасылаў цябе сюды?

Я маўчаў.

— А, ты не хочаш па-добраму? — крыкнуў перакладчык і зірнуў на каменданта. — Я цябе іншым чынам прымушу гаварыць. — І ён некалькі разоў выцяў мяне бізуном.

Я сарваўся з месца і забегаў па пакоі, шукаючы дзвярэй. Ля парога мяне збіў ботам у живот паліцэйскі. Не памятаю, што было далей, дзе дзеўся Васіль і што з ім сталася. Толькі я ачнуўся ў цёмным сырм склепе.

Хацелася ўбачыць хоць бы невялікую шчылінку, але колькі я ні ўглядаўся, не мог знайсці яе. Я не мог зразумець, што цяпер на дварэ: ноч ці дзень? Мяне мучыла думка: «Чаму са мной няма Васі?.. Можа, ён раскажаў усё і яго адпусцілі?» — думаў я. І чым больш я аб гэтым думаў, тым больш мне рабілася страшна. Потым я стаў драмаць і ўрэшце заснуў.

Прачнуўся ад вострага болю і страшэнна закрычаў — мышы паўзлі па маёй спіне, галаве, перабягалі па твары, а адна нібы ўкусіла мяне за нос, Я сеў на дошку, што ляжала пад бокам. Хацелася ўбачыць хоць крышачку святла.

Змучаны стомай і бол ем, я то засынаў, то прачынаўся. На двары было ціха, а тут мышы шныпарылі і пішчалі. Ад гэтага рабілася жудаснай. Ці хутка адчыняць дзверы?.. Чаканне маё цягнулася бясконца доўга.

Каля дзвярэй зашурхалі чыесьці крокі, і забразгаў замок па прабоі. Адчыніліся дзверы, і ўвайшоў паліцэйскі.

— Эй, вылазь, галубчык! — нібы ветлівым тонам гукнуў ён.

Я выйшаў, хістаючыся, і заслانیў далонню вочы ад святла.

— Сгідабалася? — усміхнуўся паліцэйскі. — Мусіць, цяпер усё скажаш.

І ён павёў мяне да эсэсаўцаў. У пакоі былі камендант і некалькі паліцаяў. Мяне сустрэлі ласкава, пасадзілі і зноў сталі пытаць тое самае: маё імя, прозвішча, адкуль я, хто мяне пасылаў. Абяцалі зараз жа адпусціць дадому.

Я маўчаў. Тады перакладчык спытаў:

— Ты, напэўна, есці хочаш? А? Кажы!

— Ага,— прызнаўся я, бо ад учарашняга дня не еў.

— Дык вось чаму ты не можаш гаварыць? — сказаў перакладчык.— Добра, добра, сядай да стала.

Мне паднеслі два акрайчыкі хлеба з маслам. Я схапіў і з прагнасцю стаў есці, глянуўшы на каменданта. Ён усміхнуўся, кінуў мяне галавой і сказаў:

— Гут, гут!

Перакладчык сказаў мне:

— Цябе, мусіць, падгаварылі, так? Яны знарок пасылаюць дзяцей, каб іх тут забілі. А мы зробім інакш. Ты нам толькі раскажаш, і мы цябе адпусцім, праўда?

Я еў і маўчаў.

Тады камендант закрычаў, стукнуў кулаком па сталае і адварнуўся ад мяне. Адзін эсэсавец вырваў у мяне недаедзены кавалачак хлеба, а два схапілі за рукі і ногі і вынеслі ў суседні пакой. Кінулі мяне на доўгі нізкі стол і перавярнулі спіной угору. Адзін прыціснуў мне ногі, другі абхапіў ля далоняў рукі і прыціснуў імі маю галаву. Трэці разануў мяне бізуном па плячах. Я закрычаў і паспрабаваў паварушыць нагамі, але скрануць іх з месца не мог. Раз за разам лажыліся ўдары. Я курчыў плечы, прыпаднімаўся жыватом і крычаў...

Перакладчык спыніў ката і запытаўся:

— Цяпер, напэўна, скажаш?

Я толькі стагнаў ад болю. Кат некалькі разоў выцяў мяне і спыніўся. Паліцэйскія падхапілі і пасадзілі мяне на стол, вызваліўшы рукі і ногі. Але я не мог сядзець. Тады на мяне лінулі з паўвадра вады. Я саслізнуў са стала і бразнуўся аб падлогу. Усе выйшлі, а я хутка заснуў.

Прачнуўся ад удару ботам у спіну. Паліцай падхапіў мяне і зноў павалок да каменданта.

— Есці хочаш? — запытаў перакладчык.

— Піць і есці таксама,— адказаў я.

Усе неяк здзіўлена пераглянуліся паміж сабой і падалі мной не даедзены кавалачак хлеба. Потым перакладчык наліў у шклянку вады і сказаў:

— Восць вада, але вып'еш ты не раней, як скажаш, што ў цябе пытаюць.

Я еў хлеб, не чакаючы вады, і маўчаў.

— Сядай! — крыкнуў перакладчык, паказваючы на лаўку.

За кожным разам, як толькі я адкусваў хлеба, мяне два разы ўдаралі бізуном. Ад болю я ўскрыкваў і зрываўся з месца. Мяне штурхалі назад. Але есці не пакідаў, стараючыся адкусваць як мага большыя кавалкі, каб было менш удараў. Тады я стаў жаваць павольна, а ён цярплша чакаў. Апошнія ўдары былі такія моцныя, што я страціў прытомнасць. Мяне зноў аблілі вадой і ўкінулі ў той жа склеп.

На другое ранне мяне выклікалі зноў да каменданта.

У пакоі стаяла маці. Я яе не пазнаў адразу. Яна была без хусткі, валасы на галаве былі зблытаныя ў камячкі, а пад вачыма нібы вымазана чорнай фарбай.

— Сыноч мой!.. Што яны з табой зрабілі? — ступіўшы крокі два да мяне, сказала маці.

Кат яе штурхануў, і яна рынулася на падлогу.

Кашуля мая прыліпла да цела. Я не мог паварушыцца ад болю. Галава, твар былі апухлыя, а засохлая кроў моршчыла скуру. Рукі таксама былі ў крыві, ногі падгіналіся.

— Вось твая матка,— сказаў мне перакладчык.— Яна прыйшла вызваляць цябе. Калі ты скажаш, хто цябе пасылаў і дзе партызаны, мы вас абаіх адпусцім.

Яны пільна сачылі за нашымі вачыма.

Я маўчаў.

— Ты маўчыш! — вызверыўся перакладчык і моцна сцебануў мяне бізуном.

Мама ўсхапілася і закрычала хрыплым голасам:

— Каты вы! Навошта яго б'яце? Вінавата я! Я сама пасылала яго па зброю. Зброя патрэбна партызанам і нам, каб нішчыць вас, праклятых!

На маму накінуліся немцы і пры мне пачал! збіваць яе, пытаючыся, дзе партызаны. Мама стагнала і не прамовіла больш ні слова. А мяне схапіў немец і ўштурхнуў у нейкую цёмную каморку. Прасядзеў я там, нібы ў сне, не ведаю колькі часу. І вось раптам прыходзіць паліцай і кажа:

— Можаш ісці.

— Куды? — спытаў я, нічога не разумеючы.

— Куды хочаш.

Я бег па вуліцы да сваёй вёскі. Ля аднаго дома, каля калодзежа, стаялі чатыры немцы. Калі я параўняўся з імі, яны заступілі мне дарогу. Двое з іх схапілі мяне за рукі. Нічога не гаворачы, хутка панеслі да калодзежа. Трымаючы за рукі, прыгнуліся, схапілі за ногі шпурнулі галавой уніз. Помню, штось моцна стукнула ў галаву, а як апынуўся ў вадзе — не ўцямлю.

Вада была надзвычай халодная, і я адразу ачнуўся. Якім чынам апынуўся на нагах, ніяк не магу зразумець — ляцеў жа я галавой уніз, бо і скура на чэрапе з левага боку была садраная.

Ледзяная вада даходзіла мне да грудзей. Не адчуваючы болю, я трымцеў ад холаду і стараўся выкарабкацца на барты скрынкі. Яна выступала значна з вады, і берагі яе былі слізкія ад зялёнай цвілі.

Наверсе зарыпела вядро і ўскрыкнула жанчына. Яна вышусціла вядро і стала глядзець уніз. Я пачаў рабіць ёй знакі рукамі, бо толькі цяпер адчуў, што гаварыць не магу. Жанчына зноў узялася за вочап і хутка стала спускаць яго з вядром. Як толькі яно дайшло да вады, я абхапіў рукамі вочап, улез у вядро — і мяне паднялі ўгару.

Нас абступілі іншыя жанчыны. Я ляжаў на траве і не зусім разумеў, што са мной робіцца. Мяне прынеслі ў хату і пераапанулі ў другія лахманы, перавязалі раны і палажылі на печ.

Праз некалькі гадзін я ачунаў. Жанчына мяне пакарміла і адпусціла дадому. Я асцярожна выйшаў з вёскі і пайшоў як мог. Дома ўсё было разрабавана, падлога ўзарвана, ложка перавернуты, чарапы ад пасуды і ўсе нашы рэчы валяліся ў кучы.

За пуняй я знайшоў сваю маму. Яна ляжала бокам, тварам да сцяны. Спачатку я думаў, што яна спіць. Нахіліўшыся да яе, я жажнуўся: твар і грудзі яе былі паразразаны нажом.

Я доўга плакаў каля яе, пакуль мяне не змарыў сон. І сам не заўважыў, як заснуў.

Прачнуўся ад холаду. Было ранне, але сонца яшчэ не ўзыходзіла. Я пайшоў шукаць рыдлёўку. Доўга хадзіў па закутках двара і ніяк не мог знайсці. Прабраўшыся праз плот, зайшоў на суседні двор. У хату я не заходзіў, бо ведаў, што ў жывых там нікога не засталася. З двара перайшоў у агарод, у баразне знайшоў рыдлёўку.

У вёсцы не было ні душы. Дзе і як пахаваць маму – ніяк не мог прыдумаць. Потым дадумаўся выкапаць яму каля яе, бо аднесці яе ў другое месца не было сілы. Ямы мне не ўдалося выкапаць – усюды быў дзёран. Як кі сек рыдлёўкай – адварнуць яго ад зямлі не здолеў. Прабаваў капаць у розных месцах – нічога не выходзіла: яма была малая і не мела ніякай формы. Ногі, спіна і рукі моцна балелі, кружылася галава.

Я кінуў работу, пацалаваў маму і пайшоў у хату. Хацелася есці, а знайсці нічога не мог. Тады я ўспомніў, што ў сенцах у дзяжы закопана сала. Падлога ў тым месцы не была ўзарваная. Напэўна, яно цэлае.

Рыдлёўкай узарваў некалькі дошак і адкапаў дзяжу. Наверсе ляжалі два скруткі высушанай на сонцы каўбасы. Яе мама пакідала к часу жніва. Я адламаў добры кавалак, стаў кусаць яго і шукаць якую-небудзь торбу для сала. Знайшоў пад страхой вялізны брудны мех. Укінуў у яго рэштку каўбасы і столькі сала, колькі мог несці. Дзяжу закрыў і зноў закапаў у зямлю.

Сярод ірванай адзежы выбраў цалейшыя порткі і кашулю. Пераапрунуўшыся, перакінуў мяшок цераз плечы і выйшаў. Вольны канец меха быў вельмі даўгі і блытаўся ў маіх нагах.

Я ішоў да партызан. Яны былі ад нас кіламетраў за дзесяць, але я не ведаў ні нрзвішча камандзіра, ні назвы яго атрада.

Каб патрапіць да іх, мне трэба было перайсці на другі бераг Дняпра. Туды мы хадзілі цераз мост, які быў у партызан.

На мосце мяне затрымаў нямецкі патруль. Тады толькі я сцяміў, што з часу гібелі нашай вёскі і яе жыхароў мостам завалодалі немцы. Падышлі яшчэ два немцы. Заглянуўшы ў мой мяшок, яны зарагаталі: «Партызант! Партызант!»

Абмацаўшы маю кашулю, двое павялі ў сваё памяшканне і перадалі п'яным афіцэрам. Сала маё яны забралі сабе.

Я прыпомніў свае ранейшыя пакуты і заплакаў. Яны абмацалі маю распухлую галаву, рукі і запыталіся, з якой я вёскі і куды іду. Я адказаў, з якой вёскі, і зманіў, што іду ў суседнюю вёску да дзядзькі. Афіцэры рагаталі. Напэўна, падумалі, што я выпаўз з заваленага калодзежа ці выратаваўся з агню. З задаволеным рогатам вьісцебалі мяне дубцамі і падкінулі над нары.

Цэла маё балела, і я пад нарамі стагнаў і плакаў. А п'яныя немцы рагаталі, гучна размаўлялі і не звярталі на мяне ўвагі. Нарэшце я зусім змарыўся і стаў драмаць. Але я намагаўся, каб не заснуць. Я хацеў сачыць за немцамі. Адзін немец некалькі разоў нагінаўся, каб паглядзець на мяне. Калі бачыў, што ў яго згінаюцца калені, я заплюшчваў вочы.

Нарэшце, калі я бадай што чуць не заснуў, адчуў, што ў пакоі зрабілася ціха. Я расплюшчыў вочы, прыслухаўся – немцаў не было. Тады

я вылез з-пад нараў і паглядзеў у акно. Навокал нікога. За акном раслі каноплі і авёс, а за імі – луг і кусты. Я адчыніў акно і выскачыў.

Паўзці было лёгка, але, здавалася, вельмі марудна. Вось-вось загагочуць немцы, забрэша іхні сабака, пачуюцца стрэлы, засвішчуць над галавой кулі... Нарэшце я дапоўз да кустоў, устаў, азірнуўся – усё было ціха па-ранейшаму. Адразу зрабілася неяк лёгка, нібы з плеч зваліўся вялікі цяжар.

Але зараз жа ахапілі слабасць і млявасць Хацелася піць. А вады навокал не было. Я пава локся да лесу і там натрапіў на куст маліны.

Падмацаваўшыся ягадамі, я пайшоў далей у лес па вядомых мне сцежках.

Перад самым лагерам мяне спынілі паставыя і сталі распытваць. Але я расплакаўся і не мог ім сказаць толкам. У лагера жанчына-доктар адразу ж стала перавязваць мяне. Прышлі камандзір і другія партызаны. Пакуль мяне перавязвалі, я раскажаў ім усё, што са мной было. Усе ўважліва слухалі. Адзін стары партызан сказаў:

– Нічога, сырок, ты ў галаву сабе вельмі не бяры. Будзеш жыць з намі. А за матку тваю адпомсцім.

Ляжаў я ў асобнай зямлянцы разам з раненымі партызанамі. Раны мае гаіліся марудна, а потым пачала злазіць скура з плеч і галавы. А калі я ачуняў, то адразу стаў дрэнна гаварыць і чуць'.

Мяне ўсе любілі, я жыў, як у сям'і. Хадзіць на заданіе мне не дазвалялі, хоць іншы раз прасіўся. Часам мне даручалі розныя гаспадарчыя работы, і я ахвотна іх выконваў.

Калі прыйшлі нашы, мяне змясцілі ў дзіцячы дом.

ІВАН СІМАНАЎ (1932 г.), г. Магілёў.

¹ Ён і да гэтага часу напалову глухі і нямы. (Заўвага рэдакцыі.)

ПАРТЫЗАНСКІ КУР'ЕР

1

Наша сям'я жыла ў Барысаве, па Рэспубліканскай вуліцы, у сваім уласным доме, які потым згарэў. Сям'я была вялікая: бацька, маці, брат Стась дваццаці гадоў, Уладзік семнаццаці гадоў, замужняя сястра і яе муж Пеця, малодшая сястра Ядзя, якая потым зрабілася партызанскай сувязной. Мне тады было дванаццаць год, я быў піянер.

Пеця працаваў інжынерам на запалкавай фабрыцы. Калі прыйшлі немцы, ён кінуў работу, звязаўся з падполчыкамі і стаў ім дапамагаць. Да прыходу немцаў ён быў інструктар радыёгуртка, таму ў нашым доме мелася некалькі вельмі добрых радыёпрыёмнікаў. Пеця пераканструяваў іх і пераправіў у раён Гнюта, дзе тады пачалі арганізоўвацца першыя партызанскія атрады, сабе ён пакінуў адзін маленькі радыёпрыёмнік, які быў не большы за тую шкатулку, дзе мама хавала розную дробязь для шыцця. Гэты прыёмнік вельмі лёгка было схваць і замаскіраваць. Пеця трымаў яго ў склепе.

Мы часта слухалі Маскву. Але гэта было вельмі небяспечна. Недалёка ад нас стаялі эсэсаўцы. Яшчэ горшыя былі нядобрыя суседзі – здраднікі. Яны сачылі за кожным нашым крокам. Асабліва падазроным было тое, што Пеця нідзе не працаваў. Ён быў звязаны з партызанскімі гру-

памі ў раёне Камёнкі і возера Палік і перапраўляў туды зброю. Уся сувязь партызан гэтага раёна з горадам адбывалася праз Пецю.

Відаць, немцы сёе-тое пранюхалі і аднаго разу ўваліліся да нас. Звычайна наш прыёмнік знаходзіўся ў склепе, завалены рыззём і леташняй прарослай бульбай. Але ў гэты дзень Пеця чамусьці перанёс яго ў хату і павесіў у коміне. Не паспеў ён адысці ад печкі, як уварваліся немцы. Яны сталі пытацца пра партызан, пагражалі ўсіх нас расстраляць, потым зрабілі вобыск ва ўсім доме. Нічога не знайшоўшы, яны выйшлі. Але мы адчулі, што небяспека набліжаецца.

2

Мае браты, Стась і Уладзік, служылі шафёрамі на запалкавай фабрыцы. Яе ўзарваць не паспелі, і яна цяпер працавала на немцаў. Усім было крыўдна і сорамна, што прыходзіцца працаваць на немцаў. Але пакуль што для нашай сям'і бышо выгадна мець двух чалавек на службе ў немцаў. Можа, таму немцы ў часе вобыску нас і не забралі.

Але Стась нарэшце не вытрымаў і рашыў уцячы да партызан. Параіўшыся са сваімі, ён пайшоў да дырэктара фабрыкі Рымера і стаў прасіцца, каб ён дазволіў паехаць на машыне за горад дастаць прадуктаў. Рымер сказаў, каб Стась і яму прывёз сала, і адпусціў яго. Стась паехаў, не заязджаючы дадому, але мы ведалі, што ён не вернецца, па дарозе ўзарве машыну і пойдзе пешшу да партызан.

А на другі дзень маці ўварвалася ў кабінет да Рымера і пачала галасіць, што сын яе не вярнуўся і што людзі гавораць, быццам яго забілі партызаны за тое, што ён служыў у немцаў.

Хутка выявіцца, што машына ўзарваная, і ўсе загаманілі, быццам Стася забілі партызаны.

Нам стала крыху лягчэй. Тым болей што Уладзік старанна вадзіў машыну, і нават Рымер быў ім задаволены. Так мы пражылі ўсю зіму.

Увесну 1942 года прыйшоў да нас хлап чу к у кажушку і лапцях. Ён падаў маме запіску, падпісаную Стасікам. Маманачала адмаўляцца, гаварыць, што Стась забіты партызанамі, і ншзат заплакала. Але мне хлапец спадабаўся, і я адразу паверыў, што ён не шпіён. Калі прыйшоў Пеця, тады і мама паверыла.

Стась пісаў, каб мама і я прыйшлі да яго ў Белья Лужы, што завядзе нас гэты хлапчук, іх сувязны. Прасіў яшчэ медыкаментаў і ма-хоркі.

Назаўтра мы трое рознымі шляхамі выйшлі за горад і сустрэліся ва ўмоўленым месцы, Наш праваднік увесь час ішоў паперадзе моўчкі, сур'ёзны. Ён быў старэйшы за мяне гады на два, і я глядзеў на яго з павагай: ён ж а выконвае важныя даручэнні! Запіску ў атрад Пеця перадаў не маме і не мне, піянеру, а гэтаму хлопчыку.

Па дарозе ніхто не спыняў, але было страшнавата. Сувязны павёў у абход Белья Луж, праз лес. Потым спыніўся і стаў прыслухоўвацца. Мы пачулі шорах, і з-за дрэў выйшлі пяць чалавек з аўтаматамі. Сярод іх быў і наш Стась.

Мама кінулася цалаваць яго і заплакала.

— Не плач, мамаша,— сказаў адзін партызан,— мы тут жывём добра. Знойдзецца і для твайго меншага хлопца работа.

Я ўзрадаваўся, пачуўшы гэтыя словы.

Сярод партызан быў адзін старэйшы, няголены чалавек, якога называлі Сяляннікавым. Наш праваднік падаў яму пісьмо ад Пеці. Тут я

даведаўся, што сувязнога завуць Міша Паўловіч, што сам ён з Белых Луж. Ён мне вельмі спадабаўся, і я хацеў быць такім жа сувязным, як ён.

Сяляннікаў падышоў да мяне і адвёў убок, Я не чакаў, што хутка приступлю да справы.

— Ты, мусіць, есці хочаш,— сказаў ён,— зараз цябе і маці накормім.

Я маўчаў. Мне хацелася хутчэй даведацца наконт сувязной работы.

— Адпачнеш і пойдзеш з маткаю ў горад. Яна там застанеца, а табе будзе заданіе.

Я пачырванеў і сказаў:

— Пакет я добра схаваю. Мне Пеця паказваў, як рабіць.

Сяляннікаў засмяўся.

— Гэта добра, што Пеця паказваў, але цяпер нікага пісьма табе не дадзім. Скажаш Пятру, каб ён арганізоўваў і накіроўваў да нас моладзь. І няхай ваш Уладзіслаў прыязджае. Хопіць яму гуляць па Барысаве. Запомніш?

— Тут і запамінаць няма чаго,— пакрыўдзіўся я.

Але Сяляннікаў прымусіў мяне паўтарыць загад слова ў слова.

— Можа, вы дасце мне які-небудзь пакецік? — усё-такі папрасіў я.

— Калі пойдзеш назад, Пётр дасць табе пісьмо.

— А дзе я вас убачу?

Сяляннікаў весела пастукаў мяне па плячы.

— А ты маладзец! Будзеш добры кур'ер. Праўда?

— Буду.

Тут мы дагаварыліся, што праз два дні апоўдні мы сустрэнемся на гэтым самым месцы, каля бярозавага цурбана. Калі тоўсты канец будзе ляжаць так, як цяпер, то можна ісці далей па сцежцы, калі ж будзе павернуты ў другі бок, то трэба ісці да Белых Луж. Апрача пісьма я павінен прынесці бінты, ёд і табак.

Ідучы назад, мы з мамай пераначавалі ў Белых

Лужах, бачылі там Мішу і без перашкод прыйшлі дадому.

На другі дзень я з пісьмом ад Пеці зноў адправіўся ў Белыя Лужы. У руках у мяне быў лубяны кошык, у ім бінты, ёд, табак, а потым — рызэ, печаная бульба, хлеб. Пісьмо, згорнутае ў маленькі камячок, прымацаваў да голага цела.

Падыходжу да Белых Луж і сустракаю вартавога. Чаго ён тут? Учора яго не было.

— Вогін? — пытаецца ён.

— Дорф, дорф,— кажу я.— Нах гаўзе'.

Ён мяне прапусціў. Калі я стаў уваходзіць у вёску, то ўбачыў, што там далёка стаяць у дзве шарэнгі мужчыны, перад імі — кулямёт і немцы. Я пасунуўся ўбок, ды па-за хатамі, агародамі выбраўся з вёскі ў лес. Там сустрэў Сяляннікава і перадаў пасылку і пісьмо. Але ў атрадзе мне пабываць не прыйшлося. Сяляннікаў даў мне другое даручэнне, і я зараз жа адправіўся назад. У Белых Лужах немцаў ужо не было. Яны дапытваліся, дзе партызаны, настрашылі людзей, кагосьці арыштавалі і паехалі. Я пераначаваў у Белых Лужах і назаўтра прыйшоў дадому.

Тут я даведаўся, што маму арыштавалі. Пеця дома не начаваў. У мамы дапытваліся пра Стася. Відаць, нехта нешта пранюхаў і данёс. Але мама казала адно: сына забілі партызаны за тое, што ён служыў у немцаў. І маму выпусцілі. Аднак мы адчувалі, што за нашым домам пільна сочаць. Нас хацелі захапіць з партызанам!. Але і мы сачылі за

паліцэйскімі шпіёнамі. Калі зрабілася ўжо зусім небяспечна, прыйшоў наш знаёмы Міша з пісьмом ад брата: усім нам пакінуць горад як мага хутчэй...

3

Лёгка сказаць: усёй сям'ёй выехаць, калі за намі ўвесь час сочаць! Доўга раіліся, як перахітрыць нямецкіх сабак. Нарэшце мама прыдумала такі план, які нават Пеця ўхваліў.

Мы пачалі рыхтаваць дровы на зіму. Куплялі воз, другі, адчынялі варогы – хай усе бачаць. Сена вязём для каровы, свінню гадуем. Суседзі глядзяць і зайздросцяць. Маці пачала прыбіраць хату, расчыніла ўсе вокны, мые іх, а падлогу шаруе гарачай вадой. Бацька беліць кухонную печку. Уладзік або Пеця страху папраўляюць, стукаюць малатком на ўсю вуліцу.

– Чаго гэта вы так прыбіраецеся? – пытаюцца суседзі.

– На вяселле едзем, а потым маладыя да нас прыезджаюць. Яны будуць у нас жыць, пакуль знойдуць сабе кватэру.

Уся вуліца пра гэта ведае. Ведаюць і паліцэйскія. Уладзік на машыне прыязджае, возіць маму на рынак, катае нас. Зусім шчаслівае жыццё.

Нарэшце прыйшоў дзень ад'езду. Мама звярнулася да суседкі:

– Паглядзі за нашым домам. Карову падоіш. Свінню пакорміш. Прыедзем з маладымі – ты першая госця будзеш.

Пад'ехаў Уладзік з машынай. Уся наша сям'я весела размясцілася ў ёй. У мяне ў руках гармонік. Мы пакацілі з горада, пакінуўшы ўсю нашу маёмасць і гаспадарку.

4

Я ўжо сапраўдны партызан, або, лепш сказаць, партызанскі кур'ер. Маю сваю клічку: Мальчык. Ад нашых зямлянак да Барысава сорак пяць кіламетраў. І гэты шлях мне прыходзілася пераадольваць многа разоў.

Ідзеш ноччу па бальшаку. Вакол ціха і спакойна, але капружанне надзвычайнае. Усё здаецца, што нехта сочыць за табой. Вось там павінна быць нямецкая застава. Я звачваю з дарогі і праз балота абыходжу яе. Падыходжу да горада, прабіраюся па знаёмых мне завулках да дома Папекава Гогі, перадаю яму лістоўкі і мокрую ад поту запіску Сяляннікава. Але начаваць у сваім родным горадзе небяспечна, і я зараз жа адпраўляюся назад. Паспаць я магу дзе-небудзь у полі ці ў лесе.

ГПасля кожнага паходу мне даюць некалькі дзён адпачынку. Я скідаю свае лапці і рваную світку і бадзяюся па зямлянках. Атрад ужо быў вялікі і рыхтаваўся да сур'ёзных аперацый. Перадаваць партызанскія пакеты зрабілася для мяне справай звычайнай.

Аднаго разу, у лютым месяцы, выклікае мяне камандзір і кажы:

– Вось што, Віця, мы дамо табе падводу, паедзеш у горад і прывязеш адтуль пішучую машынку.

– Я, можа, і так як прынясу.

– Не данясеш: яна грувацкая і цяжкая.

Мы распаролі хамут, напхалі туды лістовак і зноў зашылі. Потым запрэгли ў санкі каня, і я паехаў. Доўга еду па снежных глухіх дарогах. Прыехаў у горад, на вуліцу Розы Люксембург. Там жыве жонка нашага партызана Адамовіча. Заехаў у двор, дастаў лістоўкі, перадаў

пісьмо і атрымаў машынку. Закапаў у сена і паехаў назад. Пры выезд з горада спыніў мяне нямецкі вартавы і спытаў, куды я еду. Я спакойны, а ўсярэдзіне ў мяне ўсё дрыжыць.

Пачаў тлумачыць:— Да хаты еду. У вёску Сорская. Мутэр кранк — у бальніцу адвёз.

Немец паверыў і адпусціў. Калі я прывёз машынку, то ўсе хвалілі мяне, нават падкідалі. Машынку перадалі брыгадзе «Смерць фашызму».

Такім самым чынам я прывёз яшчэ шэсць вінтовак і пяцьсот патронаў, якія дастаў для нас сувязны Аляксеў.

Але бывалі і непрыемнасці. Так, 3 сакавіка 1944 года я пайшоў у горад, каб перадаць пісьмо сувязному Анохіну Віктару. Перадаў пісьмо, пад'еў і застаўся начаваць. Раздзееўся, накрыўся і пачаў драмаць. Раптам чую — пад'ехала машына і спынілася ля дома. Я ўсхапіўся і выскачыў праз акно ў агарод. Бегчы далей баюся, бо я белы, у адной бялізне. Схаваўся, сяджу, дрыжу ад холаду і ад страху. Эсэсаўцы ўвайшлі ў дом, усё ператрэслі і, нічога не знайшоўшы, паехалі. Я вярнуўся ў хату, адзеўся і выбраўся з горада.

5

У тым жа сакавіку была ў мяне яшчэ адна непрыемнасць. Камандзір, даючы мне пакет, сказаў:

— Берагчы! Разумеет? Берагчы!

— Разумею,— адказаў я, хоць не разумеў, чаму гэтае даручэнне важнейшае за іншыя. Памойму, партызанскія пакеты заўсёды важныя.

Але ў гэты раз, на ўсякі выпадак, мяне азнаёмілі са зместам пакета: атрад пераходзіў на другі бок чыгункі. Можа, таму я і папаўся, што адчуваў вялікую важнасць справы і меў не такія спакойны вытляд, як заўсёды.

Ля ваеннага гарадка мяне спыніў нямецкі вартавы.

— Пропуск! — сказаў ён па-руску.

А ў мяне ніякага пропуску не было. Што рабіць? Трэба плакаць. Плачучы, пачаў тлумачыць, што іду да маткі ў бальніцу. Паказваю свой кошык, у ім луста хлеба, кавалачак сала, некалькі яек. Але вартавы глядзець не захачеў і павёў мяне ў дзяжурную.

Там мяне абшукалі, але нічога не знайшлі. Каб мяне зусім раздзелі, то, пэўна, знайшлі б пакет...

Сяджу ля печкі. Немец ад мяне не адыходзіць. Пакет пры мне. А што, калі зноў пачнуць шукаць? Загадаюць раздзецца дагала? Тады і атрад можа загінуць.

У гэты час пад'ехала легкавая машына. З яе выйшлі два унтэр-афіцэры і адна жанчына, перакладчыца. Унтэр-афіцэры прывялі жанчыну да мяне, а самі выйшлі. Жанчына пачала мяне дапытваць, Ходзіць па пакоі, курыць, падыходзіць да акна, глядзіць у яго, чакае ад мяне адказу. Тады я дастаў прыліплае да цела пісьмо — і ў рот.

— Ты што робіш? — заўважыла яна.

— Есці хачу,— адказаў я і запхнуў у рот кавалак хлеба.

Жаваць паперу, хоць і з хлебам, вельмі нясмачна. Ледзь-ледзь праглынуў.

Нічога не дабіўшыся, перакладчыца выйшла, але замест яе, астаўся адзін афіцэр. Некаторы час ён моўчкі хадзіў па пакоі, а потым падышоў да мяне ззаду і ўдарыў кулаком па шыі.

— Ну, партызан, кажы, чаго прыйшоў?

Мне захапіла дух. Я маўчаў.

Тады ён ударыў мяне кулаком па твары. Я зваліўся. Кроў пайшла з носа і рота. Я паспрабаваў падняцца, але ён зноў збіў мяне. У вушах звінела, у вачах пацямнела...

Потым мяне павялі ў паліцыю. Ахапіў яшчэ большы жах: там служыць Мардасаў, які ведае мяне і ўсю нашу сям'ю... На шчасце, Мардасава не было відаць. Мяне прыняў другі паліцэйскі і спытаў:

— Ты за што папаўся?

— Самагон прадаваў,— кажу я.

— Ну, самагон — справа невялікая,— сказаў ён.— Бяры рыдлёўку і ідзі чысці двор.

Разам са мной ён узяў яшчэ двух арыштаваных. Мы пайшлі чысціць двор. Праз некаторы час у кутку двара я заўважыў уборную, якая часткова хавалася за будышкам. За ўборнай быў звычайны плот. Я папрасіўся туды. Вартавы мяне адпусціў. Падышоўшы да ўборнай, я павесіў знадворку на відным месцы сваю куртку, зайшоў у куток і пераскочыў цераз плот у агарод, а потым прабраўся на рынак. Там я пайшоў ціха, павольна, пакуль не дайшоў да кватэры Адамовіча. Мне далі запэканую спячоўку, я вымазаў яшчэ сабе твар і выбраўся з горада. Праз некаторы час я быў ужо ў сваёй трупе, якая знаходзілася ў вёсцы Расочная.

6

Аднаго разу прыйшоў я змораны. Вельмі балелі крывавыя мазалі на пальцах ног. З радасцю лёг спаць і быў упэўнены, што і на гэты раз, як звычайна, буду некалькі дзён адпачываць. Але ў дванаццаць гадзін ночы мяне сталі будзіць:

— Уставай, Віця, уставай!

Я нічога слухаць не хачу, брыкаюся, закрываю галаву, але голас паўтарае:

— Уставай, Сяляннікаў Фёдар Іванавіч цябе кліча.

Нічога не зробіш. Калі начальнік кліча, трэба ісці. Устаю, апранаюся. Іду.

— Вось што, Віця. Хоць ты і стаміўся, але трэба ісці. Заўтра трэба даставіць гэты пакет жонцы начальніка паліцыі.

— Кабачысе?

— Так, Марусі Кабаковай. Ну, браток, жывей!

Кабакоў быў начальнік нямецкай паліцыі ў

Барысаве. Яго жонку называлі Кабачыхай. Усе ў горадзе ведалі не толькі яго, але і яе. Яна была маладая, прыгожая жанчына, франціха, гордая, фанабэрыстая. І да яе трэба несці пакет!

Але разважаць не прыходзіцца. Сабраўся, прыладзіў пісьмо ў належным месцы і пайшоў.

Зноў пачалася знаёмая дарога. Але на гэты раз ісці было цяжка. Праз некаторы час разышоўся і не адчуваў цяжкасці і болю ў нагах.

Удзень падышоў да дома начальніка паліцыі. Увайшоў у кухню і ўбачыў Кабачыху.

— Начальнік дома?

— А табе што трэба? — пытаецца яна.

— Мне трэба ведаць, ці дома Кабакоў.

— Яго няма дома.

Тады я адварнуўся, дастаў пісьмо і падаў ёй.

– Што гэта такое? – сказала яна строга.

– Мне загадалі перадаць вам Гэтае пісьмо...

Яна ўзяла пісьмо і па вяла мяне ў сталовую.

Наліла чаю, паставіла вішнёвае варэнне, булачку. З вялікай ахвотай пачаў я есці, а яна з пісьмом выйшла ў другі пакой. Потым вярнулася і далей стала мяне частаваць.

Раптам з вуліцы ўвайшоў Кабакоў. Памятаю, ён быў у цёмна-сінім кіцелі, з нямецкімі пагонамі, з шасціканцовай нямецкай зоркай на грудзях, у форменнай шапцы, чысты, важны.

– Гэта хто ў цябе? – спытаў ён.

– Сваяк мой, хлапчук, – адказала яна.

Я ўстаў, апусціў рукі па швах і чакаю, што ён скажа. Але ён болын нічога не сказаў і выйшаў з сталовай.

Тады яна падала мне пісьмо і трывожна сказала:

– Хутчэй! Ідзі хутчэй!

Я сціснуў у кулак пісьмо і выйшаў.

Вечарам я перадаў начальніку адказ Марусі Кабаковай.

– Маладзец! – сказаў начальнік і нават стаў мне кудлачыць валасы.

Вельмі прыемна, калі начальнік партызанскага атрада цябе хваліць і кудлачыць твае валасы.

Я і да гэтага часу не ведаю, якое даручэнне было жонцы начальніка нямецкай паліцыі.

ВІКТАР ГІНЦ (1929 г.), г. НоваБарысаў.

ВОСЕМЬ СУТОК

У канцы красавка 1943 года камандзір дванаццатай кавалерыйскай брыгады імя Сталіна Ціхаміраў загадаў адправіць за лінію фронту пяць цяжка раненых байцоў і шасцёра малых дзяцей. Сярод іх былі я, Тоня І на нова. Святлана Урублеўская, Соня Сухман, Эдзік Глушко, які ў зімню блакіроўку адмарозіў ногі, і сын машыністкі Галі – Лёня.

Мая мама працавала нартызанскім доктарам, бацькі Тоні – байцы, маці Святланы была ў атрадзе, а бацька ў арміі. Сонін бацька – в гаспадарчай роце. У Эдзіка з родных нікога не было: бацька ваяваў на фронце, а маці і браціка забілі немцы.

Нас пасадзілі на чатыры падводы, далі санітарку цётку Веру, двух конных разведчыкаў і шасцёра байцоў. З Чэрвеньскага раёна нам трэба было прабрацца ў Клічаўскі, ва Усакінскія лясы, дзе знаходзіўся партызанскі аэрадром. Мы ведалі, што хутка будзем на Вялікай зямлі, як гаварылі партызаны, і ехалі з ахвотай. Плакала толькі Святлана: яна не хацела пакідаць маму.

– З кім я там буду? – хныкала яна.

– Не плач, дзіцятка, ты ж едзеш да таткі, за фронт, – заспакойвала маці.

Мы развіталіся з бацькамі, мамкамі і пасля абеду крануліся ў дарогу. Ноччу пераправіліся цераз раку Бярэзіну і прыехалі да бацькоў цёткі Веры. У іх прабылі двое сутак. Разведчыкі, паеланыя наперад, вярнуліся і сказалі, што шлях вольны.

Увечары трэцяга дня мы был! ва Усакінскіх лясах, на аэрадроме. Ён размяшчаўся ў густым лесе. Гэта была вялікая паляна. Дрэвы на ёй высечаны пад корань, а зямля старанка разраўняна. З аднаго боку было балота, а з другога – сасновы бор. Па краях ляжалі кучы дроў, сям-там відаць былі вялікія вогнішчы ад кастроў.

У лясным гушчары, бліжэй да балота, убачылі тры буданы, абстаўленыя яловымі лапкамі. Побач нашы партызаны збудавалі яшчэ два такія буданы. У адным змясцілі раненых, у другім – нас.

Недалёка ад аэрадрома знаходзіўся партызанскі атрад № 208. Старшы групы Жора пайшоў у штаб, каб далажыць аб нашым прыездзе. Мы сядзелі і чакалі. Калі ён вярнуўся, мы абступілі яго і спыталі, ці будзе сёння самалёт.

– Кладзіцеся спаць, самалёт не будзе, – адказаў ён. – Чакаецца заўтра.

Паселі ў будане і засумавалі,

Раптам ноччу запаліліся кастры. Мы паўскаквалі і памчаліся на аэрадром. За намі пабеглі і байцы. У будане застаўся адзін толькі Эдзік. Ён аж заплакаў ад крыўды, што не можа бегчы. У паветры прагудзелі два самалёты, зрабілі іскал ькі кругоў і кінулі чырвоную ракету. З зямлі пусцілі белую. Самалёты скінулі груз на парашутах і паляцелі.

Мы вярнуліся ў будан. Доўга шушукаліся між сабой, шкадавалі, што самалёты не апусціліся.

Назаўтра вечарам з штаба прыехаў нейкі дзядзька і сказаў адвезці раненых і дзяцей на аэрадром, на самую паляну. Як пачулі мы гэта, ад радасці закрывалі, запляскалі ў ладкі.

Прыехалі і сталі чакаць. Праз гадзіну, а мо і болей, угары нібы чмель загудзеў: «Гу-гу-гу...» Потым мацней і мацней.

«Самалёт!» – здагадаліся мы і пазадзіралі галовы. Глядзім, а нічога не бачым. Гудзіць, і толькі. На зямлі запалілі чатыры кастры, а потым яшчэ шэсць. На паляне стала відно, як удзень. Самалёт пачаў кружыцца і зніжацца. Ракету чырвоную кінуў. І з зямлі кінулі чырвоную. А потым ён вынырнуў з цемры і з ровам пабег па зямлі. І так загрузацеў, што ў вушах зазвінела. Прабег па зямлі і стаў. Мы – да яго. Сэрца дрыжыць, і радасць у грудзях. Падбеглі, а прапелер круціцца і вецер гоніць. Такі вялікі, што мы не ўтрымаліся на нагах і паваліліся. Бедная Святланка аж заплакала: як толькі паспрабуе падняцца, яе і валіць на зямлю.

Падбег камандзір і загадаў усім адысці. А нам не хочацца. Бачым – адчыніліся дзверы, і па лесвіцы з самалёта злезлі тры лётчыкі. У скураных вопратках і шапках. Партызаны сталі разгружаць самалёт. А мы да лётчыкаў:

– Дзядзькі, возьмеце нас? – пытаем.

– Усіх забяру, усіх, – адказаў адзін лётчык і, дастаўшы з сумкі шакалад, пачаў частаваць нас. А другі булак даў. Добрыя лётчыкі, спадабаліся нам.

Разгрузілі самалёт, раненых палажылі. Дайшла чарга да нас. Мы развіталіся з байцамі, з цётка й Верай і палезлі ў самалёт. А ў ім крэслы па абодвух баках. Смешныя такія. Адкінеш яго, сядзіш і сядзіш. А як устанеш, яно – хлоп! – і апусціцца.

У сценках акенцы маленькія, чорныя, і нічога не відаць.

Сядзім, а самалёт як зараве – ледзь не паглушыў. І пакаціўся, А потым стаў. Яго павярнулі. Ён пракаціўся і зноў стаў. Потым яшчэ і

яшчэ. Як затым дазналіся, многа паклалі на самалёт, і ён не мог узняцца. Тады хадзячых выгрузілі. Нам таксама прыйшлося злезці, хоць і не хацелася. А Эдзік застаўся. Самалёт яшчэ два разы пракаціўся і – не паляцеу. А тут начало світаць. Самалёт падцягнулі да кустоў і замаскіравалі. Лётчыкі пайшлі ў атрад. На паляне паставілі варту.

Усіх выгрузілі з самалёта, а Эдзіка не. Калі яго хацелі выцягнуць, дык ён заплакаў і сказаў:

– Не пайду!

Так і праляжаў ён у ім цэлы дзень.

Днём мы аглядалі самалёт, залазілі ў яго. Толькі цяпер убачылі, які ёй вялікі, прасторны. Ледзь дачакаліся вечара.

Як сцямнела, самалёт узяў цяжка раненых, пошту і Эдзіка, разбегаў і паляцеў. А мы засталіся. Прыйшлі ў будан сумныя. Ляглі спаць, але сон не ішоў. У вагах стаяў самалёт, які павёз Эдзіка. Як нам хацелася быць разам з ім!

На другую ноч меліся прыляцець яшчэ два самалёты і забраць астатніх, але гэта не ўдалося зрабіць. І вось чаму.

Уранні над лесам паказаліся нямецкія самалёты і пачалі кідаць бомбы. Ад выбухаў дрыжала зямля. Пасля пачулася страляніна з гармат, кулямэтаў і вінтовак. Спачатку ў адным баку, а потым і ў другім.

У дзесяць гадзін прыехаў з штаба пасыльны і сказаў, каб усіх грузілі на падводы і везлі ў атрад. Немцы пайшлі на лес блакіроўкай.

Нас пасадзілі на падводы і прывезлі ў атрад. Там іхнім абознікам і нам загадалі ехаць у глыб лесу і чакаць.

Пакуль ехалі, страляніна ўзмацнілася. Цяпер ужо грывела навокал. Над лесам кружыліся самалёты і скідалі бомбы і лістоўкі. Зрабілася страшна. Тут мы прасядзелі цэлы дзень. Вечарам казалі збірацца. Ездзілі цэлую ноч, але выехаць не ўдалося. Немцы акружылі лес кальцом. Павярнулі мы назад, праездзілі цэлы дзень і без толку.

Вечарам падыйшлі баявыя групы. Нам загадалі пакінуць падводы і праз балота ісці пешшу. Балета было гразкае, а навокал цёмна. Хутка мы змарыліся, прысталі і не маглі ісці. Нас і некалькі раненых байцоў неслі на руках. Выйшлі на сухое месца. На коней, якія засталіся, пасадзілі раненых, а нам казалі ісці.

На світанні выйшлі на палянку, якую называлі палігонам. Раптам наляцелі чатыры самалёты і пачалі бамбіць. Усе пахаваліся. Мы плакалі. Калі самалёты паляцелі, мы ўзняліся. Ісці было цяжка. Дарослыя бралі нас па двое за рукі і цягнулі. У час бамбёжкі двое было забіта і некалькі ранена. Забітых хуценька пахавалі, а раненых панеслі.

Зайшлі ў балота і селі. Недалёка ад нас немцы палілі лагер. У ім чуліся выстралы, крыкі салдат, брэх сабак. З трэскам гарэў лес. Тут мы прасядзелі да вечара. Калі сцямнела, камандзір сказаў:

– Ісці як мага цішэй. Ідзем на прарыў.

Уперадзе пайшлі аўтаматчыкі, за імі ўсе астатнія партызаны і мы. Воддаль была рэчка. Злева ад нас гарэў лес. Пайшлі каля яго, таму што трэск заглушаў нашы крокі. Ішлі ціха, нават баяліся дыхаць.

Раптам пачалася вялікая страляніна. Пачуліся крыкі «ўра!».

Усе беглі наперад. І мы за імі. Я трымалася за руку цёткі Веры. Жора вёў Тоню, дзядзька Вася – Соню, Лёню – малады партызан Міша, а Святлану нёс на руках дзядзька Віця.

А страляніна мацнела. Потым, памятаю, Лёня крыкнуў:

– Ма-ма-а!.. – і паваліўся. Міша хутка падняў яго і, сказаўшы: «Забілі», апусціў на зямлю і набег.

Усе беглі! наперад, стралялі і крычалі «ўра!», і цётка Вера таксама страляла, а потым і яна павалілася. Я крыкнула:

– Цётку Веру забілі!

Да яе падскочыў нейкі партызан. А я з дзецьмі пабегла далей. А потым стала так страшна, што я упала на зямлю. Калі паднялася, партызан паблізу ўжо не было. Яны крычалі і стралялі недзе наперадзе. Я пайшла адна і хутка пачула плач. Па галасах пазнала Тоню і Святлану. Соні не было. Дзе яна дзелася, я не ведаю.

Убачыўшы дзяўчынак, я ўзрадавалася. Утраіх мы праседзелі ноч, а раніцай падаліся ў глыб лесу. Мне тады было дзевяць гадоў, Тоні – сем, а Святлане – толькі пяць.

Чым далей мы ішлі ў лес, тым ён становіўся гусцейшы. Высокія тоўстыя сосны і елкі абступалі нас. Мы прабіраліся між іх, як мурашкі. Страшна было адным у гэтым непраходным, бязлюдным лесе. Але мы ішлі і ішлі, стараючыся знайсці дарогу.

Зноў настала ноч, а мы ўсё ішлі. Раптам шщ, лесам успыхнула вісячая ракета. Як вялікі ліхтар, яна асвяціла ўсё навокал. Мы ўважліва прыглядаліся, але дарогі не было. Хутка натрапілі на якуюсьці вузенькую, зробленую сялянскай падводай, дарожку. Пайшлі па ёй. Калі развіднела, мы заўважылі, што ўсю ноч кружылі на адным месцы.

Звярнулі з гэтай дарожкі ўлева і пайшлі далей. Неўзабаве лес змяніўся. Замест высокіх сосен стаялі тонкія, абгарэлыя елачкі і хвойкі. Унізе таксама ўсё выгарала: зямля была голая, чорная. Раптам каля адной елачкі ўбачыла абпаленага чалавека. Ён ляжаў тварам дагары. Валасы ў яго абгарэлі, вочы закрыты, а на шчоках відаць былі раны і запёкшаяся кроў. Левая рука падабрана пад сябе, а правая, з растапыранымі пальцамі, адкінута ўбок. Адна нага была ў чаравіку, а другая зусім голая. Ад вопраткі засталіся я лахманы.

Мы спалохаліся і адбегліся ад яго. Праз некалькі крокаў з жахам заўважылі другога забітага, а потым яшчэ і яшчэ. Хто такія былі загінуўшыя, мы не ведалі. Азіраючыся, абышлі гэтае месца і рушылі далей. Куды мы ішлі – не ведалі. Помню толькі, сонца ў нас стаяла высока над галавою і крышку справа.

Мінуў дзень, надыйшла ноч. Мы зайшлі ў гразкае балота, выбрацца з якога ўжо не маглі. У лесе нічога не было відаць, і мы вельмі змарыліся ад доўгай хады. Пашапталіся і рашылі астацца тут на ноч. Пачалі шукаць месца, дзе б прысесці. Натрапілі на зламанае дрэўца, Гэта была тонкая бярозка. Паз налі і яе па белае кары. Мы паселі на бярозку і прыціснуліся адна да адной. Святлану, як меншую, пасадзілі пасярэдзіне. Нам было цёпла, але мы дрыжалі ад страху. Не спалі ўсю ноч, прыслухоўваючыся да начных гукаў.

На світанні рашылі перайсці ў лепшае месца, каб нас не заўважылі немцы. Вельмі хацелася есці, але ў нас нічога не было: свае кавалачкі хлеба з'елі яшчэ ўчора.

Мы елі заечую капусту. Гэта такая трава. На ёй тры лісцікі, роўная сцяблінка, на смак кіслая. Цэлы дзень мы вандравалі па лесе, збіралі і елі гэтую капусту. У нізкіх месцах было шмат чарнічніку. Ён якраз цвіў. Мы абрывалі кветачкі і з'ядалі іх. Рабілі звычайна так. Адна з нас ішла збіраць капусту, а дзве заставаліся ва ўтульнай мясціне. Потым другая ішла. Так мы і мяняліся. Гуртам хадзіць баяліся, каб нас не ўбачылі немцы.

У атрадзе мы часта спрачаліся, а цяпер між намі завязалася моцная-моцная дружба. Кожная з нас думала пра сваіх сябровак. За

некалькі дзён зайшлі далёка ў глыб лесу. На сваім шляху не сустрэлі ніводнага жывога чалавека. Нас мучыша смага, а навокал было толькі гразкае балота. Часам у ямках і выбоінах блішчала мутная, жаўтаватая вада, у якой плавалі апалонікі і нейкія дробненькія казюлькі. І мы пілі гэтую брудную смярдзую ваду.

Цяжэй за ўсё нам было ноччу. Асабліва нас палохалі дзікія непрыемныя крыкі пугачоў і соў. Нам здавалася, што недзе паблізу сядзіць немец і падае сігналы. Мы падоўгу ўзіраліся ў чорную цемрадзь, але заўважыць што-небудзь не маглі.

Калі зусім станавілася цёмна, мы выбіралі сушэйшую мясцінку, садзіліся на купіну, накрытую густым мяккім мохам, і па чарзе адпачывалі. Легчы нельга было: з-за кожнага дрэва і куста па нас пазіралі розныя страхі, і мы з Тоняй не маглі нават закрыць вочы. Спала толькі маленькая Святлана, палажыўшы сваю галоўку на нашы калені. Я і Тоня паціху шапталіся паміж сабой.

Аднойчы Тоня, плачучы, мне кажа:

— Іна, мы тут без яды, без людзей напэўна прападзём.

Святланачка прагнулася пачуўшы гэтыя словы, таксама пачала плакаць. Я стала супакойваць іх:

— Дзяўчаткі, плакаць і баяцца не трэба. Мы не прападзём, знойдзем партызан.

Святлана перастала румзаць, супакоілася і Тоня. Тады я сказала:

— Тоня і Святлана, калі нас знойдуць немцы, мы павінны гаварыць усе аднолькава.

— Што нам гаварыць? — спытала Тоня.

— Мы ўцякалі ад бамбёжкі ў лес. Нас пакінулі мамы, калі мы заснулі ў лесе. Партызан мы не бачылі і не ведаем, якія яны,— навучала я.— І яшчэ не павінны выдаваць, хто мы і хто нашы мамы і бацькі.

Дзяўчынкі выслухалі і згадзіліся. Тады я сказала:

— Ну, Тоня, паўтары, як будзеш адказваць.

Яна паўтарыла. За ёю гэта самае сказала

Святлана. Спачатку яна блыталася, забывалася, гаварыла другія словы. Я папраўляла. Нарэшце яна завучыла гэтыя словы на памяць.

На чацвёрты дзень у Святланы пачалі анухаць ножкі. Яна змардавалася і не магла ісці.

— Не магу ісці, баляць ножкі,— плакала яна і садзілася на зямлю.

Нам прыходзілася браць яе за рукі і весці. Яна ледзь перастаўляла ногі. Часта падала і не хацела ўставаць.

Мы ўгаварвалі яе, прасілі:

— Святланачка, устань, трэба ісці.

Калі гэта не дапамагала, пачыналі гразіць:

— Не ўстанеш, пакінем адну. Цябе з'ядуць ваўкі або зловяць немцы...

Яна паднімалася і з вялікай цяжкасцю ішла. Мы рады былі, што не трэба яе несці.

Каб пад нагамі не трашчала і нас ніхто не пачуў, стараліся абыходзіць купіны, зламаня сучкі, сухое галлё. Брылі і з нецярпеннем чакалі, калі скончыцца блакада.

Потым з усіх бакоў пачуліся стрэлы. Яны ўвесь час набліжаліся. Кулі са свістам праляталі над нашымі галовамі. Яны стукаліся ў дрэвы і сукі, падалі ўніз, на зямлю. Мы шчыльней прыціскаліся адна да адной і па гуку сачылі, куды яны ляцяць. Але ўсё-такі ішлі.

На шосты дзень, уранні, да нашых вушэй сталі даносіцца нямецкія размовы. Нам зрабілася жудасна.

Тоня і кажа:

— Давайце схаваемся.

Пачалі шукаць выгаднае месца. І вось мы ўбачылі многа спілаваных дрэў, абы-як складзеных адно на другое. Між імі былі вялізныя дзіркі.

— Налезем у іх,— сказала я.

Так і зрабілі.

Першая ў адтуліну папаўзла Святлана, потым Тоня, за ёю я. Забраліся ў самы дальні куток і сядзім. Праз некалькі хвілін пачуўся трэск ламачча, і скрозь шчыліны мы ўбачылі немцаў. Іх было шмат. Узяўшыся за рукі, яны ішлі ціха, не страляючы, часта паўтараючы слова «партызан».

Наблізіўшыся да нашага ўкрыцця, яны сталі паднімаць галінкі дрэў. Мы ляжалі, затаіўшы дыханне. На наша шчасце, яны нас не прыкмецілі.

— Нікс партызан,— сказаў адзін з іх, і яны пайшлі далей.

Пасля таго як яны пайшлі, мы доўга япічэ ляжалі і дрыжалі, баючыся вылезці. Нам здавалася, што немцы пільнуюць дзе-небудзь паблізу.

Святлана ціха прашаптала:

— Я баюся, будзем тут начаваць...

Мы паслухалі яе і засталіся на ноч. Але нават у сховішчы не маглі заснуць: думалі, што немцы пойдучь яшчэ.

Раніцай вылезлі, агледзеліся — усё ціха. Вельмі хацелася есці. Пайшлі шукаць заечую капусту. Пад'елі крыху і зноў у дарогу.

На восьмыя суткі, у полудзень, зноў пачуліся стрэлы і крыкі. Недалёка ад нас расла невысокая маладая елачка. Яе густыя галінкі спускаліся да самай зямлі. Прыгнуўшыся, пабеглі да яе, залезлі пад лапчастыя галіны, селі і глядзім.

Вось паказаліся шарэнгі немцаў. Як і першы раз, яны ішлі ланцугом. Хутка яны падышлі да нас усутыч, але на нашу елачку не звярнулі ўвагі. Мы думалі, што ўсё абыдзецца добра. Але выйшла зусім не так. Тры паліцэйскія, што ішлі апошнія, захацелі заглянуць пад елачку. Убачыўшы нас, яны на ўсё горла закрычалі:

— Сюды! Тут група партызан.

З выстаўленымі наперад аўтаматамі збегліся немцы. Яны са злосцю і крыкамі выцягнулі нас з-пад елкі.

Немцы глядзелі на нас і штосьці балбаталі па-свойму. Мы іх не разумелі. Паліцэйскія сталі перакладаць нам.

Высокі лысы немец з круглым тварам і вялікімі, як у савы, вачыма злосна дапытваўся, чые мы дзеці, як трапілі сюды, дзе партызаны.

Мы адказвалі так, як умовіліся. Святлана і тая гаварыла, бы папісанаму. Немец, мусіць, здагадаўся, што мы хлусім. Ён узлаваўся і ўдарыў спачатку мяне, а потым Тоню і Святлану нейкай гібкай жалезнай спружынай. Але ніхто з нас не заплакаў і больш нічога не сказаў.

Не дабіўшыся толку, немцы пагналі нас перад сабой. Галодныя, змучаныя, мы ледзь рухаліся. Салдаты ўвесь час падганялі. Толькі і чулася: «Рус шнэль!» Ішлі даволі доўга. Нарэшце прыгналі нас у лагер.

Лагер размяіпчаўся ў сасновым бары і складаўся з некалькіх буданоў з галля. Навокал яго стаялі гіавозкі, чымсьці нагужаныя даверху і накрытыя брызентам. Пасярод лагера ярка палаў касцёр. Каля

яго завіхаліся паліцэйскія: секлі дровы, варылі ў катлах яду. Некалькі немцаў, распрануўшыся да пояса, загаралі на сонцы.

Ля аднаго будана нас зноў сталі дапытваць: хто мы, чые мы, якіх партызан ведаем, ці ведаем мы Балана, Ціхамірава, Караля.

Пра гэтых камандзіраў мы ведалі, але нічога не сказаў!. Тады немцы паспрабавалі задобрыць нас: давалі бутэрброды, шакалад, цухеркі. Мы былі вельмі галодныя, а таму бралі і з прагнасцю з'ядалі ўсё, але нічога не гаварылі.

Калі і гэта не дапамагло, яны пачалі запалохваць.

— Мы вас расстраляем,— сказаў адзін паліцай па-руску.

А другі крыкнуў:

— Гаварыце, а то заб'ю!

Мы маўчалі.

Вечарам немцы і паліцаі пачалі збірацца. Нас пасадзілі на падводу і павезлі. Прывезлі ў якуюсьці вёску — яна была цэлая — і змясцілі ў хаце аднаго селяніна. Потым сталі выклікаць на допыт у штаб. Першую павялі мяне.

У штабе было чацвёрта. За сталом сядзеў чалавек у пенснэ і курыў папяроску. Перад ім ляжалі паперы, стаяла попельніца. Астатнія трое прымасціліся ля акна, на лаве. Той, што ў пенснэ, назваў сябе палкоўнікам Галавінкіным і ветліва сказаў:

— Ты гавары праўду. Я таксама за партызан і дзяцей партызан люблю. Скажы мне, хто вы, чые вы?

Расказала так, як аб гэтым умаўляліся з Тоняй і Святланай у лесе.

— А дзе партызаны? — спытаў ён.

— Я не ведаю, што такое партызаны,— адказала я.

— Як вы трапілі ў лес?

Я сказала, што ўцякала з мамай, як бамбілі вёску. А ён кажа:

— Мама з наганчыкам? Так, з наганчыкам?

— Не, без наганчыка,— адказала я.

Ён паківаў галавой.

Я гавару:

— Я заснула, а мама мяне ў пярэпалаху пакінула.

— Вывесці і паклікаць другую, самую маленькую,— загадаў ён.

Святлану павялі. Што цяпер будзе? Я сядзела і плакала. Баялася, каб яна не нагаварыла абы-чаго. Потым яна вярнулася, а ўзялі Тоню. За гэту я хвалявалася менш. У хаце, акрамя трох маленькіх дзяцей, нікога не было. Я падышла да Святланкі, абняла яе і ціхенька стала дапытвацца, што яна гаварыла ў штабе.

— Тое, што мы вучылі ў лесе,— адказала яна.

— А больш нічога не сказала?

— Не, я ж памятаю, што трэба гаварыць.

Затым прыйшла Тоня. Я распытала ў яе. І яна гаварыла тое самае, што раней.

Прайшла ноч. Настаў дзень. Раптам пачалася трывога. Немцы замітусіліся і кудысьці пабеглі.

Я глянула ў акно. Не відаць нікога. Адчыніла дзверы і зірнула на двор — і там пуста.

— Пайшлі,— шапнула я дзяўчынкам.

Выйшлі з хаты на двор, а адтуль на вуліцу. За вёскай зусім блізка пачынаўся лес. Мы падаліся ў той бок. У канцы вёскі стаялі

патрулі. Абышлі іх агародамі і пабеглі прама ў лес. Зашыліся ў гушчар і прасядзелі там ноч і дзень.

Толькі ўранні асмеліліся выткнуцца з лесу. Было ціха, і мы па шырокай дарозе пусціліся наперад. З перадышкамі прабеглі кіламетраў шэсць. Паказалася вёска. Немцаў у ёй не было. Пакуль мы лазілі па лясах і балотах, вопратка ў нас паабрываўлася, пратаптаўся абутак. Ногі былі нацёртыя, апухлыя і моцна балелі. Дужа ныла ў жываце. Мы зайшлі ў першую хату і папрасілі есці. У гэтай хаце жыла надта добрая бабуля.

— Хто вы, дзеткі? — спытала яна ў нас.

— Мы ўцяклі з вёскі, там немцы...

— А дзе ж вашы мамкі?

— Не ведаем...

Хто мы І адкуль — не прызнаваліся нават гэтай добрай бабулі.

Бабуля накарміла нас бульбай з квасам, дала памыць ногі. Потым прынесла ахапак сена, разаслала на падлозе і паклала нас спаць. Мы вельмі стаміліся і ў мяккім сене хутка заснулі.

Назаўтра яна зноў накарміла нас. Мы спытаці, дзе тут знайсці вёску з партызанамі.

— Ідзіце, дзеткі, прама, там спытаеце.— І яна паказала, у які бок ісці. Мы шчыра падзякавалі добрай бабулі, развіталіся і рушылі далей.

Цётка Вера была з пасёлка Лучны Мост Сялібскага сельсавета Бярэзінскага раёна. Мы рашылі прабірацца ў той бок. Навакольныя сяляне ведалі гэты пасёлак. У кожнай вёсцы мы пыталі:

— Як прайсці ў Лучны Мост?

І нам расказвалі і паказвалі дарогу.

Так мы прайшлі дванаццаць сёл, пакуль не трапілі ў вёску Барсучына, якая была недалёка ад гэтага пасёлка. Спыніліся ў хаце селяніна Кардымона. Тут мы ўжо не баяліся — немцаў і блізка не было. Расказалі селяніну, хто мы такія. Ён схадзіў на пасёлак і наказаў Алесю Барысевічу, бацьку цёткі Веры. Тыя забралі нас да сябе. Але заставацца ў іх нам нельга было. Сюды часцяком наязджалі паліцаі. Мы папрасілі Барысевіча, каб ён, убачыўшы партызан з брыгады Ціхамірава, сказаў пра нас.

Праз два дні прыехалі два партызаны: Жора і дзядзька Віця. Мы ўзрадаваліся, убачыўшы сваіх байцоў. Распыталі, дзе цяпер наш атрад.

— Пайшоў і ўжо далёка,— сказаў дзядзька Віктар.— Каб вы прыйшлі дні на два раней, мы б адвезлі вас туды.

Я спытала, дзе мая мама і сястра Аня. Ці жывыя яны?

— Жывыя,— адказаў ён.— І знаходзяцца ў атрадзе.

Дзядзька Віктар і Жора адвезлі нас у парты занскую вёску Міраслаўка. Там нас размерканалі па розных кватэрах.

Я трапіла ў сям'ю Паўла Рыгоровіча Запруцкага. Я хутка прывыкла да іх, яны да мяне.

Добра пазнаёміўшыся з гаспадыняй, цёткай Анютай, расказала ёй, што я — яўрэйка, што май мама і старэйшая сястра ў партызанах, а бацька ў Чырвонай Арміі. Але я папрасіла яе, каб яна аб гэтым нікому не гаварыла. І яна не сказала манат свайму мужу.

У Паўла Рыгоровіча было чацвёрта дзяцей, усю іх гаспадарку разрабавалі паліцаі. Гаспадары харчаваліся адной бульбай. Але гэта былі надта добрыя людзі. Яны адносіліся да мяне, як да роднай. Я прабыла ў іх год і два месяцы. За гэты час на вёску часта рабілі налёты паліцаі і немцы. Гаспадары завозілі мяне на які-небудзь хутар

або ў лес. Павел Рыгоравіч і цётка Анюта чула а дно сіліся да мяне. Адночы я сказала, што хачу навучыцца прасці, і дзядзька Павел зрабіў мне маленькую прасніцу.

У чэрвені 1944 года прыйшлі нашы. З брыгады прыслалі партызана, які забраў мяне і адвёз у атрад. Тут я сустрэлася з мамкай. Ад радасці маці не вытрымала і заплакала. Потым яна спытала, як мы бадзяліся па лесе, як жылі. Я падрабязна ўсё расказала.

Пас л я расфарміравання брыгады я з мамай прыехала ў Мі не к. Хутка вярнулася сястра. Я пайшла вучыцца ў 2-ую сярэднюю жаночую школу. Вучуся на пяцёркі.

Дзе цяпер Тоня і Святлана – не ведаю.

ІНА КРАСНАПЁРКА (1934 г.), г. Мінск, вул. Гандлёвая, 26.

ПРА МАЙГО ТАВАРЫША

З Міхасём Заловічам мы шчыра сябравалі. Жыў ён ад мяне недалёка. Мы разам вучыліся ў школе, разам коўзаліся на самаробных каньках, каталіся на санках, гулялі ў снежкі. Улетку працавалі на калгасных палях, а ў вольны час бегалі на рэчку купацца. І часта на лузе, дзе-небудзь пад кустом, праседжвалі цэлыя гадзіны за чытаннем цікавай кнігі. Чыталі мы звычайна ўголос, па чарзе. Любілі таксама памарыць аб тым, як мы, скончыўшы сямігодку, паедзем у горад вучыцца, кім хто з нас будзе. Апрача ўсяго, Міхась ведаў шмат казак і ўмеў іх цікава расказваць. Непрыкметна беглі дні нашага шчаслівага дзяцінства.

І раптам усё гэта абарвалася: пачалася вайна...

У гэтай вайне загінуў мой таварыш.

Вось як гэта было.

Вечарэла. На вуліцы, як звычайна, было шумна ад нашых галасоў. Мы ганяліся за жукамі, дражнілі кажаноў, а кажаны нас.

І раптам усюды загаманілі: «Вайна...», «Вайна...». Такую страшную вестку прынёс з мястэчка адзін наш калгаснік. Мы кінулі гульні і засмучоныя разышліся па хатах. Гэта была апошняя бесклапотная гульня.

Праз некалькі дзён вайна дайшла і да нашага калгаса. Спачатку мы чулі выбухі, ад якіх дрыжала зямля. Потым выбухі гэтыя пачалі мацнець, і ў вокнах нават звінелі і высыпаліся шыбы. А вечарамі мы бачылі водблескі вялікіх пажараў на захадзе.

Але самае страшнае і горшае пачалося з таго часу, калі да нас уварваліся немцы. У першыя дні яны, як галодныя ваўкі, накідваліся на курэй і парсюкоў, а потым пачалі распраўляцца і з людзьмі. Якія толькі пакуты не цярпелі нашы людзі, трапіўшы ў лапы да лютых фашыстаў.

Мы з Міхасём хадзілі на балота і там хаваліся ад немцаў, бо яны часта наляталі на нашу вёску. На гэтым балоце пасля баёў засталася нямала зброі. І вось мы пачалі збіраць зброю. Увечары, як цямнела, мы вярталіся дадому і прыносілі з сабой то вінтоўку, то рэвальвер, то гранату або яшчэ што-небудзь. Усё гэта хавалася ў патаемныя мясціны. Хавалі мы свае трафеі паасобку і думалі, калі хто і знойдзе, дык не ўсё. Вядома, я ведаў Міхасёву схову, а ён маю. Частку зброі мы закогжалі проста на балоце.

Аднойчы ў асеннюю ноч немцы з паліцаямі зрабілі налёт на нашу вёску. Яны ўварваліся ў хату Міхасёвага бацькі. Міхась паспеў выскачыць у сенцы. Тут яго затрымаў паліцай.

— Пусці мяне,— смела сказаў Міхась.— Я не з гэтага дома, я пастух і быў тут на чарзе.

Паліцай паверыў і прапусціў яго. Было холадна, дзьмуў сыры вецер. Міхась быў у адной сарочцы, але ён не зважаў на холад і з усёй сілы бег за вёску.

Тым часам немцы схапілі Міхасёвых бацькоў, трох сяцёр і меншага брата і, не даўшы ім нават апрануцца, выгналі на двор. Потым іх пагналі за вёску. Брат Міхасёў кінуўся наўцёкі, але тут жа быў смяртэльна ранены. Бацькі рвалі на сабе валасы, бачачы, як памірае іх сын.

Нямецкія каты прызлялі сям'ю Заловіча да гумна, якое стаяла за вёскай наводшыбе, паставілі ўсіх да сцяны і расстралялі.

Цяжка і апісаць, як балюча перажываў мой таварыш смерць сваіх бацькоў і родных. Некалькі дзён ён плакаў горкімі слязьмі. Людзі стараліся суцешыць яго, ды гэта не дапамагала. Цяпер ён застаўся адзін-адным з усёй сям'і.

Міхась не знаходзіў сабе месца. У яго была адна думка: адпомсціць нямецкім катам. Але як гэта зрабіць?

Недалёка за лесам праходзіла шаша. У ціхіх дні адтуль даносіўся да нас шум нямецкіх машын. Гэта навяло Міхася на думку найсці на дарогу і зрабіць засаду. Ён адкапаў дзве гранаты, дастаў з-пад бэлькі запалы, схаваныя ў анучцы, сабраўся і пайшоў з дому.

Прышоў на дарогу, выбраў зручнае месца, уставіў запалы ў гранаты і стаў чакаць.

Неўзабаве на дарозе паказаліся машыны. Міхась падрыхтаваўся да сустрэчы. Першую машыну ён прапусціў: на ёй ехалі салдаты. Але вось за ёй ідзе другая, адкрытая легкавая машына. Міхась убачыў афіцэраў з срэбнымі пагонамі. «Вось каго я павінен знішчыць»,— парашыў ён. І калі машына падышла блізка, ён размахнуўся і шпурнуў гранату. Раздаўся выбух... Машына ўзарвалася разам з нямецкімі афіцэрамі.

Задняя машына з салдатамі спынілася. Міхась, не доўга думаючы, кінуў у яе другую гранату, а сам скокнуў у лес.

Пакуль пад'ехал! новыя машыны, Міхась быў ужо далёка. Немцы ўзнялі страшэнную страляніну. Кулі барабанілі па дрэвах, свісцелі ў галлі і над галавой у Міхася. Але яму пашанцавала выскачыць з-пад абстрэлу. Немцы пастралілі і паехалі. Ісці ў лес яны пабаяліся.

У гэты дзень Міхась упершыню за апошнія часы адчуў радасць: ён адпомсціў фашыстам! Цяпер яму хацелася толькі аднаго: знайсці партызан і далучыцца да іх. Між іншым, у ваколіцах усе ведалі аб смелым нападзе партызан на нямецкія машыны ў той дзень, але ніхто не здагадаўся, што гэта зрабіў дванаццацігадовы Міхась Заловіч, які яшчэ ні разу партызан і не бачыў.

А пра партызан ужо ўсюды ішлі чуткі. То тут, то там яны нападзілі на немцаў і знішчалі іх. Людзі пасмялелі, бо ведалі, што ў іх ёсць абаронцы. Немцы ж і іх паслугачы-паліцаі падцялі хвасты. Цяпер яны ў некаторыя вёскі і носу не паказвалі. Нават у гарнізонах сваіх праз усе ночы пускалі ракеты, каб адчуваць сябе смялей.

І вось аднойчы, позняй восенню, у нашу вёску прыйшлі нейкія ўзброеныя людзі. Іх было шмат. Спачатку мы не ведалі, што гэта за войска, і кінуліся хавацца ў свае норы. А трэба сказаць, што ўсе, хто

толькі мог, выкапалі за гэты час сабе для схованак бліндажы. Іх маскіравалі так, што нават і суседзі не ведалі, дзе ў каго выкапана схованка.

Але праз некалькі хвілін людзі загаманілі:

— Партызаны прыйшлі!

Якая была радасць! Нарэшце мы на свае вочы ўбачылі самых сапраўдных партызан — нашых заступнікаў! Ці варта і казаць, як узрадаваўся мой таварыш.

І вось Міхась стаў партызанам. Ён папрасіўсясам, і яго прынялі. Мне не пашанцавала: па хваробе мяне ў партызаны не ўзялі. Цяпер я ўжо радзей сустракаўся з Міхасём. Але ўсё ж сяды-тады ён наведваў мяне. Я аддаў яму ўсю сваю зброю, закапаную асобна. У самога Міхася было схавана пяць вінтовак і два ручныя кулямёты, ды ў мяне сее-тое знайшлося. Усё гэта мы здалі ў атрад.

Міхась павесялеў яшчэ больш. Разам з партызанамі ён хадзіў у засады, прымаў удзел у другіх баявых аперацыях. Ён паказаў сябе не толькі смелым, але і спрытным партызанам. Не было таго, каб ён не выканаў даручанага задання.

Хутка на грудзях майго таварыша закрасаваўся ордэн Чырвонай Зоркі, які ён атрымаў за падрыў нямецкага эталона і чыгуначнага моста пад Магілёвам. За ўдзел ва ўзяцці нямецкага гарнізона ў Клічаве ён быў узнагароджан медалём «За адвагу». Больш таго, яму даручылі нават камандаваць аддзяленнем, у якое ўваходзілі дарослыя партызаны.

Прыходзячы іншы раз у вёску, Міхась расказваў мне пра сваё баявое жыццё. Я з цікавасцю слухаў і прасіў яго, каб прыняў у сваё аддзяленне. А ён паслухае і скажа:

— Што, мы цябе на плячах насіць будзем?

Праўда, адзін раз ён згадзіўся ўзяць мяне ў разведку. Мы хадзілі тады на Бярэзіну глядзець, ці ёсць там пераправа.

Аднойчы Міхась раскажаў, як ён трапіў быў у палон да немцаў і як уцёк з-пад расстрэлу.

Было гэта так.

Камандзір атрада паслаў яго і яшчэ двух партызан у разведку. Цёмнай ноччу разведчыкі прыйшлі ў вёску, дзе стаяў нямецкі гарнізон. Заходзяць на адзін двор. Раптам моцна забрахаў гаспадароў сабака. Нямецкі патруль адкрыў агонь. На стрэлы збегліся немцы. Разведчыкі, адстрэльваючыся, падаліся назад цераз агароды. Яны б уцяклі ад небяспекі, каб не аўчаркі, якія наваліліся ім на плечы. Немцы акружылі разведчыкаў і з дапамогай сабак захапілі іх.

Разведчыкаў прывялі да афіцэра. Як ні лютаваў афіцэр, але яны не сказалі ніводнага слова.

Пачынала світаць. Афіцэр загадаў звязаць разведчыкам рукі і весці на расстрэл. За вёскай, на ўскрайку лесу, была яма, дзе немцы расстрэльвалі нашых людзей. Туды і павёў нямецкі салдат разведчыкаў.

Смерць, здавалася, была немінучая. Але Міхась не траціў надзеі да апошняй хвіліны. Па дарозе ён непрыкметна варушыў рукою і расхістаў вяроўку. І ўжо амаль каля самай ямы ён адважыўся на апошнюю спробу выратавацца: з усёй сілмы тузануў рукамі. Вяроўка развязалася. У той ж і момант Міхась накінуўся на немца, збіў яго з ног, а сам — у лес. За ім пабеглі і яго таварышы.

Немец апрытомнеў і пачаў страляць. Куля траніла Міхасю ў руку.

У лесе таварышы перавязалі Міхасю руку, і ён шчасліва вярнуўся ў свой атрад.

Улетку 1943 года немцы накіравалі на парты за і цэлую дывізію.

Пачаўся жорсткі бой.

Камандзір паслаў Міхася з аддзяленнем на дарогу, у засаду. Іх задача была – не дапускаць падмацавання немцам.

Міхась прывёў сваё аддзяленне на месца. Там ужо была група партызан, пасланая раней. Міхась далучыўся да іх.

Хутка разведка паведаміла, што па дарозе ідуць нямецкія машыны. Камандзір заставы загадаў падрыхтавацца да бою.

Падпусціўшы ворага метраў на сто, партызаны адкрылі агонь. Машыны спыніліся, і з іх выскочвалі нямецкія салдаты. Шмат іх пакасілі ў гэты час партызаны.

Але прыбывалі ўсё новыя і новыя машыны. Не зважаючы на ахвяры, немцы пачалі насядаць на партызанскую заставу.

Сілы былі няроўныя, і камандзір заставы аддаў загад адыходзіць у глыб лесу.

Міхась з адным кулямётчыкам прыкрываў адыход. Ён страляў з карабіна з-за дрэў. Недалёка ад яго страчыў кулямёт яго таварыша.

Рантам кулямёт змоўк. Міхась аглянуўся на момант і ўбачыў, што яго таварыш ляжыць забіты. Паўзком ён падаўся да кулямёта. У гэты час куля трапіла яму ў правую нагу. Паўзці стала цяжка. Усё цела ахапіла гарачыня. Але ён поўз сантыметр за сантыметрам.

Тым часам фрыцы асмялелі. Яны думалі, што ўжо нікога жывога ля кулямёта не засталася, калі ён маўчыць. І яны на ўвесь рост рынуліся ўперад.

Але ў той жа момант кулямёт ажыў. З лямантам фрыцы падалі на зямлю. Потым немцы зноў адкрылі агонь па кулямёту. Міхась адчуў, як нешта гарачае апякло яго левую руку. Ён толькі мацней сціснуў зубы і рабіў сваю справу правай рукой. Яму трэба было ўжо адыходзіць, але ў запасе яшчэ заставаліся патроны, а Міхасю хацелася знішчыць як мага больш ворагаў, не прапусціць іх.

Захапіўшыся боем, ён не чуў, як да яго ззаду падкрадаліся два немцы... Яны наваліліся на яго знячэўку, сціснулі і пацягнулі да сваіх.

Немцы прывезлі скрываўленага, ледзь жывога Міхася ў свой гарнізон. Два дні яны мучылі яго, дапытваючыся пра сілы партызан. Толькі ўсё гэта было дарэмна. Не сказаў ім Міхась ні слова. Нічога не дабіўшыся, каты расстралялі яго.

Героя сяляне пахавалі на сваіх могілках.

Ля магілы майго таварыша расце маладая бярозка. Яна ціха шуміць пад ветрам. Паслухаеш – і здаецца, што гэта яна спявае жалобную песню пра таго, хто тут нахаваны і памяць пра каго доўга-доўга будзе жыць у думках і сэрцах людзей, за якіх ён аддаў сваё маладое жыццё.

ЖОРЖ РАБАЎ (1928 г.), Клічаўскі раён, в. Н. Набаркі.

НАША СЯБРОЎКА

Мы ведаем Рыму Кунько са школьнай парты. Разам з ёю вучыліся з пятага да дзевятага класа.

Яна была жывая, рухавая дзяўчынка, шчырая сяброўка. Сама вучылася добра і старалася, каб і аднакласнікі не адставалі.

Памятаем такі факт. Рыма вельмі любіла геаграфію і заўсёды адказвала толькі на «выдатна». А ў класе было некалькі адстаючых. Яна парашыла дапамагчы ім, Адноўчы на класным сходзе яна сказала:

— У нас ёсць некалькі таварышаў, якія адстаюць па геаграфіі. Гэта не да твару піянерам. Мы павінны вучыцца так, каб да канца навучальнага года не мець ніводнай дрэннай адзнакі і ўсім да аднаго перайсці ў сёмы клас.

Вучні падтрымалі прапанову Рымы. Пасля гэтага яна знаходзіла час, каб і самой вывучыць урокі і папрацаваць з адстаючымі. Яна раскавала, паказвала на карце, задавала пытанні. Да заняткаў рыхтавалася сур'ёзна. Калі чаго не ведала, звярталася да выкладчыка, і Нікіфар Дзмітрыевіч Ламака дапамагаў парадамі. У выніку ўсе вучні ў тым годзе паспяхова перайшлі ў наступны клас.

Рыма вызначалася асаблівай настойлівасцю. Калі яна хацела чаго-небудзь дабіцца, то абавязкова дабівалася. Аднаго разу яна запрасіла нас да сябе на навагоднюю ёлку. Сабралася шмат дзяўчынак-вучаніц. Мы спявалі, танцавалі. Рыма танцавала дрэнна. Ёй нехта заўважыў:

— Ты танцуеш нязграбна.

Рыма падышла да нас і спытала, ці праўда гэта. Мы сказалі, што яна сапраўды танцуе няважна. Рыма парашыла авалодаць танцам! і папрасіла дапамагчы ёй. Мы згадзіліся.

У вольны час мы заставаліся ў школе, заходзілі ў пусты клас! вучылі яе танцаваць. Калі не выходзіла, паўтаралі па некалькі разоў. Рыма цярпліва пераносіла няўдачы. Яе старанні не прапалі дарма. У хуткім часе яна танцавала не горш, а лепш за нас. З танцамі выступала на школьных вечарах, удзельнічала ў раённых і абласных алімпіядах мастацкай самадзейнасці. Яна неаднаразова прэміравалася за свае выступленні ў Асіповічах і Магілёве.

Дзікая гісторыя адбылася з ёю зімой 1940 года. Вось што сказала пра гэта яе маці Вера Маркаўна.

У чае вайны з Фінляндыяй старэйшы брат Рымы Валодзя добраахвотна з інстытута пайшоў на фронт. Калі аб гэтым даведаліся Рыма і малодшы брат Марк, вучань дзесятага класа, яны задумаліся і хадзілі маўклівыя.

Аднаго разу да іх прыйшлі дзве настаўніцы і падалі тэлеграму на імя Марка. Маці ўзяла тэлеграму і прачытала: «Ваша залічэнне ў армію ўзгоднена з камандаваннем. Неадкладна выязджайце». Рыма заззяла. У гэты час у хату ўвайшоў Марк. Ён глянуў на сястру, а потым, нібы пытаючыся, на маці. Тая падала яму тэлеграму і сказала:

— Перш чым ехаць, узваж і прадумаў усё.

Марк прачытаў тэлеграму і адказаў:

— Усё ўзважы і прадумаў перш, чым пісаць.

Праз чатыры гадзіны ён паехаў.

Маўклівая Рыма хадзіла як цень. Маці думала, што дачка непакоіцца за жыццё братоў, і старалася развесяліць яе. Але не гэта хвалявала Рыму. Адноўчы яна падышла да маці і заявіла:

— Мама, я пайду на вайну.

Маці пачала ўгаварваць, кажучы, што яна яшчэ малая і нават страляць не ўмее. Рыма выслухала, а потым сказала:

— Ты, мама, не права. Гады тут ні пры чым. Усё, усё можна зрабіць, калі захочаш. А работа мне знойдзецца. Буду раненых ратаваць у час бою. Буду разведчыцай, а мне гэта лягчэй, як чырвонаармейцу.

— Заб'юць цябе,— сказала маці.

— Не трэба, каб адразу забівалі... Я пастараюся выратаваць хоць аднаго раненага,— падумаўшы, адказала Рыма.

Маці прытуліла да сябе дачку і ласкава сказала, што цяпер рана так рабіць, што яна яшчэ малая.

Рыма маўчала. А на другі дзень цішком уцякла з дому. Маці здагадалася, у чым справа, кінулася на станцыю і села ў цягнік. Дагнала ўжо ў Оршы. Рыма нецярпліва глянула на матку і скрозь слёзы прагаварыла:

— Я ведаю, чаму ты не пускаеш мяне. Баішся, каб не забілі. Як настаўніца гаворыш адно, а думаеш пра другое. Якая ганьба!

Матцы было сорамна, і смешна, і крыўдна. Па дарозе дадоглу Рыма сказала:

— Ты не права, мама, і я ўсё жыццё буду помніць твой учынак.

Рыма не толькі добра вучылася, але і любіла чытаць мастацкую літаратуру. Чытала яна сістэматычна і абдуманая. Беручыся за творчасць якога-небудзь пісьменніка, старалася прачытаць усё, што можна было дастаць у школьнай бібліятэцы, у таварышаў ці знаёмых.

Мы заўсёды адчувалі, што яна ведае больш за нас. Часта па тых ці іншых пытаннях звярталіся да яе і атрымлівалі адказ. Але ніколі нам не приходзілася заўважаць, каб яна задавалася сваімі ведамі, сваёй перавагай.

Вясёлая, жыццяродасная, яна любіла пажартаваць, сказаць вострае слоўца. Летам разам купаліся ў Свіслачы, каталіся на лодцы. Хадзілі ў лес па ягады, грыбы, а ранняй вясной збіралі кветкі. Рыма любіла кветкі. Вакол іх дома былі клумбы. Тут цвілі астры, вяргіні, настурцыі, гваздзікі. У яе пакойчыку, на стале, заўсёды можна было бачыць букет кветак.

Яна ніколі не грубіяніла і не пераносіла грубасці другіх. Пра такіх Рыма гаварыла:

— Яны падобны да жывёлы.

І мы, яе сяброўкі, ва ўсім імкнуліся браць прыклад з яе. Яна неяк выдзялялася з асяроддзя сваіх равеснікаў умением зрабіць уплыў на другога. Не паслухацца яе, не падначаліцца ёй было проста немагчыма. Яе паважалі вучні і настаўнікі ўсёй школы.

Іншы раз, сабраўшыся групкай, мы пачыналі марыць, кім будзем, калі вырастем. Рыма гаварыла, што яна скончыць дзесяцігодку і пойдзе вучыцца на настаўніцу-географа.

Але марам яе не суджана было збыцца.

Успыхнула вайна. Пачалася мабілізацыя. Мужчыны і хлопцы адпраўляліся ў армію. На другі дзень і мы пайшлі праводзіць сваіх аднавяскоўцаў у мястэчка Ліпень. Сустрэліся з Рымай, якая ў той час была дома адна. Валодзя быў у Мінску — ён вучыўся ў політэхнічным інстытуце,

Марк — у Магілёве, а маці — на лячэнні ў Севастопалі. Рыма ведала, што немцы бамбардзіравалі Севастопаль, і вельмі хвалявалася за маму.

— Можа, мамы няма ужо., — сказала яна.

— Хворых, напэўна, вывезлі,— супакойвалі мы.

Рыма маўчала. Дадому пайшлі заклапочаныя. Пасля гэтага доўга не бачыліся з ёю, таму што немцы хутка занялі Ліпень і мы баяліся хадзіць туды.

У нашай вёсцы Брыцалавічы, што ў чатырох кіламетрах ад Ліпеня, з'явіліся партызаны. Аднаго разу яны зрабілі налёт на паліцаюў. Тры паліцаі былі забіты, астатнія раззброены.

Марк дружыў з Нініным братам Васілём. Яны ўстанавілі сувязь з партызанамі і сталі ім дапамагаць. Хутка вярнуўся дадому і Валодзя. Ён адразу пайшоў у партызаны. Браты параіліся між сабою і рашылі адправіць сястру ў Дукору, да бабулі, але Рыма не згадзілася. Яна таксама хацела ісці ў партызаны.

Неяк уранні да Ніны прыбегла Рыма. Яна была ўся мокрая. Ніна дала ёй пад'есці. Затым Рыма палезла на печку, каб прасушыцца. Ніна спытала, што здарылася. Вось што расказала ёй Рыма.

Марку даручылі ўзарваць будынак гарнізона. Далі ўзрыўчатку. Ён прынёс яе дадому і схваў пад камодай. Але тол патрэбна было пераправіць бліжэй да гарнізона. Зрабіць гэта ўзялася Рыма. Яна палажыла ў кошык тол, зверху прыкрыла бульбянымі лушпайкамі і аднесла да знаёмай Зіны Сушко.

Ноччу брат падпоўз да гарнізона, без шуму зняў вартавога і, падлажыўшы пад сцяну тол, падпаліў шнур і – ходу. Хутка пачуўся выбух. Да раніцы Марк прасядзеў у кустах. Затым вярнуўся дадому. Рыма чакала яго ў садзе. Брат стаў пераапрацаваць, а Рыма загадаў пільнаваць. Не паспеў ён надзець сарочку, як прыбегла Рыма і сказала, што ў садзе немцы. Рыма і Марк выскочылі з дому, пераплылі раку і кінуліся ў лес. Марк астаўся паглядзець, што будучь рабіць немцы, а яна пабегла да Ніны.

Рыма пераначавала ў таварышкі і пайшла шукаць партызан.

Некаторы час мы пра яе нічога не чулі. Потым Марк і Валодзя сталі заходзіць да нас. Яны казалі, што Рыма ў атрадзе Каралёва, і даручылі нам перадаваць запіскі ў Ліпень Мазалеўскаму (ён быў стараста воласці і трымаў сувязь з партызанамі).

Узімку немцы на чале часцей наведваць Брыцалавічы і распраўляцца з жыхарамі. Тут яны схпілі і забілі Мазалеўскага, сяброўку Ніны Олю Альховік, спалілі спачатку пяць хат, а потым усю вёску разам з людзьмі. Мы ўцяклі ў лес.

Праз дзень трапілі ў атрад Рыгора Нікіфаравіча Баразны.

Каля адной зямлянкі Ніна сустрэла Рыму. Яна несла ваду. Ubачыўшы Ніну, Рыма паставіла на зямлю вядро і кінулася да таварышкі.

Яны абняліся і шчыра пацалаваліся. Рыма папрасіла зайсці ў зямлянку.

Яе нары знаходзіліся ў кутку. Дзяўчыйкі селі і разгаварыліся. Ніна паведаміла, як уцякла з дому, а Рыма сказала, што яна была ў атрадзе Каралёва і нядаўна перайшла ў гэты. Ніна спытала, чаму яна не засталася разам з братам.

– У тым атрадзе, – расказвала Рыма, – мяне паслалі ў гаспадарчую роту. Я вымушана была чысціць бульбу і выконваць іншыя дробныя работы. Але мне не хацелася сядзець склаўшы рукі, – не для гэтага я пайшла ў партызаны. Прасіла залічыць у баявое аддзяленне, каб помсціць немцам. Мяне не пусцілі. (Рыма тады ішоў пятнаццаты год.) Я рашыла пакінуць яго і пакінула.

Гэта здарылася тады, калі загінуў яе старэйш брат Валодзя. Вось як гэта было.

Валодзя быў смелы і адважны партызан. Не адзін раз ён наводзіў страх на немцаў. У снежні 1942 года на заданні яму адарвала абедзве нагі. На другі дзень ён памёр...

Са шпіталю яго прывезлі ў лагер. Рыма балюча перажывала страту любімага брата. Але, убачыўшы яго мёртвага, яна знайшла ў сабе сілы стрымацца і не заплакаць. Маўчала яна і тады, калі Марк угаварваў яе, каб яна так не перажывала: вайна...

Рыма і Марк абмылі Валодзю, апранулі ў чыстае адзенне. Усю ноч прасядзелі ля трупы. Лепшыя воіны-партызаны стаялі ў пачэсным каравуле. Рыма ўсё аб нечым думала. І ўжо глыбокай ноччу яна рантам сказала Марку:

— Пахаваем Валодзю, і я адразу пайду ў баявую роту, каб адпомсціць немцам. Адпусцяць мяне ці не адпусцяць, захочуць неравесці ці не, але я ўсё роўна перайду ў баявую і буду помсціць...

Раніцай, у дзесяць гадзін, Валодзю пахавалі на партызанскіх могілках, недалёка ад лагера. Ён клаўся ў зямлю трэці з атраднікаў. Усе байцы і камандзіры прысутнічалі на пахаванні. Камісар Шыёнак раскажаў аб мужкасці і бясстрашшы загінуўшага. Слухалі з увагай. Настаў момант развітання. Марк кляўся адпомсціць за заўчасную смерць дарагога брата. А Рыма пацалавала Валодзю, стала на калені, прыклала да грудзей сціснутыя ў кулакі рукі і выразна сказала:

— Валодзя, над тваёй магілай я клянуся, што кожная кронля тваёй крыві! Будзе каштаваць не аднаго нямецкага жьцця. Ляжы спакойна, а я буду страшна помсціць за цябе і за нашу Радзіму.

Труну закрылі і апусцілі ў яму. Сястра і брат кінулі першыя жмені жоўтага жвіру. За імі гэта зрабілі астатнія. Хутка над зямлёй вырас невялікі ўзгорак. Раздаўся трохразовы салют з аўтаматаў. Усе пайшлі, а Рыма, Марк і двое самых блізкіх Валодзевых сяброў доўга яшчэ стаялі ля свежай магілы брата і таварыша.

Вярнуўшыся ў зямлянку, Рыма падсела да Пелагеі Аляксандраўны Сакольчык, бабулі, з якой разам працавала ў гаспадарчай роце, заплакала і спытала:

— Цётка, няўжо няма Валодзі?

— Канечне, няма,— адказала бабуля і пачала супакойваць: — А ты не плач. Яго такі лёс. І нам можа быць тое самае...

Рыма надумала і ўжо цвёрда сказала:

— Заставацца тут я больш не магу. Пайду ў атрад Баразны і папрашу, каб ён залічыў мяне ў баявую роту. Да вас я ўжо не вярнуся.

— Як ведаеш,— адказала Пелагея Аляксандраўна і не стала адгаварваць.

Вечарам Рыма сабралася і пайшла.

...Ніну залічылі ў аддзяленне, у якім была і Рыма. Рыма ў гэты час разам з дарослымі хадзіла ў засады, удзельнічала ў баявых аперацыях. Ні на зайздросціла сяброўцы. Не раз яна прасіла камандзіра ўзвода Іванова ўзяць яе з сабой, але той адхазваў:

— Ты яшчэ не ўмееш страляць. Ды і вінтоўкі ў цябе няма.

— А чаму Рыма ходзіць? — пытала яна.

— Кунько ўжо вывучыла зброю і навучылася валодаць ёю,— адказаў Іваноў.

Ніна і сама бачыла, што Рыма больш вопытная за яе і Полю.

Пайшлі дні партызанскага жьцця. Рыма, як і раней, хадзіла на заданні. Мы выконвалі, галоўным чынам, гаспадарчыя работы. Неяк мылі мы бялізну. Раптам Рыма кажа:

— Ніна, давай памыем і ўсім мужчынам нашага аддзялення.

— Давай,— згадзіліся мы.

Гуртам пайшлі ў зямлянку і прапанавалі хлопцам, каб яны далі нам бялізну.

Хлопцы спачатку адмаўляліся.

— Не трэба. Мы і самі памыем...

Рыма пачала настойваць. Яна сказала, штэ нам усё роўна — памыць адну кашулю ці некалькі. Хлопцы нарэшце згадзіліся.

Мы старанна вымылі, высушылі, выпрасавалі і самі аднеслі ў аддзяленне. Ubачыўшы чысценькую, акуратна складзеную бялізну, партызаны шчыра падзякавалі нам. Мы таксама былі рады, што наша работа прыйшлася ім да густу.

Пасля гэтага выпадку дзяўчаты другіх аддзяленняў пачалі рабіць тое самае.

Мыццё бялізны было ў нас самай вясёлай часінай. Сядзім, бывала, ля кастра, жартуем, смяёмся. Будучы разам, мы ніколі не бачылі, каб Рыма была сумная, задуменная. Яе бадзёрасць перадавалася і нам.

Рыма ніколі не сядзела без работы. Яна хадзіла на аперацыі, у нарад. У вольны час чытала. У гэтым відаць было колішннее захапленне кнігамі. Асабліва падабалася ёй аповесць Гоголя «Тарас Бульба». Яна на памяць дэкламавала цэлыя ўрыўкі з гэтага твора. Па душы прыйшлася ёй ваяўнічасць галоўнага героя.

Часам Рыма выказвала незадавальненне сваім становішчам. Гэта было ў такія моманты, калі ёй не дазвалі волі. Аднаго разу яна пачала размову аб тым, каб самавольна пайсці на адказнае заданне, напрыклад, падрыў варожага эшалона. Яна падгаварвала і нас. Мы сказалі, што за гэта нас могуць прагнаць з атрада за недысцыплінаванасць. Рыма нахмурылася, надумала і заявіла:

— Тады я пайду адна. Толькі аб гэтым нікому ні слова. Не скажаце?

Мы абяцалі маўчаць.

Але Рыма не ведала, як абыходзіцца з капсулем. Памеркаваўшы крыху, яна парашыла авалодаць падрыўной справай.

У гэты дзень партызаны былі заняты хто чым. Адны спалі пасля начнога паходу, другія чысцілі зброю, трэція елі. Ротны «спец», падрыўнік Алёша Міцюраў, раскладваў свае капсулі. Рыма падышла да яго і ціха, нібы так сабе, сказала:

— Міцюраў, пакажы, як ужываецца гэтая штучка.

Той нават не пацікавіўся, навошта ёй. Ён, мусіць, лічыў, што кожны партызан павінен ведаць падрыўную справу. Ён тут жа пачаў тлумачыць, як зроблены капсуль, як ён ужываецца. У Рымы была добрая памяць, і яна ўсё адразу зразумела і запамніла. Затым яна наблізілася да Міцюрава і нечакана выхапіла ў яго з рук адзін капсуль. Міцюраў схапіў Рыму за руку.

— Аддай капсуль! — крыкнуў ён.

— Не, не аддам.

— Навошта ён табе?

— Трэба.

Пасля доўгай спрэчкі Рыма прызналася. Міцюраў забраў капсуль і пачаў угаварваць, каб яна не рабіла нічога.

— Падрыўная справа вельмі небяспечная. Малейшая неасцярожнасць, і ты загінеш, — гаварыў ён.

Рыма і слухаць не хацела. Скончылася тым, што яна пасварылася з Міцюравым і перастала размаўляць з ім. А Ніне яна радасна сказала:

— Ну, цяпер я адпомшчу і за Валодзю, і за твайго брата, і за ўсіх...

У душы мы былі згодны і не згодны з ёй. Тое, што яна хацела помсціць, было і нашым жаданнем. Але што яна збіралася ісці адна, ды яшчэ самавольна, трывожыла нас. Мы імкнуліся пераканаць, каб яна не рызыкавала сабою. На нашы ўгаворы яна ўпарта адказвала:

— Я павінна ісці помсціць. І я гэта зраблю...

Пасля сутычкі Міцюраў хаваў баначку з капсулямі ў галавах сваіх нараў. Рыма чакала зручнага моманту, каб выкрасці. І ён надышоў.

Міцюраў вярнуўся з задання. Ён вельмі прыстаў і змарыўся. Не распранаючыся, паваліўся на нары. Рыма не спала і сачыла за ім. Як толькі Міцюраў заснуў, яна ціхенька падышла да нар і ўзяла адзін капсуль. Яна ведала, што ўзяць тол і бікфордаў шнур потым будзе не цяжка: Міцюраў іх не хаваў.

Рыма ўзрадавалася і пачала рыхтавацца да выканання задуманага. Мы параіліся паміж сабой і рашылі сказаць Міцюраву, каб ён схаваў тол і шнур. Ён так і зрабіў. Калі ў наступны раз Рыма хацела ўзяць узрыўчатку, то яе на старым месцы не было.

Рыма здагадалася, што гэта падстроілі мы, усердзілася і пачала дакараць:

— Вы думаеце, што зрабілі мне лепш? — пакрыўджана казала яна.— Не. Што я задумала, тое і зраблю.

Ведаючы яе настойлівасць і рашучасць, мы ўзяліся дапамагчы.

Падпільнаваўшы, калі ў зямлянцы не было ні Міцюрава, ні другіх партызан, мы ўзялі шнур і некалькі толавых шашак, якія звязалі разам. Усё гэта склалі ў мяшок і схавалі гід нары. Калі даведалася Рыма, яна павесялела і ажывілася. Нам яна сказала:

— Дзяўчаткі, цяпер-то я спушчу эшалон...

Той жа ноччу яна пайшла, пакінуўшы камандзіру атрада запіску такога зместу:

«Я пайшла на жалезку. У лагер не вярнуся датуль, пакуль не ўзарву эшалон. Аба мне не турбуйцеся». А Міцюраву ў пісьме, я кое ён знайшоў у сваёй баначцы з капсулямі, яна пісала так:

«Цяпер я ўзяла яшчэ адзін капсуль. Задуманае выканаю. Усе твае перакананні дарэмны. Угаварваючы мяне, ты думаў, што робіш мне дабро. У сапраўднасці ты быў шкодны і злы для мяне чалавек. Калі мне ўдасца спусціць эталон, то, вярнуўшыся ў лагер, можа быць, і буду размаўляць з табой, а калі не, то ніколі з табой больш не загавару».

Знікненне Рымы першы заўважыў камандзір аддзялення Кузняцоў Іван. Ён прыйшоў у зямлянку, разбудзіў нас і стаў дапытвацца, дзе Рыма.

— Не ведаем,— адказвалі мы.— Яна нічога нам не гаварыла.

Не дабіўшыся ад нас праўды, ён далажыў камандзірам узвода і роты.

Ім мы адказвалі адно і тое ж: нічога не ведаем. Тады нас паклікаў начальнік штаба Патапейка і камісар Шыёнак. І гэтым мы казалі, што не ведаем. Нарэшце з пісьма камандзіру атрада яны даведаліся, у чым справа. Пачалі чакаць.

Вярнулася Рыма праз тое сутак. Яна была стомленая, мокрая, але вясёлая і задаволеная. Вочы яе блішчалі ад шчасця. Яна кінулася да нас і пачала расказаць, як усё адбылося.

У першую ноч цягнікі зусім не ішлі. На другую таксама. Ад крыўды Рыма аж заплакала. Але ўсё ж яна наважыла дачакацца. Ноччу Рыма ля-

жала каля палат на чыгункі, уважліва прыслухоўваючыся да навакольных гукаў і да болю ў вачах узіраючыся ў густую цемру. Днём залазіла ў стог сена і адпачывала. На трэція суткі ішоў ваенны эталон. Рыма падклала міну, прывязала шнур, адпаўзла і пачала чакаць. Калі падышоў цягнік, яна тузанула шнур. Раздаўся выбух. Сэрца яе забілася ад радасці і шчасця. Яна паглядзела яшчэ, як валіліся пад адхон вагоны, і кінулася прэч ад гэтага месца.

— А што ты ела? — с пытаў і мы.

— Я схадзіла ў вёску Залесе і папрасіла ў сялян,— адказала яна.

У атрадзе спачатку не далі веры, што адна дзяўчынка магла ўзарваць цягнік. Каб праверыць, ці праўда гэта, камандзір выслаў разведку. Тая вярнулася і далажыла, што на перагоне між станцыямі Татарка і Асіповічы, якраз у тым месцы, якое ўказвала Рыма, сапраўды спушчаны пад адхон нямецкі воінскі эталон. А раз ніхто другі з атрада на жалезку не хадзіў, усім стала ясна, што гэта справа Рыміных рук.

Пасля гэтага выпадку ў партызан з'явілася яшчэ большая ахвота ісці на дыверсіі.

Але Рыма не супакоілася на гэтым, а адразу ж узялася за стварэнне першай у атрадзе падрыўной групы з адных толькі дзяўчат. У яе ўвайшлі мы і Надзя Суравец. Рыма была кіраўнік. Яна вучыла, як падпаўзаць, падкладаць тол, устаўляць капсуль. Калі мы авалодалі падрыўной справай, яна папрасіла камандзіра атрада, каб ён дазволіў ёй са сваёй групай пайсці на жалезку. Камандзір згадзіўся. Памятаем, яна ўскочыла ў зямлянку радасная, узбуджаная. Твар яе ззяў, ярка блішчалі вялікія вочы.

— Дзяўчаткі, хадзем! — крыкнула яна.

Мы падхапіліся з нар іначалі збірацца. Узялі тол, шнур, капсулі, харчы, зброю і завідна адправіліся ў дарогу. Лесам ішлі пятнаццаць кіламетраў. Цямнела, калі выйшлі на ўскраіну, адкуль відаць была чыгунка. Спыніліся, аглядзеліся. Паблізу нікога не было. Заляглі і сталі чакаць. Але ў першую ноч нам не пашанцавала — цягнікі не ішлі. Пад дзень паліў дождж. Мы прамоклі, пачалі мерзнуць.

За кіламетры тры ад нас, на лузе, стаяў стажоксена. Мы забраліся ў яго. Трошкі сагрэліся і заснулі. Прахапіліся ў поўдзень. Пад'елі, пагутарылі аб тым-сім і зноў адправіліся на чыгунку. У ляску дачакаліся цемры.

Пакуль ляжалі, Рыма размеркавала, што каму рабіць. Поля і Надзя засталіся ля шнура, а Ніна і Рыма з толам панаўзлі да палатна. Недалёка ад яго пачуліся нечыя крокі. Дзяўчынкі прыціснуліся да зямлі і стаіліся. Гэта ішлі два нямецкія вартавыя. Прапусцілі іх, пачакалі крыху і — далей. Толькі падпаўзлі — воддаль пачуўся ціхі грукат цягніка. Фінкай зрабілі падкоп пад рэйкай, залажылі тол, уставілі капсуль са шнурам. А шум цягніка нарастаў. Рыма і Ніна хутка папаўзлі назад, а потым ускочылі і пабеглі. Калі цягнік падляцеў блізка, яны ўпалі на зямлю. Поля і Надзя тузанулі шнур. Раздаўся аглушальны выбух над паравозам, і ўгору ўзляцеў велізарны слуп агню. Пачуліся трэск, лязгат, стогны. З вартавых будак па нас адкрылі агонь з кулямётаў. Немцы стралялі наўгад, і кулі не маглі прынесці нам ніякай шкоды. Мы ляжалі да таго часу, пакуль не спынілася страляніна. Затым узняліся і рушылі ў лагер. Гэта была Рыміна другая, а наша першая баявая аперацыя на жалезцы.

Ад імя камандавання брыгады нам была аб'яўлена падзяка.

Праз некалькі дзён мы зноў пайшлі на жалезку, але нас сустрэла няўдача. Цягнік, не падышоўшы да нас, спыніўся. На другім участку партызаны рвалі рэйкі. Мы думалі, што гэта падрыўнікі нашага атрада. Вельмі шкадавалі, што не ўдалося ўзарваць эшалон. Асабліва перажывала Рыма. Яна з незадавальненнем гаварыла:

— Навошта нас насылалі?

Як потым высветлілася, рэйкі рвалі не нашы гідрыўнікі, а партызаны з атрада Ціхамірава.

Неўзабаве Рыма і Поля адправіліся на ст. Татарка. Яны падлажылі пад рэйкі мшу і сталі чакаць. Ранен іх на дыверсію пайшоў Міцюраў са сваімі падрыўнікамі. Яны ўзарвалі эшалон і пайшлі. Немцы пусцілі дапаможны цягнік, які хадзіў то ўзад, то ўперад. Узрываць яго не было ніякага сэнсу. Нягледзячы на дождж, дзяўчынкі цярпліва чакалі. Вось прайшлі вартавыя, але шнура не заўважылі. Затым са станцыі выйшаў дзяжурны з кішэнным ліхтарыкам. Ён падышоў да гэтага месца і ўбачыў шнур. Раздаўся свісток. Выхаду не было.

— Трэба рваць,— прашаптала Рыма.

— Рві,— згадзілася Поля.

Тая пацягнула за шнур. Выбух. Дзяўчышкі ляжалі ў некалькіх метрах ад чыгуначнага палатна, і іх аглушыла выбуховай хваляй. Яны не змаглі адразу падняцца. Праз некалькі хвілін усё-такі ўсталі і, падтрымліваючы адна адну пад рукі, дабраліся да лагера.

На другі дзень разведчыкі данеслі, што дзяжурны немец быў разарваны ў шматкі.

Каб абараніцца ад партызан, немцы пачалі мініраваць абочыны дарогі. Але гэта не магло спыніць партызанскіх падрыўнікоў.

У наступны раз Рыма пайшла на жалезку з партызанам Патапейка Васілём. Яны наткнуліся на нямецкую міну, і абое былі ранены. Рыма — у левую сківіцу, а Васіль — у нагу. Ісці ён не мог. Перамагаючы боль, Рыма восем кіламетраў цягнула на сабе таварыша.

Лячылася Рыма ў грамадзянскім лагеры. Будучы хвораю, яна часта прыходзіла ў атрад. У гутарках з намі яна шкадавала, што часова выбыла са строю. Паправіўшыся крыху, яна стала прасіцца, каб яе выпісалі. Урачы пярэчылі. Тады яна самавольна пакінула шпіталь і вярнулася ў атрад. Яе сэрца прагнула барацьбы.

...Рыма і Ніна пайшлі на заданіе. На гэты раз ім удалося спусціць пад адхон эшалон недалёка ад Асіповіч.

Рыма ўдзельнічала і ў многіх іншых аперацыях. Яна была нястомная.

Вярнуўшыся з аднаго задання, прасілася на другое. Мы дзівіліся, адкуль браліся ў яе сілы і энергія. Стаўшы байцом, яна ганарылася гэтым і старалася на справе апраўдаць назву народнага мсціўца.

У вольную часіну мы заводзілі размовы аб тым, чым зоймемся, калі злучымся з Чырвонай Арміяй. Рыма заўсёды адказвала:

— Я пайду на фронт дабіваць немца.

Яна лічыла, што для перамогі зрабіла яшчэ вельмі мала.

Летам 1944 года са зводак Саўінфармбюро мы даведаліся аб вялікім наступленні Чырвонай Арміі ў Беларусь і шпаркім прасоўванні нашых войск. Сабраўшыся групай, дзяўчынкі гаварылі пра тое, што хутка скончыцца вайна, наша родная Беларусь стане вольная, і мы выйдзем з лесу. Але тое, што многія не ўбачаць сваіх родных, засмучвала нас. Рыма ў такіх выпадках з тужою казала:

— А Валодзю-то я ніколі больш не ўбачу.

І вось у атрадзе з'явіліся два разведчыкі-чырвонаармейцы. Партызанам было аб'яўлена, што атрад імя Ракасоўскага ідзе на ўз'яднанне з часцямі Чырвонай Арміі.

У Ліпені мы ўпершыню ўбачылі нашых савецкіх танкістаў. Што гэта была за радасць, цяжка апісаць.

Немцы здаваліся пачкамі.

З Ліпеня мы рушылі ў Асіповічы. У гэты час здарылася тое, чаго ніхто не чакаў. Па шашы Мінск — Бабруйск рухаліся часці немцаў, якія вырываліся з бабруйскага «катла». Яны напалі на наш атрад. Партызаны заляглі каля шашы.

Завязаўся жорсткі бой. Было падбіта два танкі і некалькі машын. Рыма з сямю чалавекамі вяла бой са значна большай колькасцю немцаў. Калі выйшлі патроны, яна паднялася ў атаку. У гэты час варожая куля скасіла яе.

Ужо мёртвую яе прывезлі ў Асіповічы. Тут яе і пахавалі. Над свежай магілай палітрук роты Мацвей Патапейка расказаў аб баявых справах юнай партызанкі. Звяртаючыся да ўсіх, ён сказаў:

— Мы страцілі адважную партызанку, гарачую патрыётку, якая ўсе свае сілы, усю сябе і сваё жыццё аддала за нашу Радзіму, за шчасце народа. Спі, наш дарагі, юны друг. Справу, за якую ты бяспрашна змагалася, мы давядзём да канца: даб'ём фашыецкую гадзіну ва ўласным берлагу і ўзнямем над Берлінам сцяг перамогі! Бывай, Рыма!

Партызаны ўсяго атрада сумавалі па Рыме. А мы, сяброўкі, слёзна плакалі. Вельмі шкода было Рыму, з якой прайшлі ўвесь баяны шлях, перанеслі ўсе цяжары і нястачы партызанскага жыцця... Асабліва крыўдна было, што яна загінула ў шчаслівы дзень вызвалення.

Хоць Рыма Кунько загінула, але яна жыве ў нашых сэрцах і сэрцах тых, хто жыве і змагаўся разам з ёю.

ПОЛЯ І НИНА БАРАЗНА, в. Ігнатковічы, Асіповіцкі раён.

ПІЯНЕРСКІ СЦЯГ

Мы жылі ў Добрушы, на самым канцы горада. Зусім блізка ад нас цячэ рака Іпуць, з другога боку — луг і лес. Летам у нас было вельмі весела. Мы і купаліся, і кветкі збіралі, і ў лес хадзілі. Іншы раз аж дадому не хацелася вяртацца.

У адзін сокечны дзень мы ўбачылі многа нашых самалётаў. Людзі загаварылі, што пачалася вайна. А потым прыляцелі нямецкія самалёты і, пачалі кідаць на горад бомбы. Гульні нашы скончыліся. Я сядзела дома і нікуды не адлучалася: мама не дазваляла.

— Мала што можа здарыцца ў такі ліхі час,— гаварыла яна.

Калі немцы пачалі яшчэ больш бамбіць і страляць, мы ўсёй сям'ёй пайшлі ў лес. І суседзі з намі. Тата зрабіў будан, і мы жылі ў ім. Калі зрабілася ціха, вярнуліся дадому. Хата наша ўцалела, толькі не было акон. Не засталася і ніводнай курыцы — немцы з'елі.

Калі я ўпершыню ўбачыла немцаў, то вельмі спалохалася. Яны здаліся мне страшныя. Ад дарослых я чула, што яны рабуюць і забіваюць людзей, і мне ўяўлялася, што немцы гатовы схопіць і пазесіць мяне. Крыўдна было, што яны тут гаспадары і праз іх, можа, я не ўбачу сваіх братоў Івана і Апанаса, якія былі на фронце.

Бацька спачатку нідзе не працаваў, але немцы прымусілі пайсці на фабрыку. Мама займалася хатнімі справамі. Я і брат Міша дапамагалі ёй.

Так прайшло некалькі месяцаў.

Аднойчы да нас прыйшла суседка і сказала маме:

— Ты чула? Немцы дашчэнтну разрабавалі піянерскі клуб.

— Мусіць, хутка яны і да нас дабяруцца,— сказала мама.

Да вайны я часта наведвала гарадскі піянерскі клуб. Як прыгожа было ў ім! На сценах віселі розныя малюнкi і плакаты. У асобным пакоі знаходзіліся малюнкi, намалёваныя піянерамі, рэчы, вышытыя рукадзельным гуртком, і многа чаго іншага. На сцэне ставіліся пастаноўкі, выступалі нашы самадзейнікі. Мне захацелася паглядзець, як выглядае цяпер клуб. Апанулася і, не сказаўшы маме ні слова, выйшла з хаты.

У клубе ўбачыла сваіх сябровак Аню Скараходаву і Соню Ткачову. Яны таксама прыйшлі паглядзець, што здарылася з нашым клубам. Мы разбрыліся па пакоях. Немцаў нідзе не было.

У адным пакоі я ўбачыла паламанья сталы, параскіданыя кнігі, партрэты. Раптам у кутку заўважыла чырвоны скрутак. Падышла да яго, падняла і разгарнула. Гэта быў наш піянерскі сцяг, які вісеў калісьці на сцяне клуба. Сэрца маё закалацілася. Я не хацела, каб немцы знайшлі і здзекаваліся са сцяга. Дрыготкімі рукамі хутка згарнула яго, засунула над жакетку з левага боку і моцна прыціснула да грудзей, каб ён не тырчаў.

Выйшла на вуліцу і агледзелася. Блізка нікога не было. Гэта мяне крыху супакоіла. Прыйшла дадому спацелая. Мне здавалася, што гэта нагрэў мяне сцяг. Бацькі сядзелі на ганку і аб чымсьці шапталіся.

— Дзе ты была? — спытала ў мяне мама.

— У піянерскім клубе.

— Чаго? — здзівілася яна.— Што табе там патрэбна?

— Так сабе,— адказала я і пайшла ў хату. Не магла ж я на двары гаварыць пра сцяг. За мною ў хату ўвайшлі і мама і тата. Тады я расшпіліла жакетку, выняла з-пад пахі сцяг і сказала:

— Вось што я прыпесла!

Маці ўзяла скрутак, разгарнула і ціха войкнула.

— Навошта ты яго ўзяла? — сказала яна.— Што мы будзем з ім рабіць?

— Яго трэба схаваць...

— Схаваць? Спаліць яго трэба, а не хаваць.

— Мамачка, як гэта спаліць? Гэта ж наш піянерскі сцяг!

— Ну і што ж? А ты ведаеш, што будзе нам, калі яго знойдуць немцы? Нас усіх пазабіваюць...

— Калі добра схаваць, то не знойдуць,— абазваўся бацька.

Я ўзрадавалася, пачуўшы гэтыя словы. А мама падумала і сказала да бацькі:

— І ты за яе. Калі так, то рабі як знаеш. Табе відней.

Я папрасіла ў мамы што-небудзь, каб загарнуць сцяг. Яна дала мне старую хустку. Я стала загортаць сцяг. Бацька не вытрымаў, уздыхнуў і прагаварыў:

— Вось якая пара настала... Свайго трэба баяцца, хаваць...

— Ды і ў мяне ў душы кіпіць,— прызналася мама.— Але што ты зробіш. Ну, дык схаваем. Можа, калі павесім яго на месца.

Я загарнула сцяг у хустку і палажыла ў шафу, якая стаяла ў цёмным кутку, за печкай.

Мінуў дзень. Настаў другі. Мне не цярпелася. З галавы не выходзілі думкі пра сцяг. Падпільнаваўшы, калі ў хаце нікога не было, дастала з шафы сцяг, паглядзела і зноў палажыла на ранейшае месца.

З тыдзень у горадзе было ціха, і сцяг ляжаў у шафе. Затым пачаліся вобскі. Я спалохалася і схавала сцяг у стары валёнак, а валёнак паставіла на печку. Я думала – нікому і ў галаву не прыйдзе, што ў валёнку хаваецца такая каштоўная рэч. Праз чатыры дні не ўцярпела і зноў перахавала. На гэты раз загарнула яго ў анучы і палажыла ў грубку, у попел, а маме сказала:

– У печцы не палі, там сцяг.

Настала восень. Пачаліся халады. Трэба было паліць печку. Я спытала ў мамы, куды перахаваць сцяг. Мама падумала і сказала:

– Трэба закапаць у зямлю. І надзейней і спакайней.

Татка таксама сказаў, што так будзе лепш.

Назаўтра выдалася хмурная, туманная рапіца. Я ўзяла рыдлёўку і пайшла на агарод. На бульбянішчы выкапала ямку і палажыла ў яе сцяг. Каб ён не папсаваўся ад вільгаці, укруціла яго ў толь. Ямку засыпала і зямлю разраўняла так, што нават зблізку нельга было пазнаць гэтае месца.

Мой бацька дзесьці дастаў каровіну скуру і хацеў вырабіць яе на сырыцу. Але ён дрэнна прасаліў, і ў ёй завяліся чарвякі. Тады бацька ўзяў і закапаў яе пад плотам, на агародзе. Суседка Шура Ісарава, жонка паліцая, бачыла гэта. Яна пабегла ў камендатуру і заявіла, што Галафаевы с хавал і савецкае дабро. Назаўтра з'явілася шэсць немцаў і паліцаяў. Яны пачалі дапытвацца ў бацькі, дзе і што ён хаваў. Бацька падумаў, што пытаюць пра сцяг, і сказаў, што нічога не хаваў. Яму не паверылі і пачалі рабіць вобск. Перарылі ўсё ў хаце, але нічога не знайшлі. Выйшлі на двор і сталі прыглядацца, ці няма дзе свежа ўскапанай зямлі. Я круцілася каля іх збоку і дрыжала.

Вельмі баялася, каб яны не пайшлі на агарод. Бацька зразумеў, якая небяспека пагражае ўсім нам, калі яны знойдуць сцяг. Тады ён успомніў пра скуру і паказаў, дзе яна закапана. Скуру адкапалі. Немцы паглядзелі і пайшлі.

Хутка пачаліся дажджы. Зямля набракла. Я пачала хвалявацца, каб ее згніў сцяг. Вечарам, калі пачало цямнець, адкапала яго і прынесла ў хату. Сцяг быў сухі. У мяне адлягло ад сэрца. Маці спытала, навошта я адкапала яго.

– Баялася, каб не згніў, – адказала я.

– Пакладзі яго на печку. Там ён будзе сухі, – параіла мама.

Я зноў схавала сцяг у валёнак.

Уранні нечакана прыйшлі немцы і паліцаі рабіць у хаце вобск. Яны капаліся ў камодзе, у ложках, у шафе. Мусіць, шукалі зброі. Бацькі тупалі каля іх. Я ў гэты час была на кухні. Ад страху не знаходзіла сабе месца. Мне думал ас я, што яны вось-вось палезуць на печ, знойдуць сцяг, і тады мы ўсе прапалі. Але калі яны будуць пытацца, навошта я ўзяла яго, усё роўна не скажу. На наша шчасце, яны аблазілі ўсю хату, а ў валёнак не заглянулі.

Аднаго разу я гуляла на вуліцы. Гляджу, бяжыць незнаёмая жанчына. І нідзе нікога не відаць. Я ўстрыжылася і падбегла да яе.

– У Кукобнічыхі робяць вобск, – сказала яна і пабегла далей.

А гэта зусім блізка ад нас. Я бягом у хату. Схапіла на печцы сцяг, сунула яго пад палу і ў лес. Забралася ў гушчар, але так, каб бачыць, што робіцца на вуліцы. Села на пень і давай сачыць. У лесе

прасядзела датуль, пакуль паліцаі не абышлі ўсю вуліцу. Вярнулася дадому позна ўвечары і схавала сцяг у той жа валёнак.

Пяты раз немцы рабілі вобыск на двары, а ў хату не зайшлі. Я тады набралася страху, але не так, як першыя разы. Мне чамусьці здавалася, што немцы сцяга не знойдуць.

Неяк малодшы брат Міша поркаўся на печы, залез у валёнак і выцягнуў адтуль сцяг.

— Глядзі, глядзі, што я знайшоў! — крыкнуў ён мне.

Я сіталохалася: да гэтага часу мы яму нічога не гаварылі пра сцяг. Я хацела была адабраць ад яго сцяг і вынесці, але Міша лрычапіўся:

— Пакажы, пакажы, што гэта такое?

Я вымушана была сказаць яму і стала прасіць:

— Маўчы, Міша, і нікому пра гэта не гавары. Калі скажаш, то ўсім нам будзе дрэнна.

— Не вучы, сам ведаю,— сказаў ён і даў слова, што ніколі нікому не скажа.

Сваё слова ён стрымаў. Нават са мною ён ні разу потым не загаварыў пра сцяг.

Пра тое, што я хаваю піянерскі сцяг, акрамя нашай сям'і, ніхто з пабочных не ведаў. Аб гэтым я не сказала нават сваёй цётцы і сяброўкам. Праўда, Іншы раз, гуляючы з дзяўчынкамі, мне карцела паведаміць ім пра свой сакрэт. Але як надумаю, бывала, што яны могуць пахваліцца каму-небудзь ці прагаварыцца, у мяне адразу прападала ахвота ўспамінаць пра гэта. Я чакала таго дня, калі можна будзе дастаць сцяг і панесці па вуліцы так, як гэта было да вайны.

Настала лета 1944 года. Людзі ўсё часцей і часцей гаварылі, што наша армія наступае і хутка будзе тут. А праз некаторы час загрузацела і каля нашага горада. Мы кінуліся ў лес. Колькі прабылі ў ім — не ведаю. Толькі аднаго разу ўдзень па лесе разнеслася радасная вестка: «Нашы прыйшлі!» Мы пабеглі ў горад. На вуліцах было паўнютка нашых байцоў. Як радасна было бачыць іх! Я падскочыла да байцоў і спытала, ці хутка скончыцца вайна.

— Для цябе яна ўжо скончылася,— адказалі яны і засмяліся.

Тут я ўспомніла пра сцяг. Дужа захацелася паказаць яго воінам-вызваліцелям. Я памчалася дадому і расказала аб гэтым бацьку. Бацька выслухаў і сказаў:

— Пачакай крыху. Вось я зраблю дрэўка, і тады занясём.

Я дастала сцяг, разгарнула і сказала:

— Вось і дачакаліся, калі цябе не трэба хаваць.

Бацька зрабіў дрэўка, пафарбаваў чырвонай фарбай і прымацаваў да яго сцяг. Я ўзяла сцяг і разам з бацькам пайшла ў райком партыі. Цяпер я несла яго смела. Людзі глядзелі і дзівіліся: адкуль у мяне сцяг?

У райкоме зайшлі да сакратара Мікалая Сцяпанавіча Ключева. Я першая, бацька — за мною. Павіталіся з ім.

— Добры дзень! — адказаў ён і спытаў: — Што скажаце?

— Прынесла піянерскі сцяг, які я хавала і берагла ўсю вайну,— сказала я і падала сцяг.

Сакратар узяў яго, паглядзеў і ласкава сказаў:

— Дзякуй, Маня! Ты — сапраўдная піянерка.

МАНЯ ГАЛАФАЕВА (1932 г.), г. Добруш, вул. Піянерская, 8.

НЕВЯДОМЫ ГЕРОЙ (3 успамінаў партызан)

Наша група прабіралася па лесе. Ціха, утульна было пад зялёнымі галінамі ў гэты гарачы летні дзень. Мякка шамацела лісце ў верхавінах, бадзёра стукаў дзяцел, пераклікаліся птушкі – усё, як звычайна, нібы лес і не ведае ніякай вайны.

Недзе побач павінна быць шасэ Бабруйск – Магілёў, але на сённяшні дзень яно нас не цікавіла – была свая задача. Раптам з таго боку пачулася страляніна: узнікла адразу, без ніякіх папярэдніх стрэлаў. Трашчаў кулямёт. Да яго далучыліся вінтовачныя стрэлы, потым застракатаў другі кулямёт, трэці. Агонь узмацняўся і пашыраўся, перакінуўся ў адзін бок, у другі.

Распачалася, відаць, сур'ёзная бойка. Але з кім? Нам добра вядома, што з нашых таварышаў ніхто засады сёння тут не робіць. Значыцца, сюды трапілі «чужыя». Хто? Чаму? Якім чынам? Хто на каго напаў?

Як бы там ні было, а трэба ісці на дапамогу.

Мы рассыпаліся і пачалі прабірацца ў той бок. Бой разгараўся. Але раптам страляніна сціхла. Сціхла таксама адразу, як пачалася.

Мы прыпыніліся. Што гэта значыць? Ці нейкі незвычайны канец, ці манеўр які? Але ўсё было ціха, як і раней.

Яшчэ больш насцярожыліся і пайшлі далей. Пасоўваліся вельмі марудна, бо ў гэтай таёмнай цішыні кожны шлах і трэск былі далёка чуваць.

Праз некаторы час паказаўся прасвет. Потым заўважылі дым...

Выпаўзлі на ўскраек лесу і ўбачылі шасэ. На ім гараць два грузавікі. Можа, на тым баку ц! недзе побач нямецкая засада? Але адкуль немцы маглі ведаць, што сюды прабіраюцца партызаны?

Падпаўзлі да самага шасэ, высунулі галовы – усё снакойна. Узышлі на шасэ, азіраемся – нікога. Між дзвюх зялёных канаў блішчыць на сонцы бязлюднае шасэ, а на ім дымяцца два грузавікі. Ніхто не страляе – значыцца, ніякай засады няма.

Вось на шасэ некалькі крывавых плям. Відаць, былі раненыя ці забітыя. Але хто? І куды яны дзеліся?

Можна меркаваць так: немцаў было больш як два грузавікі: партызаны з засады абстралялі іх; немцы, адстрэльваючыся, забралі сваіх раненых і забітых і на астатніх машынах уцяклі. Але чаму страляніна абарвалася адразу? Няўжо ніхто ні разу не стрэліў ім услед? Ды і наўрад ці маглі яны на адкрытым шасэ, пад абстрэлам, перагружацца, падбіраць сваіх раненых і забітых і ўцякаць, не прадпрымаючы ніякіх аперацый супроць партызан. Страляніна сведчыла, што тут адбывалася значная бойка, што яна пашыралася і ў адзін і ў другі бок. А калі яны ўсё ж такі нейкім чынам уцяклі, то куды дзеліся партызаны? Няўжо і яны ўсе чамусьці хуценька паўцякалі?

Сталі мы шукаць слядоў.

І вось воддалі, на самым краі шасэ, за ўзгоркам, знайшлі папсаваны ручны кулямёт Дзегцярова, а побач – кучку гільз.

А потым за дзесяць – пятнаццаць метраў, у балотнай лужыцы, убачылі забітага. Вакол яго – сляды нямецкіх ботаў. Відаць, тут тупалі на месцы некалькі немцаў.

Забіты быў хлопчык прыблізна чатырнаццацігадоў. Калі выцягнулі яго і аглядзелі, то знайшлі на ім шэсць ран. Рані былі такія, ад якіх

ён ні мог памерці адразу. Значыцца, немцы старанна тапілі яго ў маленькай лужыне яшчэ жывога. Стараліся, працавалі, трацілі час толькі дзеля таго, каб спатнаць на гэтым хлопчыку сваю злосць. Значыцца, ён даўся ім у знакі...

І тады перад намі паўстаў малюнак...

...Вось гэты невядомы хлопчык дастаў недзе ручны кулямёт. Якім чынам — гэта не дзіва. Не дзіва і тое, што ён навучыўся валодаць ім. Ці мала нашых піянераў умелі і ўмеюць валодаць зброяй?

З гэтым кулямётам ён зрабіў засаду сам, адзін. У вялікім сэрцы малога хлопчыка была такая нянавісць да ворага, такая любоў да Радзімы, што ён не захацеў чакаць нічыёй дапамогі. І такая адвага, што ён выступіў адзін на адзін супроць цэлай калоны.

Вось ён залёг тут, у гэтай ямцы, і стаў чакаць. Здалёк набліжаліся машыны з немцамі. Колькі іх — ён не глядзеў. Што будзе з ім самім — ён не думаў. Ён думаў толькі пра адно: чым больш страт зробіць ворагу, тым больш карысці будзе для ўсіх нашых людзей. Вядома, сэрца яго моцна калацілася, вядома, нервы яго былі напружаны, але ён быў цвёрды і спакойны, бо іначай не мог бы не толькі выбіць са строю машыны і людзей, але і распачаць гэтую бойку.

Машыны імчацца да яго. Ён цэліцца, выбірае момант, націскае спуск — і ўсё навокал затрашчала, загуло, закруцілася... Немцы з крыкам «партызант!» выскокваюць з машын, залягаюць каля дарогі. Ягонья кулі косяць іх. Загарзлася адна машына, другая. Немцы страляюць хто куды з усёй сваёй зброі. За кожным кустом ім здаюцца грозныя партызаны. Афіцэры мітусяцца, камандуюць. Вось наперадзе заўважлі партызанскі кулямёт і накіравалі туды галоўны агонь. Але не забываюць яны і лес, паляць направа і налева.

А хлопчыка ўжо раніла адзін раз, другі... Ён аб гэтым не думае, а ўсё страляе і страляе... Раніла трэці, чацвёрты, пяты раз... ён, сцяўшы зубы, страляе... Яму нават лёгка і радасна робіцца, калі ён бачыць, як ад яго рукі паміраюць ворагі, гараць машыны.

Нямецкае камандаванне загадвае ў першую чаргу ўзяць гэты партызанскі апорны пункт. Адна група немцаў ідзе ў абход з правага фланга, другая — з левага. Спецыяльныя сілы вьшучаны прыкрываць іх ад лесу, з тылу. Справа ідзе аб лёсе ўсяго нямецкага атрада. Трэба, чаго б гэта ні каштавала, прарвацца.

Раптам кулямёт сціх. Прыціхлі і немцы. Стаіліся, наставілі свае кулямёты і аўтаматы на лес і чакаюць, адкуль пачнуцца новыя стрэлы. Але ніякіх стрэлаў больш няма. Перадавыя часці тым часам наблізіліся да прыціхлага партызанскага кулямётнага гнязда.

І знайшлі там аднаго-адзінага раненага хлопчыка...

Дык вось з кім яны ваявалі па ўсіх правшах нямецкай ваеннай навукі! Дык вось каго яны «перамаглі» пасля цяжкай і ўпартай бойкі! Нават хлопчык гэты, як відаць, не партызанскі, бо каму магло б прыйсці ў галаву пасылаць яго аднаго з кулямётам у засаду. І партызанскім разведчыкам нельга яго лічыць, бо які ж гэта разведчык — хлапчук з цяжкім нязграбным кулямётам? Немцы бачылі перад сабой аднаго з тых мільёнаў дзяцей, якія нарадзіліся і выгадаваліся на савецкай зямлі. І, відаць, адчулі перад ім страх, бо чаго ж тады было ім яшчэ далей «змагацца» з раненым дзіцем? Мусіць, не адзін з немцаў у гэтую хвіліну з жахам падумаў: «Што нас чакае ў гэтай краіне, калі ўсур'ёз прыходзіцца ваяваць нават з такімі дзецьмі?..»

...З вялікай любасцю і жалем глядзелі мы на невядомага маленькага героя. З пашанай пахавалі яго ў «кулямётным гняздзе». Дружны, шчыры ваенны салют рэхам пакаціўся па лесе. Мы пайшлі сваёй дарогай. Хто ён, маленькі герой?

Пазней мы недзе чулі, што гэта сын ляснічага, што з ім нібы быў яшчэ яго васьмігадовы брат, якога ён адаслаў ці дадому, ці кудысьці з данясеннем... Аперацыі і баі закінулі нас далёка ад тых месц і на некаторы час засланілі ў памяці глыты эпізод. А калі я ўспамінаю аб ім цяпер, то адчуваю, што ён – адзін з самых значных здарэнняў нашага партызанскага жыцця.

Н. А. БАРЫСЕВІЧ, студэнт БДУ.

НЕЗАБЫНАЕ

Калі пачалася вайна, мой бацька пайшоў на фронт, маці, сястра Ніна і я засталіся дома. У нашай вёсцы не было немцаў, яны прыязджалі толькі для таго, каб набраць хлеба, масла, сала і іншых прадуктаў. Яны спачатку выбралі з нашай вёскі амаль усе пажыткі, а потым пачалі забіраць і вывозіць у Германію здаровых людзей.

К гэтаму часу ў раёне арганізаваліся партызанскія атрады. Усе, хто мог змагацца, пайшлі ў лес. Нямала фашыстаў палягло на тэрыторыі нашага сельсавета ад партызанскіх куль.

У 1943 годзе Чырвоная Армія пагнала немцаў на захад і вызваліла частку нашага раёна. Насельніцтва старалася перайсці за лінію фронту. Жыхары вёскі, у тым ліку і наша сям'я, не паспелі зрабіць гэтага. Каб не трапіць у рукі да немцаў, якія зрабіліся асабліва злосныя і бесчалавечныя, мы выехалі ў лес. Выкапалі сабе акопы, замаскіравалі іх і сталі жыць. Дабро, якое засталася ў нас, схавалі ў вёсцы. Ноччу паціху хадзілі ці ездзілі туды, бралі і пакрысе перапраўлялі ў лес. Гэта працягвалася датуль, пакуль немцы не спалілі вёску.

Жыць у акопе было дрэнна: сыра, брудна. Хутка усе мы захварэлі на тыф, за выключэннем майго дзядзькі Якава. Ён і даглядаў нас. Калі мы паправіліся, захварэў дзядзька. Крыху паляжаў і памёр у лютым месяцы.

Даведаўшыся, што людзі жывуць у лесе, немцы пачалі рабіць на іх аблавы. Злоўленых яны гналі ў канцлагер або на пабудову Змітраўскага моста, які раней быў узарваны партызанамі. Мы толькі ноччу знаходзіліся ў акопе, а днём забіраліся ў лясны гушчар і праседжвалі пад кустом дацямна.

Аднойчы раніцай недалёка ад нас пачуўся выстрал. Мы выскачылі з акупа і аслупянелі: да нас беглі немцы. Мы схопілі такія-сякія клункі і кінуліся ўцякаць. Немцы з крыкамі: «Хальт, хальт!» – пусціліся за намі. Па пустым лесе бегчы было нязручна, але мы не зважалі: беглі і беглі. Каб лягчэй было ўцякаць, паскідалі з сябе клункі, адзежу, абутак. Я засталася ў адных панчохах і фуфайцы. Людзі разбегліся хто куды. Я згубіла сваю маму і бегла адна.

Калі я ўзбегла на палянку, немцы выпусцілі па мне чаргу з аўтамата. Куля трапіла ў правую нагу і зачепіла косць. Я павалілася ў снег. Людзей паблізу не было. Немцы падышлі да мяне, пасмяяліся і, ударыўшы некалькі разоў прыкладам, пайшлі далей.

Дзень быў халодны, марозны. Я ляжала босая і амаль голая і вельмі змерзла – зуб на зуб не пападаў. Каб не акалець зусім, рашыла ўзняцца і ісці. Напружыўшы ўсе свае сілы, з цяжкасцю ўстала і тут жа павалілася на снег. Кроў цякла з маёй нагі цурком, і снег вакол зрабіўся чырвоны. Я ляжала, можна сказаць, у лужыне ўласнай крыві. Змяркалася. Я ўжо не адчувала ні болю, ні холаду. Наадварот, мне стала надта лёгка і цёпла, так цёпла, што нават здалося, быццам я ляжу на печы са сваёй мамай, яна расказвае мне якуюсьці цікавую казку. А потым папоўз шэры густы туман і ўсё схаваў з вачэй. Я ўпала ў непрытомнасць.

Ачнулася ў акопе сваіх суседзяў, якія выпадкова натрапілі на мяне і падабралі. Побач стаялі маркотная сястра Ніна і ўся ў слязах мама. Ад іх я даведалася, што наш акуп фашысты спалілі. Акрамя таго што ў мяне нага была паранена, я яе яшчэ адмарозіла. Лякарстваў не было, і маці лячыла мяне як умела.

Пасля гэтага немцы не пакідалі наш лес. Яны ўсё часцей і часцей прыходзілі лавіць людзей.

17 сакавіка 1944 года раніца была марозная. Жанчыны ў акопе займаліся сваімі справамі. Маці і Ніна стаялі ля майго ложка і бедавалі. Раптам ля акупа пачуўся тупат нечых ног. Мы хутка пахаваліся: мама над ложак, а я з сястрой на ложку, пад сеннікамі. Дзверы расчыкіліся, і ў акуп ускочыў немец з аўтаматам напегатове. Мы замёрлі ад страху і гневу. Немец пачаў крычаць на ўсё горла:

– Матка, давай яйка, масла, млека!..

Астатнія салдаты лавілі каля акупа курэй.

Потым усіх людзей павыганялі з акупаў.

Адзін немец сабраў усе нашы кашолкі, начоўкі, рэшаты і іншыя рэчы, склаў іх на нары ў кучу і падпаліў. Сухі лом хутка ўспыхнуў яркім полымем. Дым ахутаў акуп... Ён выядаў вочы. Агонь падбіраўся ўсё бліжэй да мяне. Нарэшце на маёй галаве пачалі курэць валасы. Я тушыла іх рукамі. Мне стала гарача і млосна, але я ляжала і не варушылася. На наша шчасце, накат у акопе быў сыры і не загарэўся.

Калі немцы крыху адышліся, маці вылезла з-пад ложка, патушыла агонь і пайшла ў глыб лесу. А мне сказала, каб я ляжала, бо ўзяць з сабою мяне яна не можа. Пайшла і Ніна. Я засталася ў акопе адна.

Было столькі дыму, што за ім не відаць дзвярэй. Унізе дыму было менш, і я хацела злезці з ложка, але боль у назе не даваў магчымасці нават паварушыцца. Тады я сабрала рэшту сіл і клубком скацілася на падлогу. Я ўдарылася і доўга ляжала беспрытомная. Уночы прыйшла мама і абліла мяне халоднай вадой. Калі я апрытомнела, то не магла расплюшчыць вочы, яны нібы склеіліся ад дыму.

Як высветлілася потым, дым выеў мне вочы, і я два тыдні нічога не бачыла. Затым я пачала патроху бачыць, а цяпер бачу добра, але гэтага выпадку я сапраўды ніколі не забуду.

Я раскажала толькі два факты з майго жыцця. А колькі іх было яшчэ пасля гэтага!

Вясною я стала крыху хадзіць. 13 мая немцы ланцугом ішлі па нашым лесе – на адлегласці выцягнутых рук адзін ад другога. Гэта была іх апошняя блакіроўка. Мяне з мамай забралі ў палон, а Ні на засталася ў лесе. Яна разам з маёй цёткай Іаташай і яе дачкой Маняй схаваліся ў вадзе, у возеры.

Нас і другіх сялян, якія трапілі ў іх рукі, пагналі ў канцлагер, у мястэчка Клясіцы. Адтуль мы надумаліся ўцячы, бо там было дужа дрэнна. У невялікай хлебапякарні знаходзілася восемсот чалавек, калі

не больш. Стаяць і то не было дзе, не то што сесці. Трымалі нас пад замком, на двор выпускалі адзін раз у дзень. Есці давалі паўлітра баланды з конскім мясам і грамаў сто хлеба з апілкамі.

Калі змянілася камендатура, мама, я і яшчэ адна жанчына з суседняй вёскі Паўлава падлезлі пад дрот і кінуліся ўцякаць. Уцячы-то ўцяклі, але спаткалі гора і на гэты раз. Мы туляліся па лясах і балотах, ніяк не маглі прыйсці ў свой лес. У час бадзяння немцы злавілі нас і адвезлі ў Латвію. Ніна з цёткай, як я потым даведалася, жылі на старым месцы ў лесе. Пра нас яны нічога не чулі.

Аднаго разу якаясьці жанчына з дзяўчынкай падарваліся на міне недалёка ад нашай вёскі. Хтосьці сказаў Ніне, што гэта я з мамай. Ніна з цёткай сабралі рэшткі забітых і пахавалі іх...

Калі Чырвоная Армія вызваліла Латвію ад нямецкіх захопнікаў, мы тут жа адправіліся дамоў. У суседняй вёсцы спыніліся адпачыць. Знаёмыя людзі, убачыўшы нас, вельмі спалохаліся, бо яны лічылі, што мы загінулі і пахаваны... Мы расказалі, што з намі было.

У сваёй вёсцы сустрэліся з Ёнай і цёткай. Колькі радасці было! Але жыць нам разам доўга не прыйшлося. Увосень захварэла маці і памерла. Мяне і Ніну ўзяла цётка. У яе я пражыла год. Пасля яна аддала мяне ў дзіцячы дом.

Бацька мой не вярнуўся з фронту.

Цяпер я жыву ў дзіцячым доме. Вучуся ў сёмым класе. Я хачу як мага хутчэй вырасці і сумленнай працай аддзякаваць Радзіме за тое, што яна гадуе і выводзіць нас на шырокую дарогу жыцця.

ТАНЯ СЯМЁНАВА (1932 г.), Полацкая вобласць, м-ка Опса, дзіцячы дом.

ПАДАРУНАК

Майскай ноччу 1943 года некалькі партызан на чале з камандзірам брыгады «Полымя» Героем Савецкага Саюза Яўгенам Фёдаравічам Філіпскіх прабіралася ў вёску Новы Горадзень. На ўскраіне лесу Суперж Блужскага сельсавета Пухавіцкага раёна яны наткнуліся на нямецкую засаду.

Між партызанамі і немцамі завязалася моцная перастрэлка. У баі Філіпскіх быў цяжка ранены: адна куля прабіла плячо, другая – правае лёгкае. Ён упаў. Памочнік камандзіра брыгады Красільнікаў і партызан Мальцаў падхапілі яго і панеслі ў глыб лесу. Астатнія байцы сталі прыкрываць адыход.

У самым гушчары гэтага лесу знаходзілася патаемная зямлянка, у якой партызаны хаваліся ў час небяспекі. Красільнікаў з Мальцавым і прынеслі сюды непрытомнага камандзіра.

Я і маці ў той час жылі ў вёсцы Бабы, у якім-небудзь кіламетры ад лесу. Позна вечарам пачулася страляніна з аўтаматаў і кулямётаў. Мы хутчэй апрануліся і выбеглі на двор. Стралялі ў лесе. Вогненныя кулі раз-пораз праразалі начную цемь. Мы адразу здагадаліся, што партызаны, напэўна, нарваліся на фашыстаў. Доўга стаялі ля заградак і думалі, што нам рабіць: бегчы ў яму ці заставацца дома? Калі страляніна сціхла, мы вярнуліся ў хату. Пачакалі крыху і, упэўніўшыся, што небяспека нам не пагражае, не распранаючыся, леглі спаць.

Мы ўжо засыналі, як раптам пачуўся асцярожны стук у акно, Маці хуценька падхапілася з ложка і выйшла ў сенцы. Неўзабаве яна вярнулася

Ў хату, завесіла вокны і запаліла газнічку. Пры яе цьмяным святле я ўбачыў чоріавалосага мужчыну ў вайсковай форме і з аўтаматам у руцэ. Гэта быў партызан Калнагораў.

Па яго бледным, узрушаным твары маці здагадалася, што здарылася штосьці непрыемнае. Яна падышла да партызана і з трывогай спытала, чаго ён прыйшоў адзін у такую пару.

— Філіпскіх ранены,— хмура прагаварыў ён і расказаў, як і пры якіх абставінах гэта адбылося.

— Ай-яй-яй! Як гэта вы не ўбераглі такога чалавека? — прастагнала маці, схапіўшыся за галаву.

Сумная навіна ўсхвалявала і мяне. Я ўжо даўно падтрымліваў сувязь з брыгадай і добра ведаў яе камандзіра. Знаёмства наша пачалося з год назад, калі я паказаў Філіпскіх вінтоўкі, схаваныя ў дупле асіны, у лесе. Як ён узрадаваўся тады, як дзякаваў мне за дапамогу. Пасля таго я адшукваў і заносіў у брыгаду гранаты, патроны і іншую зброю, лякарствы, якія браў у бацькавага знаёмага ў Тальцы, збіраў звесткі пра немцаў і паліцаў.

Памятаю такі выпадак.

Аднойчы, гуляючы каля стрэльбішча, на якім паліцаі вучыліся страляць, я пачуў, як адзін з іх сказаў:

— Хлопцы, заўтра раніцою паедзем у Гоманаўку па хлеб. З намі будуць і немцы.

Аб пачутым я расказаў разведчыкам, якія прыходзілі да нас, а тыя перадалі камандзіру.

На дарозе між вёскамі Гоманаўка і Лапічы Філіпскіх зрабіў засаду і паставіў міны. Каля сарака гітлераўцаў і паліцаў падарвалася на гэтых мінах. Спроба ворагаў забраць хлеб у вёсцы Гоманаўка была сарвана. Усё гэта я чамусьці ўспомніўцяпер, і мне стала вельмі шкада камандзіра. Сэрца мае сціскалася ад жалю.

— А дзе цяпер Філіпскіх? — дапытвалася маці.

— У зямлянку панеслі, без памяці ён,— адказаў Калнагораў і дадаў: — А я за лякарствамі і бінтамі прыйшоў. Трэба ж ратаваць камандзіра...

Маці падышла да акна, паглядзела пад занавеску і з распаччу сказала:

— Лякарствы знойдуцца, але як іх занесці? Ужо развідняецца...

Вяртацца ў такі час у зямлянку Калнагору было небяспечна, таму што ў суседніх вёсках размяшчаліся нямецкія гарнізоны. Яны, вядома, не толькі чулі перастрэлку, але маглі выставіць патрулёў і зрабіць засады. Я разумеў гэта, і ў мяне нечакана вырвалася:

— Я занясу...

Калнагораў узяў мяне за плечы.

— Куды табе... Я сам...

— Дзядзька, вас лягчэй заўважыць, чым мяне. А калі затрышаць — ведаю, што сказаць... Я надумаўся... Скажу: «У лес іду, па дрывы... У печы няма чым паліць...» Выкручуся як-небудзь...

— Калі так, то бяры лякарствы і шугай у лес.

— Хутчэй збірайся, сыноч, час не чакае,— дрыготкім голасам сказала маці, дастаючы з патаемных вузлякоў сваіх лякарствы.— Вось толькі дрэнна, што Трафіма няма: хто там Філіпскіх дапамогу акажа?..

— Лекары знойдуцца,— сказаў Калнагораў,— не ўпершыню ў нас такое здараецца...

— Так-то яно так, але не ўсё яны могуць ведаць. Скажам, парашок даць няцяжка, але трэба ведаць які. Не той дасі — замест помачы немач будзе. Або ўкол... Жэня, ты хоць ведаеш, як ён робіцца? І ад чаго якое лякарства?..

— Ведаю,— выпаліў я.

Маці ўсё ж не паверыла і падрабязна расказала, як і што трэба рабіць. Затым я ўзяў шпрыц, бінт, камфару і другія лякарствы, склаў у палатняную сумачку і акуратна абвязаў яе вакол сябе. Хутка апрагнуўшыся, схапіў павадок, палку і выйшаў на двор.

Кароткая веснавая ноч была на зыходзе. На ўсходзе пачынала святлець. Я прайшоў агарод, мінуў калгасны сад і выйшаў у поле, на якім расло маладое жыта. Дарога мне была добра вядома, таму што я некалькі разоў хадзіў у зямлянку раней. Ішоў шпарка, уважліва прыслухоўваючыся да кожнага самага нязначнага гуку. У суседняй вёсцы і на станцыі Блужа былі немцы і паліцаі, і я баяўся, каб іхнія патрулі не наскочылі на мяне. Але ўсё абышлося добра. Умомант праскочыў поле і апынуўся ў лесе. Тут я адчуваў сябе смела: было дзе схавацца.

Зямлянка знаходзілася ў яловым гушчары, ля балота, і была добра замаскіравана. Над уваходам у яе расла пышная мал а до я елачка, якая нічым не адрознівалася ад дзесяткаў другіх, раскіданых навокал. Адшукаўшы яе, я злёгка пацягнуў за верхавінку раз, другі, трэці і прыслухаўся. У зямлянцы пачулі, што нехта тузае за дрэўца — сігналіць. Праз некалькі секунд да маіх вушэй данёсся ледзь чутны голас: Хто там?

— Гэта я, Жэня,— прыпаўшы да зямлі, сказаў я.

Партызаны ведалі мяне. Праз хвіліну дзверы прыўзняліся, і я па прыступках спусціўся ўніз. У зямлянцы палілася жалезная печка, труба ад якой была працягнута пад зямлёй да самага балота. Перад печкай, на нарах, я ўбачыў Філіпскіх. Ён ляжаў на спіне і цяжка дыхаў. Вочы ў яго былі заплюшчаны.

— Лякарствы прынес,— сказаў я і, зняўшы з сябе сумачку, падаў партызанам. Тыя вельмі ўзрадаваліся.

— Што будзем цяпер рабіць? — звярнуўся Красільнікаў да сваіх таварышаў.

— Трэба укол,— адказаў Мальцаў, паглядваючы на мяне так, быццам чакаў пацверджання ці згоды.

Да ванны мой бацька працаваў ветфельчарам. У час акупацыі ён дапамагаў раненым і хворым партызанам. Нядаўна яго арыштавалі і пасадзілі ў бабруйскі канцлагер. Да арышту ён часта рабіў уколы пры мне. І заўсёды гаварыў, што як цяжкае раненне, то для падтрымкі сэрца добра ўводзіць камфару. Тое самае мне казалі і маці. Аб, усім гэтым я і паведаміў партызанам. Тады Красільнікаў і Мальцаў асцярожна перавярнулі Філіпскіх на левы бок, знялі кашулю і зрабілі ўкол ніжэй левай лапаткі. Затым расцерлі ў шклянцы таблетку чырвонага стрэптацыду і ўлілі ў рот. За ўвесь гэты час хворы нават не адкрыў вачэй.

Дняваць я застаўся ў зямлянцы. Праўда, Мальцаў спачатку не згаджаўся. Ён баяўся, каб чаго дрэннага не здарылася са мною ў такі трывожны час.

— Ды і маці будзе хвалявацца,— казаў ён.

Але Красільнікаў заступіўся за мяне.

— Куды ты,— кажа,— пагоніш хлапца ў такую пару?

Мальцаў падумаў і згадзіўся. Я быў вельмі рады гэтаму.

— Кладзіцеся спаць, а я буду даглядаць камандзіра,— прапанаваў я.

— Добра,— усміхнуўся Мальцаў і для большай пэўнасці прызначыў аднаго партызана мне «ў памочнікі», як ён сказаў.

Партызаны пападалі на нары і хутка паснулі. Я сеў на табурэтку і ўважліва глядзеў на камандзіра. Калі ён пачыйаў моцна храпіць, я даваў яму нюхаць нашатырны спірт. Я вельмі баяўся, каб ён хаця не памёр.

Дзень нрайшоў снакойна, і вечарам я накіраваўся дадому. Не наспеў пераступіць парог хаты, як маці кінулася распытваць, як там Філіпскіх. Я расказаў аб усім па парадку. Даведаўшыся, што за цэлы дзень ён не ўзяў нічога ў рот, маці захвалявалася яшчэ больш.

— Адпачні крыху, сыноч, ды занясі яму што-небудзь з'есці. Возьмеш малака... У мяне там некалькі кавалкаў цукру захавалася...

Але адпачываць не было калі: я трывожыўся за жыццё камандзіра не менш, чым маці. Калі сцямнела, я ўзяў лякарствы, якія ў нас былі, матчын вузюлок з ядою і зноў адправіўся ў лес.

Ноччу Філіпскіх стала лепш. Ён адплюшчыў вочы, павярнуўся да мяне і з цікавасцю спытаў:

— Жэня, чаго ты тут сядзіш?

— Вы ранены, і я даглядаю вас.

— А як ты трапіў сюды?

Я расказаў.

— А маці ведае пра гэта?

— Ведае. Яна сама наслала мяне, каб я занёс вам цукру і малака.

Камандзіру цяжка было гаварыць, ён часта моршчыўся і змаўкаў. Я разумеў гэта і прапанаваў выпіць малака. Ён згадзіўся. Я зняў з печкі кубак і падаў яму. Ён выпіў і спытаў, ці дома бацька. Я сказаў, што ён арыштаваны і сядзіць у бабруйскім канцлагеры. Філіпскіх цяжка уздыхнуў і сказаў:

— Ідзі дамоў і дапамагай маме.

...У наступную ноч я зноў прыйшоў у зямлянку. Камандзір на той час спаў, і я стаў чакаць. Калі ён прачнуўся, я падышоў да яго і сказаў:

— Мама прыслала вам мёду, масла і яек. Яна казалася, каб вы пілі мёд з малаком. Гэта вам дужа карысна будзе.

— Я ўжо і пітво падрыхтаваў,— абазваўся Мальцаў, падаючы шклянку з жаўтаватай вадкасцю. Філіпскіх выпіў, усміхнуўся і весела сказаў:

— Адразу палепшала...

Мне прыемна і радасна было чуць гэтыя словы. Я ўпэўніўся, што Філіпскіх будзе жыць.

Калі я вярнуўся дадому, то ў хаце застаў бацьку. Глядзеў і не верыў сваім вачам. Худы, зарослы валасамі, нямыты, ён выглядаў старэй сваіх гадоў. Бацька расказаў, як яму жылося ў канцлагеры, як ён уцёк адтуль. Хоць бацька прыйшоў дахаты незаўважаны, але заставацца ў вёсцы яму было небяспечна. У тую ж ноч ён пайшоў у партызанскі атрад. Праз некалькі дзён Філіпскіх пераправілі на другі бок ракі Свіслач, у лес, пад вёску Балочча. Там яго ўжо лячыў бацька, а я па-ранейшаму дастаўляў медыкаменты і харчы.

Прайшло яшчэ крыху часу, і Філіпскіх зусім паправіўся. Адночы ён з двума партызанамі заехаў да нас.

— Хопіць вам тут быць,— звярнуўся ён да мамы.— А то немцы як дазнаюцца, што бацька ўцёк, закатаюць.— А мне ён сказаў:

— Ну, Жэня, шчыра дзякую, што ты даглядаў мяне. Я ўсё жыццё буду памятаць твой учынак. — І ён даў мне на памяць невялікую прыгожую фінку. Гэта быў самы дарагі для мяне падарунак.

Праз дзень я і мама былі ў атрадзе.

За дапамогу, якую я аказаў у выратаванні Філіпскіх, мяне ўзнагародзілі медалём «За баявыя заслуг!».

ЖЭНЯ БАЕШКА (1932 г.), г/п Мар'іна Горка, Мінская вобласць.

БАМБЁЖКА ВЁСКИ

У адну марозную лютаўскую раніцу 1943 года ў паветры пачуўся гул самалёта, і над нашай вёскай з'явіўся нямецкі бамбардзіроўшчык. Ён з ходу абстраляў вёску кулямётным агнём і запаліў суседскую пуню.

Налёт варожага бамбардзіроўшчыка застаў мяне ў хаце. Пачуўшы гул самалёта, я падбег да акна і ўбачыў, што ён разварачваецца.

Над вёскай і раней часта праляталі нямецкія самалёты, але ішлі яны заўсёды высока і ніякіх разваротаў не рабілі. А тэты ляцеў нізка.

«Няўжо бамбіць будзе?» — падумаў я і не паспеў выказаць сваю думку маме, як раптам пачуўся сухі трэск кулямётнай чаргі. Мама разгубілася і не ведала, што рабіць. Сашчапіўшы рукі, яна нерухома стаяла на месцы.

— Гарыць Гарасімава пуня. Ратуйце што-небудзь з хатніх рэчаў! — крыкнуў я.

Мой крык вывеў маму з аслупянення. Разам з сястрой яна пачала выкідаць на двор у снег адзенне, пасуду і іншыя рэчы.

Я хуценька адшукаў свае боты і пачаў нацягваць на ногі. Абуўшыся, зноў глянуў у акно. З'явіліся яшчэ чатыры самалёты, і вёска задрыжала ад разрываў бомбаў.

Уся наша сям'я пападала на падлогу. На двары рваліся бомбы, дзынкалі кулі. Мы ляжалі моўчкі, кожны думаючы пра сваё. Я думаў аб тым, як выйсці з хаты. Нас — пяць чалавек, і выбягаць усім разам рызыкаўна было: кулямёты білі не сціхаючы. Я сказаў:

— Мама, нам трэба ўцякаць у лес...

— Страшна ж выходзіць на двор. Тут хоць ад асколкаў зацішней, — адказала яна.

Я не пярчыў, і мы засталіся ў хаце. Я ляжаў і прыслухоўваўся. Вось чую — набліжаецца фашысцкі самалёт, вось ён праляцеў над хатай і даў доўгую чаргу з кулямёта. Разруйна куля трапіла ў акно. На падлогу пасыпалася шкло...

Адзін за адным праходзілі бамбардзіроўшчыкі, сыплючы на зямлю смертаносны град. «Няўжо ўсе ў вёсцы таксама ляжаць па хатах і чакаюць, пакуль на іх зваліцца бомба?» — думаў я. Мне хацелася бегчы ў лес, які цяпер здаваўся адзіным паратункам ад смерці.

Думкі мае бьыі абарваны аглушальным разрывам, ад якога пасыпалася шкло з астатніх шыбаў. Праз дзіравыя вокны ў хату папоўз пах дыму. Пачуўшы яго, мы парашылі, што загарэлася хата. Выбеглі на двор і пападалі ў снег. Ляжалі нядоўга. Мама загадала мне і васьмігадоваму браціку Васю бегчы ў лес. Як толькі самалёты пранесліся над намі, я і Вася падхапіліся і рушылі на вуліцу.

Тут я ўбачыў страшны малюнак, які застанецца ў маёй памяці на ўсё жыццё. Я не пазнаў роднай вёскі, у якой пражыў дзесяць год. Мора аню бушавала навокал. Польша страшным змеем гуляла па хаце дзядзькі

Гарасіма. Густы дым з тысячам! іскраў узнімаўся высока ўтору. Трашчала салома. Чуючы пажар, раўла скаціна. У некаторых хлявах, што былі запалены ў пачатку налёту, гарэлі каровы, бо іх не паспелі выпусціць на двор. А ў паветры кружыліся фашысцкія сцяргветнікі, сыплючы на зямлю кулі і бомбы. На вуліцы і ў агародзе віднеліся чорныя плямы варонак.

Мне зрабілася страшна, і, схапіўшы браціка за руку, я кінуўся ў бок лесу.

Бегчы было вельмі цяжка. Дым і гарачае паветра выядалі вочы, дыханне спірала. Недалёка ад нас ірваліся бомбы, абсыпаючы снегам; то там, то сям успыхвалі жоўтыя агеньчыкі запальных куль. Мы падалі, закопваліся ў снег, уздымаліся, беглі і зноў падалі. На сярэдзіне вёскі мы мо ў дзесяты раз вымушаны былі ўпасці. Паблізу пачуўся рэзкі свіст, тады раздаўся выбух, і нас засыпала тоўстым пластом снегу. Выкарабкаўшыся, мы кінуліся далей. Цяпер беглі з усіх сіл, нягледзячы ні на кулі, ні на бомбы, ні на глыбокі снег. Калі мы дамчаліся да ўзлеску і селі адпачыць, то я ўбачыў, што ў Васі адна нага босая.

– Дзе твой валёнак? – спытаў я.

– Ён застаўся там, дзе нас засыпала снегам, – адказаў Вася.

Нага брацікава пабялела, і я баяўся, каб яна не замерзла зусім. Выхаду не было – патрэбна ісці па валёнак. Я скінуў вопратку, укрузіў ёю Васіну нагу, а сам перабежкамі накіраваўся ў вёску. Пакуль збегаў і вярнуўся назад, мяне яшчэ два разы засыпала снегам.

Я расцёр брацікаву нагу снегам і надзеў валёнак. Пасля гэтага мы пабеглі ў глыб лесу. Тут неўзабаве натрапілі на жыхароў нашай вёскі. Гэта былі жанчыны і дзеці. Ubачыўшы сваіх, крыху супакоіліся.

Дзеці не маглі стрымацца ад плачу. Адны ўсхліпвалі ад сцюжы, у другіх балелі памерзлыя рукі ці ногі, трэція хацелі есці. Жанчыны супакойвалі малых, цяжка ўздыхалі і слалі праклёны немцам. У гэтай грамадзе мы прабылі да вечара.

Ужо добра сцямнела, калі я і брацік вярнуліся дамоў. Мама была ў хаце, і гэта прынесла нам вялікую радасць.

Разам з намі да нас прыйшлі суседзі, хаты якіх згарэлі ад бамбёжкі. Вопратка на ўсіх нас была мокрая, і мы дрыжалі ад холаду. Мама хутчэй запаліла ў печы, і ўсе пачалі сушыцца і грэцца.

Калі мы былі ў лесе, немцы зрабілі яшчэ два налёты. У кожным налёце ўдзельнічала па пяць самалётаў.

Аднак ворагу не ўдалося знішчыць жыхароў нашай вёскі. Праўда, немцы спалілі тры хаты, пяць хлявоў і дзесяць гумнаў, ранілі цётку Вольку і цётку Параску. Але цётка хутка вылечылі партызанскія дактары, а вёску калгаснікі пакляліся адбудаваць і зрабіць яшчэ прыгажэйшай.

КОЛЯ ТОНКАБІЧ (1933 г.), Лагойскі раён, в. Дашкі.

ВЫЗВАЛЕННЕ БРАТА

Нам хочацца расказаць пра выпадак, які быў у часы Вялікай Айчыннай вайпы.

У нашай вёсцы стаялі немцы. У хаце Алесевага бацькі размяшчаўся іхні штаб. У штабе жыў камендант са сваім перакладчыкам. Мы часта хадзілі да іх купляць цыгарэты для старэйшых.

Аднойчы я і Алесь узялі тры яйкі і пайшлі ў штаб.

– Чаго вы прыйшлі? – спытаў камендант, які добра размаўляў па-руску.

Мы пака зал і яму яйкі. Камендант усміхнуўся і, узяўшы яйкі, даў нам тры цыгарэты. Мы хацелі ўжо ісці, як раптам камендант зрабіў знак пачакаць. Ён падышоў да печы, узяў пілу і вярнуўся да нас. Мы пераглянуліся: дык вось нашто мы патрэбны яму? «Трасцу, працаваць мы на вас не будзем!» – падумаў я. І, нібы згаварыўшыся, кінуліся наўцёкі. Камендант выскачыў з хаты, выхапіў рэвальвер і пачаў страляць. Але мы не звярнулі ўвагі на гэта і з усіх ног імчаліся дамоў.

Хутка да нашага двара падышоў мой брат і з ім немец. Як потым мы даведаліся, камендант прымусіў яго завесці і паказаць, дзе жывуць тыя непаслухмякыя хлапцы. Заўважыўшы немца, мы пабеглі ў сенцы хавацца. Фрыц убачыў нас і пачаў грозна крычаць, каб мы вярнуліся назад. Мы перапалохаліся і кінуліся з сянец, але выскачыць не паспелі. Немец схапіў нас за рукі і павалок да каменданта. Мы ўпіраліся і не хацелі ісці, бо ведалі, што чакае нас, калі мы трапім у яго рукі. Немец узлаваўся і ўдарыў мяне нрыкладам, а Алеся – ботам у сніну. Мы заенчылі так, быццам нас рэзалі, вырваліся ў яго з рук і кінуліся ўцякаць у лес, які сінеў недалёка. Салдат схапіў вінтоўку і стаў страляць па нас. Куля трапіла Алесю крыху ніжэй калена, але ён не звярнуў увагі на боль і бег за мною.

У лесе мы спыніліся і, пераканаўшыся, што пагоні няма, селі пад густую купчастую яліну.

– Як твая рана, баліць? – спытаў я ў сябра.

– Баліць, – адказаў Алесь моршчачыся.

Я разарваў сваю кашулю і перавязаў яму нагу. Потым, адпачыўшы крыху, параіліся паміж сабою і пайшлі ў суседнюю вёску, да маёй цёткі. У яе мы пражылі больш двух тыдняў.

Тым часам немцы забрал! майго брата! пасадзілі ў астрог. Яны яго часта дапытвалі, збівалі, стараючыся выведаць пра партызан і падпольшчыкаў. Але ён стойка перанёс усе здзекі і пакуты і нічога не сказаў пра народных мсціўцаў.

Неяк уранні прыбегла Алесева сястра і сказала, што немцы выехалі з вёскі. Гэта навіна ўзрадавала нас, у той жа дзень мы былі дома. Тут я даведаўся, што ў суседняй вёсцы знаходзіцца нямецкі астрог, у якім сядзіць і мой родны брат. Параіўшыся з Алесем, я рашыў вызваліць брата, чаго б гэта ні каштавала. К гэтаму часу Алесева нага зажыла, і ён зусім не кульгаў. Смелы і дружацкі, Алесь гатовы быў дапамагчы мне.

У нашым агародзе я калісьці схаваў кінжал і два рэвальверы, Цяпер мы дасталі іх, узброіліся і адправіліся ў вёску, дзе сядзеў брат. Калі сцямнела, падабраліся да астрога. Ля дзвярэй убачылі вартавога, які, прыпёршыся да сцяны, соладка драмаў. Я шапнуў Алесю быць напегатове, а сам папоўз да вартавога. Калі я быў на к рок ад яго, ён раскрыў вочы і хацеў крыкнуць, але кінжал мой апярэдзіў яго крык... Вартавы ўпаў. Алесь падскочыў да дзвярэй і пачаў цвіком адмыкаці замок.

Адамкнуўшы замок, мы ўскочылі ў астрог. Злева ў кутку заўважылі брата. Ён з радасцю кінуўся да нас. Мы асцярожна выйшлі на двор і праз агароды памчаліся дадому.

Калі мы прайшлі лес і пачалі мінаць апошнія кусты, перад нам! раптам паказаўся ствол аўтамата і пачуўся злосны вокліч «стой». Алесь імкліва выхапіў рэвальвер і стрэліў у фашыста. Той мяшком упаў на

траву, а мы кінуліся ў лес. Немцы пачулі і пачалі страляць. Пакуль мы беглі ў Мармонаву лазу, страляніна спынілася. Мы вылезлі з кустоў, разгледзеліся і пайшлі дадому.

Дома мы даведаліся, што гэта ехаў нямецкі абоз і спыніўся адпачыць. А мы якраз і напароліся на возчыкаў.

Праз некалькі дзён прыйшлі нашы савецкія войскі, і наша барацьба з фашыстамі спынілася. Мы аддалі байцам сваю зброю, а самі ў хуткім часе падаліся вучыцца.

Мы і зараз вучымся.

ІВАН ЦАРАЎ, Дрыбінскі раён, Чэрнеўская СШ.

ЗМЕСТ

ЯК СТВАРАЛАСЯ КНІГА.
ПРАДМОВА.
ЛАД СМЕРЦЮ.
СВАІМІ ВАЧЫМА.
ДАРОГА Ё АТРАД.
ВЫБУХ НА ВЫШЦЫ.
МУЖНАСЦЬ.
СТРАШНЫ ДЗЕНЬ.
ЯК Я СТАЎ ГВАРДЗЕЙЦАМ.
НА ФАШЫСЦКАЙ КАТАРЗЕ.
ЕЫРАТАВАННЕ СМЕРТНІКАЎ.
СМЕРЦЬ МАМЫ.
«ТАТА ГІСА».
ЯК ПАЛІЛІ СЯЛЮЧЫЧЫ.
У НЯМЕЧЧЫНЕ.
ПАГІБЕЛЬ «ТЫГРА».
БУДУ ПАМЯТАЦЬ.
МАЯ ДАПАМОГА.
ПРА НАШУ СЯМ'ГО.
У НЯВОЛІ.
КАЛЯ ВОЗЕРА.
У ТЫЯ ДНІ.
ДЗВЕ МАГІЛЫ.
НА АКОПНЫХ РАБОТАХ.
НУ МАР 79645.
У НАВАГОДНЮЮ НОЧ.
МАЕ ПАКУТЫ.
У БРЭСЦЕ.
ВАЖ МАЕ ЗАДАНИЕ.
РАЗМІНІРОЎШЧЫКІ.
ВА УСХОДНЯЙ ПРУСІІ.
МОЙ БРАТ.
ДВА РАЗЫ Ё КЕНІГСБЕРГУ.
МАТАЦЫКЛ.
МАЦІ І СЫН.
ПАРТЫЗАНСКІ КУР'ЕР.
ВОСЕМ СУТАК.
ПРА МАЙГО ТАВАРЫША.
НАША СЯБРОЎКА.
ПІЯНЕРСКІ СЦЯГ.
НЕВЯДОМЫ ГЕРОЙ.
НЕЗАБЫЎНАЕ.
ПАДАРУНАК.
БАМБЁЖКА ВЁСКІ.
ВЫЗВАЛЕННЕ БРАТА.

Пятро Рунец
Якуб Коже
Таня Алай
Міша Дзятлаў
Шура Нямірка
Віця Піскун
Поля Нікалаева
Геня Шьмановіч
Алік Казлоў
Андрэй Бараноўскі
Аляксандр Ляўковіч
Рая Севярынец
Ліда Волкава
Каця Горбаль
Маня Кузьменкава
Толя Захарэнка
Аркадзь Навуменка
Алесь Гуло
Таня Залатаронак
Зоя Васілеўская
Зоя Васілеўская
Вася Саульчанка
Саша Мукгораў
Саша Мукгораў
Каця Жачкіна
Віця Чалаў
Жэня Еўстратава
Калерыя Зажарская
Косця Бадравец
Федзя Пашук
Віця Васянкаў
Коля Кайкулін
Пятрусь Будневіч
Юрый Мамачкін
Іван Сіманаў
Віктар Гінц
Іна Краснапёрка
Жорж Рабаў
Поля і Ніна Баразна
Маня Галафаева
Н. А. Барысевіч
Таня Сямёнава
Жэня Баешка
Коля Тонкавіч
Іван Цараў

Н 63 Ніколі не забудзем:

Расказы беларус. дзяцей аб днях Вялікай Айчын. вайны:

Для мал. шк. узросту/Уклад. і аўт. прадм. П. Рунец;

Маст. Т. Кубліцкая.

— Мн.: Юнацтва, 1989.— 287 е.: іл.

ISBN 5-7880-0147-1.

Нікогда не забудем:

Расказы беларус, детей о днях Великой Отеч. войны.

Гэту кнігу, якая неаднаразова выдавалася, напісалі самі дзеці. Юныя аўтары расказваюць пра суровы час Вялікай Айчыннай вайны, пра гітлераўскую акупацыю, зверствы фашыстаў, гераізм савецкіх людзей.

4803120201-074 Н

85-89 ББК 84 Бел7

М 307(03)-89

Издание для детей и юношества

НИКОГДА НЕ ЗАБУДЕМ

Расказы беларусских детей о днях Великой Отечественной войны

Составитель Рунец Петр Николаевич

Минск, издательство «Юнацтва» На белорусском языке

Выданне для дзяцей і юнацтва

НІКОЛІ НЕ ЗАБУДЗЕМ

Расказы беларускіх дзяцей аб днях Вялікай Айчыннай вайны

Укладальнік Рунец Нятро Мікалаевіч

Загадчык рэдакцыі *А. П. Чаркасаў*

Рэдактар *З. П. Петрушэня*

Малодшы рэдактар *А. С. Леус*

Мастацкі рэдактар *У. М. Жук*

Тэхнічны рэдактар *А. В. Русецкая*

Карэктары *Л. П. Стэсік, А. К. Юшына*

ІВ № 1222

Здадзена ў набор - Падпісана да друку 12.04.89. Фармат 84X108'/, Папера кн.-журн. Гарнітура Тып Таймс. Высокі друк з ФПФ. Ум. друк. арк. 15,12. Ум. фарб.-адб. 15,12. Ул.-выд.

арк. 12,55. Тыраж 200 000 экз. Зак. 1566. Цана 80 к.

Выдавецтва «Юнацтва» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кінжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.